

אירופה המסע ל-פאריז

מבחינה נפשית הנסיעה הייתה הכרחית. כל כך הרבה דובר על עיר זו הן על ידי אבא והן על ידי אימא, עד שבעיני רוחי ראיתי את עצמי כאן, כלומר שם, ב-פאריז, עשרות פעמים. מושג מה על הצפוי היה לי מסרטים, רובם 'שחור לבן' וכמה רפרודוקציות של תמונות אימפרסיוניסטיות ובמיוחד אפרוריות הצבע של אלבר מארקה. איני יודע אם הדבר נראה מבחוץ אבל מבפנים הרגשתי נסער מהרגע הראשון שעליתי על סיפון האנייה מחיפה – ביום ראשון ה-15 למרץ 1953. הייתה זו הפלגת הבכורה של א.ק. "ירושלים"; אניית הנוסעים הישראלית הראשונה. כעיתונאי קיבלתי כרטיס במחיר נמוך מאוד גם אם איני זוכר בכמה היה מדובר. לימים התברר לי, להפתעתי, שהייתה זו ספינה ישנה למדי בשם "ארגנטינה" ששופצה ונצבעה מחדש. מההמתנה להפלגה אני יכול לציין בעיקר את העדרם של הורי; התנהגות שנראתה בעיני טבעית לחלוטין באותם ימים. במילים אחרות לא מילות פרידה, נשיקות ונפנופי מטפחות.

מרסיי, מבט על העיר מהנהמל.

מהנסיעה עצמה זכור לי מעט מאוד. למעשה רק שלושה-ארבעה פרטים, אולי חסרי חשיבות, על אף שגרמו לי להתרגשות רבה – כנראה בגין עצם היציאה למסע. כך למשל שלושה מהנוסעים שישבו איתי ליד אותו שולחן – שלושתם צעירים בני גילי ולהפתעתי גם דוברי צרפתית. האחת עולה חדשה, חברת קיבוץ, שנסעה לבקר את הוריה. עד מהרה הפכו היחסים בינינו לאינטימיים אבל גם מביכים, כאשר גיליתי שהבחורה בהריון. איני יודע מה משך אותנו זה לזו – אולי הסקרנות, כי עבורי הייתה זו חוויה שונה מכל אשר ידעתי וקרוב לודאי כך גם בשבילה. שני הנוסעים האחרים ליד אותו שולחן היה דב יודקובסקי, חבר מערכת ולימים העורך של "ידיעות אחרונות", שזה עתה התחתן ונסע בחברת אשתו לירח דבש ב-פאריז. כזכור לי האיש דיבר צרפתית מהתקופה שעשה במחנה של נערים ניצולי השואה.

המלון ברח' לדיון 20, פאריז.

כאשר הגענו ל-מרסיי התלוותי ליודקובסקים בשעות הארוכות של ההמתנה בין הירידה מהאנייה ועד לשעת נסיעתה של הרכבת ל-פאריז. יחד עלינו על הגבעה עם כנסייה הצופה על פני העיר. כאשר ירדנו כבר היה צהרים וכאן הציע דב שנקנה דבר מה לאכול ונמצא מסעדת פועלים המאפשרת הבאת אוכל מבחוץ (Casse Croute) בתמורה לסכום כסף קטן לכיסוי הוצאות (Couvert) בדרך כלל מפת נייר, קנקן מים, כוסית, מלח ופלפל. המנהג, שכלל לא ידעתי על קיומו, התאים לי כי לא היו בכיסי אלא פרנקים בודדים שנותרו מעשרת הדולרים שאושרו לי כדמי כיס לנסיעה כולה. שנים לאחר מכן שמעתי מפי מכר משותף שדב הוא זה ששילם הן עבור קניית האוכל והן עבור המסעדה כך שלמעשה נשארתי חייב לו כסף. אבל כאשר שאלתי אותו על כך טען שכלל לא אמר כדבר הזה. למען האמת גם אני איני זוכר ששולם עבורי אלא רק את הישיבה במסעדת פועלים מסוג זה – הראשונה וכנראה גם האחרונה בחיי. חשוב יותר מבחינתי הייתה ההכרות שעשה ב-פאריז ביני לבין אלי ויזל, ששימש לעת זו ככתב "ידיעות אחרונות" בצרפת.

הרובע היהודי של פאריז מתייחס לרחוב רוזיה (Rosiers) במיוחד צומת שנקרא בזמנו פלעצל (ביידיש=כיכר קטנה).

רחוב רוזיה, פאריז.

ב-פאריז פניתי ישר למכרה של אמא על פי הכתובת שקיבלתי ממנה בארץ. אין לי מושג כיצד אמא עדיין ידעה את הכתובת לאחר כעשרים שנה? האם התכתבו שלא בידיעתי או שלא החליפה דירה למרות אירוועי המלחמה? מוזר בעיני עד כמה הייתי תמיד עסוק בעצמי ועם המבט אי שם הרחק קדימה ואדיש לגמרי לפרטים מעין אלה. על כל פנים האישה מצאה עבורי מיד חדר קטן במלון זול מאוד אבל נקי, ברחוב לדיון מס' 20 (Ledion), קרוב מאוד לדירתה של האישה ולא רחוק מבתי הקפה של מונפארנאס שבהם אני עתיד לשבת בחודשים הקרובים. החיסרון הגדול של המלון היה העדר אמצעי רחצה, למעט כור קטן, שהיה ממוקם בבית השימוש שבקומת הביניים. פירושו של דבר, שנאלצתי להתרחץ כמו שאר דיירי המלון, בקערה עם כד המים שהיו בחדר, כפי שהיה מקובל עדיין בכל אירופה או ללכת לאחד מבתי המרחץ הרבים שהיו פזורים ברחבי העיר – ללא ספק אמצעי פרימיטיבי לרחצה יומית. אבל גם מהודר, היות

1888-1968 חנה אורלוף
 1890-1981 פנחס קרמן
 1892-1968 מיכאל קיקואין
 1892-1969 יוסף קונסטאן
 1894-1962 מאנה כץ
 1894-1963 אלפרד אברדם
 1902-1977 לזר וולוביק
 1913-1960 ז'אן-מישל אטלאן

1905-67 אהרון כהנא
 1908-68 שרה ווסקובויניק
 1911-20 ברכה צפירה

1918-2005 לאה ניקל
 1919-1980 סיומה ברעם
 1920-1982 מיכאל ארגוב
 1923-1995 מאיר לזר
 1924-93 אורי רייזמן
 1926- חנה אשל
 1927-1977 פנחס מאריאן
 1928- יעקב אגם
 1929- בלה בריזל

אנה כץ : "חסיד"

פנחס קרמן
 "אגרסטל פרחים"

מישל קיקואין

ולוביק לזר "טבע דומס".

אלפרד אברדם "שלוש רקדניות"

והאמבטיות היו גדולות, החדרים מוארים ומצופים חרסינה מרצפה לתקרה. יתר על כן ניתן היה גם לקבל חדר עם שתי אמבטיות או אמבטיה כפולה, תמיד עם מגבות ענקיות – בקיצור סוג של בילוי שכנראה חלף ואיננו או שלא נתקלתי בו מאז.

המכרה של אמא, גם עזרה לי בימים הראשונים, על ידי הלוואה קטנה, בטרם הגעתי לרובע היהודי (Rue des rosiers/pletzel) על מנת להחליף את הטבעת ושעון הזהב במזומנים. עד מהרה התברר שאותה אישה היא שעבדה עם אימא בייצור ומכירת הכובעים; האישה שאימא דיברה איתה כאשר הלכתי לאיבוד ב-פאריז; אותה אישה שהביאה את העוגה שנמעכה ברכבת; אישה שסיפרה לי כי אימא הייתה, מבחינתה, כבת אצילים שמרדה במשפחתה על מנת שתוכל לעבור ולקיים את עצמה וגם את אבא בשעת הצורך. אבל, לצערי, לאותה אישה הייתה גם בת אפרורית, וכעבור יומיים שלושה הרגשתי, אולי שלא בצדק, שהיא מנסה לשדך בינינו ומיד התרחקתי מהן. תחושה דומה הייתה לי כמה פעמים בארץ ולאחר מכן ב-לונדון, עם מכרים או קרובים של אימא. אבל אפשר שבכולם המדובר בטעות שלי שנבעה מרוב דיבורים על מסורת השידוכים בין קרובים ומכרים בפולניה.

המסע באירופה ערך למעלה משנה; למעשה ארבעה עשר חודשים. ממחצית מרץ 1953 ועד הגעתי ל-ניו יורק במחצית מאי 1954. את שבעת החודשים הראשונים עשיתי ב-פאריז, משם המשכתי, בלית ברירה, לנווד כשלושה חודשים ב-איטליה ולאחר מכן שלושה חודשים בספרד – הכול בנסיבות שאפרט בהמשך – עד שהגעתי ל-לונדון ומשם הפלגתי ל-ניו יורק, לאחר שהייה קצרה יחסית. האירוע המרכזי בכל המסע היה ללא ספק ההכרות עם נורה, כארבעה חודשים לאחר שהגעתי ל-פאריז – האישה העתידה להיות בת זוגי בעשרים ושלוש השנים הבאות והאמא של שתי בנותיי. אותה היכרות עם נורה מסמנת גם את התפנית העיקרית בחיי: מהחלום להיות סופר, שלווה אותי מאז היותי כבן שש עשרה, לכיוון חדש שהתמדתי בו עד לפרישתי, כעבור כחמישים שנה, גם זאת בלית ברירה כפי שיתברר בהמשך.

מהימים הראשונים ב-פאריז, בטרם הכרתי איש – למעט אותה מכרה של אמא – זכורות לי במיוחד כמה שיחות עם אלי ויזל, שלמד לעת זו פילוסופיה ב-'סורבון' במקביל לעבודתו כעיתונאי – שיחות שמהן נותרה לי האימרה שנהג לחזור עליה שוב ושוב: "לשאלות אין תשובות אלא רק שאלות חדשות" (אולי ציטטה אלא שאיני יודע את מקורה). את אלי ויזל אני עתיד לפגוש שוב ב-ניו יורק כשנה לאחר שאני ונורה הגענו לשם. הידידות בינינו התחזקה בזכות ההכרות והחברות עם אחותו, ללא ספק אישה יוצאת דופן, שלכאורה הצליחה להתגבר על חוויית השואה למרות שעברה, לדבריה, את אותו מסלול כמו אחיה. חיזוק נוסף נבע מהידידות שבינו לבין צעירה ישראלית שהייתה בת זוגו במשך תקופה מסוימת ב-ניו יורק – צעירה ששירתה ביחד איתי בצבא בירושלים. איני יודע מדוע נפרד בזמנו ממנה, אם כי סברנו שגרמו לכך הכאבים והחלמתו הארוכה יחסית משבר באגן הירכיים שנגרם לו כתוצאה ממכונית שפגעה בו כאשר חצה את הרחוב. עוד פחות ברור לי מה גרם לנתק בינינו לבין ויזל עצמו, כי לכאורה היינו אמורים לשוב ולהיפגש בביקוריו התכופים למדי בארץ – במיוחד לאור בקשתו לשלב באחד מספריו כמה מהתמונות שצירתי בסוף תקופת שהותי ב-ניו יורק. גם לחברנו המשותף דב יודקבסקי – שאיתו נשמר הקשר עוד שנים רבות – לא היה הסבר לאותו נתק.

בינתיים, בשבועות הראשונים, העסקתי את עצמי במרוץ אינטנסיבי להכרת העיר: בעיקר את המוזיאונים, התערוכות הכלליות וכמה הצגות. במקביל פגשתי את קהילת האמנים ברובע מונפארנאס. ביניהם כמה ממכריו של אבא ולפחות אחד שטען שנולדתי אצלו בסטודיו. אבל אפשר שהיה זה אליהו בנו הבכור של אבא. מבין הישראלים דיברתי בעיקר עם יעקב אגם. למעשה להפך, כלומר אגם הוא זה שדיבר אתי על המצאתו – תמונות נעות ומתחלפות בדומה ללוחות המודעות שהופיעו לעת זו ב-פאריז. את

אהרון כהנא עקדת יצחק שמן 1954

לאה ניקל

יעקוב אגם: מראות, 1977-1972, אקריליק ולכה על אלומיניום.

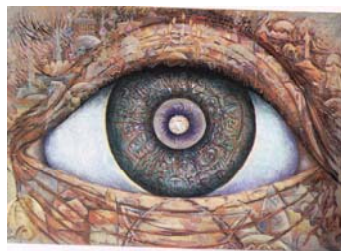
מיכאל ארנוב "אופוס 955" 1972

מאיר לזר "יפו"

אורי רייזמן "נוף" שמן על בד 38x46

ברעם סיומה "עין על ירושלים" אקריליק 1977 100x146

ברזיל בלה

מישל אטלאן, שמן על בד, 146 x 89 (1957).

אלה הוא עתיד להציג בהצלחה רבה כעבור מספר חודשים. עזר לו בכך מסגור שהיה סתם מכר או קרוב משפחה. מבחינתו הייתי חבר לשיחה בעברית, שאינו אמן מתחרה ועם זאת מבין, אולי משהו, באמנות ובמיוחד איש סודו בעניינים אישיים החל מהאופנוע שקנה ועד ליחסיו עם חברתו באותם ימים. חברים אחרים היו האמנים אורי רייזמן, שחזר לארץ מיד לאחר בואי. תלמידו לשעבר של אבא ובנוסף גם מיכאל ארגוב ואשתו מיקי, לאה ניקל, חנה אשל, מאיר לזר והאמן, ומבקר האמנות סיומה ברעם ובת זוגו לאה בריזל.

מכיוון שכולם ידעו שאני כותב לעתים על אמנות בעיתונים ישראלים הוזמנתי לסדנאות של אמנים שכבר פגשתי בארץ: הפסלים יוסף קונסטאן ואשתו אידה – ידידיו של אבא עוד משנת ה-1920 וכן הפסלת חנה אורלוב שעבדה לעת זו על זוג חיות: האריה והחד קרן ששונה והוצב בהמשך מול משטרת רמת גן כסמל למאבק המחותרת נגד השלטון הבריטי. הוזמנתי גם לסדנה של הצייר ז'אן-מישל אטלאן על ידי ידידו שרצו מאוד לקשר אותו לארץ. אבל איני זוכר באם הכתבה עליו פורסמה (Atlas 1913-70). היו שם עוד כמה ישראלים שחלפו דרך פאריז ביניהם כמה אמנים ואחרים מהם שהגיעו לביקור קצר ומהם שחיו כאן שנים רבות. בין אלה אהרון כהנא, שרה ווסקובויניק והזמרת ברכה צפירה שפנתה לעת זו לציור. כל אלה התקבצו בקפה "סלקט" אולי בזכות המלצר המיתולוגי ריימונד שהיה חוזר וממלא את כוס הקפה היחידה שיכלנו לשלם עבורה. במילים אחרות, היינו כמעין תפאורה לאמריקאים שהגיעו לכאן בעקבות ספרו של ארנסט המינגווי 'זרח השמש' (The Sun also Rises).

הדברים שכתבתי עד כה ואשר אכתוב בהמשך מבוססים, ברובם, לטוב ולרע, על הזיכרון בלבד. בנוסף נותרו אצלי גם כמה דפים שכתבתי בזמנו – המשך לאותם דפים שנהגתי לכתוב בלילות בתל-אביב. אני בוחר לצרף אותם בשלב זה בתקווה שיעבירו את הרגשות והמחשבות שעברו עלי כאשר הדברים התרחשו בפועל. דפים אלה כוללים שני מכתבים. הראשון שלא נועד כלל למשלוח אלא רק לעצמי והשני שנכתב על נייר מכתבים אבל לא נשלח. עלי להודות שהפער בין הזיכרונות והמכתבים כה גדול עד שקשה לי להאמין שאני כתבתי אותם. אבל תחילה, בניגוד לסדר הכרונולוגי, אני מוצא לנכון להביא כאן רק את הכתבה על חנה אורלוב שמצאתי חבויה בין אותם מכתבים. כמו כן מצויות אצלי גם כמה כתבות שהופיעו אף הן ב"מעריב" אלא שבחרתי שלא לצרפן בגלל היותן, לדעתי, חסרי עניין. כך למשל, על גל חום ב-פאריז או נושאים דומים.

מכתבים מ-פאריז

"מעריב" (12.6.1953)

חנה אורלוב וה"יוניקורן": רעיון אמנותי שנפסל מטעמים פוליטיים.

באחד מבתי-הקפה של מונפארנאס פגשתי בחנה אורלוב, הפסלת המפורסמת. היא ישבה ליד אחד השולחנות הרבים הנערכים כמעט לכל אורך המדרכה של ה"בולוואר" הגדול – ונהנתה מזיווה של שמש האביב. שיחתנו התנהלה בעברית, לתימהונם של כמה אמנים פריזאיים המכירים את חנה אורלוב כצרפתייה. הן ארבעים שנה חיה האמנית הגדולה בפאריז! ניצלתי בחפץ-לב את הזמנה האדיבה לבקר בביתה של הפסלת, שהוא גם בית-מלאכה ובית היוצר של פסליה. הבית נמצא בסמטה צרה בדרומה של העיר, במקום שהייתה בו פעם חווילתו של הצייר הנודע סורא. הדבר הראשון שהנך נתקל בו בדירתה של חנה אורלוב הוא – אריות, בכל מקום ציורי אריות. כל פינה בבית מלאה מהם – על הקירות, על האצטבאות, אפילו על הכיסאות והשולחנות מצוירים אריות.

עד מהרה נתגלה הסוד. הרישומים אינם אלא פרי חיפושיה של הפסלת העסוקה בימים אלה ביצירת המצבה אשר תעמוד בישראל ליד משטרת רמת-גן, לזכרו של דב גרונר וחבריו שנפלו בשעת ההתקפה על תחנת המשטרה הבריטית. המצבה הוזמנה ע"י הועד הציבורי להנצחת זכרו של דב גרונר... "מתחילה עלה בדעתי", מסבירה לי חנה אורלוב, "ליצור מצבה בצורת יוניקורן (חד-קרן), הסוס האגדי בעל הקרן האחת

חנה אורלוב - "חד-קרן" נאבק עם אריה (התכנית שבטולה).

הצומחת ממצחו, המשמש כסמל הממלכה הבריטית, שנאבק אתו גור אריה יהודה... בסערת קרב – זה היה הרעיון – דוחף גור האריות את החיה האגדית מארצו..."

חנה אורלוף, גור-אריה במאבק עם אריה (התכנית ששונתה).

לדבון לבה, נאלצה האמנית לוותר על רעינה זה, לאחר שהוועד היוזם הודיע לה, שטעמים פוליטיים אין להכניס למצבה את ה"יוניקורן". מדינת ישראל הנמצאת ביחסי ידידות עם בריטניה, אינה יכולה להרשות לעצמה סמל כה עוקצני, הוסבר לאמנית. כתוצאה מכך שינתה חנה אורלוף את התכנית, הוציאה ממנה את הסוס בעל הקרן האחת והכניסה במקומו – אריה שני. עתה יאבק גור-אריה יהודה עם הארי הבריטי. אך חבל מאד, לחנה אורלוף, על החד-קרן שהיה קרוב מאוד ללבה... בפינה אחרת של הסטודיו עומדת ומחכה לאישור הקצבת מטבע זר (לרכישת המתכת ליציקה) – האנדרטה לזכר חללי מלחמת השחרור שנפלו ליד משק רביבים בדרום הארץ. האנדרטה – שתי ציפורי-ענק הזוקפות ראשיהן אל על – תעמוד על גבעה שליד הגבול הישראלי-מצרי. ובינתיים מתכסים הציורים אבק. מחוסר אמצעים ליציקת הפסלים, נאלצה הפסלת לשים את העבודה הצידה ולחכות לחסדם של פקידי האוצר הישראלי – עד שישחררו את ההקצבה המגיעה לה.

אל. פרנקל.

שני המכתבים הבאים הם המשך אבל גם סופה של צורת הכתיבה שהתחלתי בה מספר חודשים לפני נסיעתי. כמו קודמיהם גם אלה לא נועדו למשלוח. במקור מופיעים שמות לכאורה אמיתיים אבל למעשה היה מעין תכסיס אשר נועד לעקוף את מחסום הכתיבה. את השני, אפילו כתבתי ביד על נייר מכתבים. כחודשיים לאחר מכן עוד שלחתי מספר כתבות וסקירות על אמנות דוגמת זו חנה אורלוב. לאחר מכן לא כתבתי יותר לא לעצמי ולא לעיתונים, שממילא שילמו פרוטות וסירבו לאשר את מעמדי כשליח העיתון. כמו כן מצאתי מכתב אחד, אמנם קטוע, שנשלח אלי על ידי ידידי אברהם יבין לימים עורך ספרותי – מכתב המאיר במעט את הלך רוחי ואת זה של מכרי.

הציפורים שליד הגבול. חנה אורלוף- אנדרטה לחללי הנגב.

(פאריז, מרץ 1953)

שלום

איני יודע אם הדברים הללו שאכתוב עשויים לעניין אותך. ספק רב. הם אינם מכוונים אליך. אין לך בהם כל חלק. הם נשלחים אליך מכיוון שאין אחר נבון ממך אשר יוכל לקרוא אותם מבלי אשר ינקוף מצפוני. רק את כמדומני תביני את אשר ברצוני לומר. לצערי אין כאן בכל העיר הענקית, איש אשר אני יכול לדבר אתו, אין איש בכל העולם אשר אני יכול לומר לו את אשר על לבי. דומני שיש לי מקום כלשהו בין הרגשות שלך. מקום זה הוא אשר אני מבקש לעצמי כרגע. מקום כל שהוא והבנה.

מדוע נסעתי ל-פאריז? אני עצמי איני יודע. אני אומר זאת מבלי להעמיד פנים. האם ביקורת האמנות מעניינת אותי כל כך? האם העיר מעניינת אותי כל כך? כלל וכלל לא. אם כך מה הביא אותי, לכל הרוחות, אל המקום הזה? לצערי הרב אני יודע. אני יודע יותר מדי טוב ואולי כבר ידעתי כאשר עזבתי את חנה אשתי היה זה בעיקר מפני שהייתי זקוק לדבר אשר יכולתי לא למצוא איתה. אומר אולי עוד יותר גלוי: התאוה המינית. תאוה המושכת אל גבול הקיצוניות. איני יודע מדוע אני זקוק לפורקן זה, ההופך את שאר החיים לאפס; את היום למעבר בין לילה ללילה. אפשר שאם הייתי עונה לעצמי בכנות על שאלה הייתי מקבל את התשובה. אלא שאיני יכול לענות עליה בכנות. איני יכול או שאולי איני רוצה, אבל אנסה איך שהוא למצוא את אותה תשובה, אשר אני מתחמק ממנה. אני פשוט זקוק לאותה תאוה קיצונית; שכך גם יאהבו אותי, וגם ירצו אותי.

לא, אין זה הכול. ובכן מהו הכול? מדוע איני יכול להסתפק במה שיש? מדוע לא יכולתי להסתפק באשתי? האם זה מפני שאני חס מזוג? לא איני כזה. ובכן מה? איני יודע. האם זה מפני שאין אישה בעולם אשר אוכל להסתפק בה. יש. או יותר נכון, הייתה אישה אחת כזו. לא רק אהבה ולא רק תאוה, אלא מקרה טירוף של אהבה ותאוה גם יחד. והוא אשר הביא אותי ל-פאריז. אבל כאמור הגעתי לכאן וקיווייתי שלא אפגוש אותה. שאולי אמצא אהבה דומה חדשה. אבל אני יודע שזה לא יקרה. אני יודע זאת מאז חודש נובמבר בשנה שעברה, כאשר נסעה ל-פאריז. אני יודע זאת ללא הרף. אני יודע כי איתה הגעתי למה שלא אוכל להגיע עוד אף פעם בחיי. הגעתי איתה לפורקן גמור. כיצד? איני יודע. אולי מפני שגם היא הייתה זקוקה למישהו כמוני. אבל אני אומלל. אני אומלל מכיוון שיש רגעים שבהם אינה רוצה אותי. מפני שבאותם רגעים היא בורחת ממני. האם את מבינה זאת? היא איתי רק כאשר היא

זקוקה לי או אולי כאשר אין מישהו אחר שייתן לה את אשר אני יכול. ואילו אני צריך יותר מאשר גוף וחיוך, אני צריך גם נשמה. וזאת אין לה – בשבילי. וכך אני נמצא כאן מדוכא. מזה ימים אינה רואה אותי. דומה כי ראשי מתפקע. מתפקע, כי היא איננה אתי. ואת יודעת מדוע היא איננה אתי? מכיוון שב-פאריז ישנם אלפי גברים לבלות בחברתם. האם היא שוכבת איתם? אולי כן. היא אומרת שלא ודייני בכך. כנראה שאני איני יכול לתת את הדברים שהיא רוצה. כן, יש כאן מאלה מלוא חופניים. הגרוע מכל הוא שאני כל היום לבד, לבד, לבד. היש דבר איום מכך? הבדידות, שהיא עבורי האויב הגדול. להתרוצץ בעיר הזו לבד כמו כלב. ללא פרוטה מיותרת. לו יכול הייתי למצוא נקודת משען הייתי שוכח אותה ואז היה הרבה יותר קל. אולם אין. יכול אני לספר לך על רצוני לראות אותה וגם שלא לראות אותה, כדי שלא להרגיש שוב באדישות הרגשית המצויה אצלה כלפי. אבל היא גם מפחדת ממני מפני שאני היחיד אשר יכול לשבור את טבעת האדישות שלה. היא רוצה ביטחון כלכלי וזאת איני יכול לתת לה.

לכאורה היא בזה להדר ולפאר ואם זאת היא נמשכת אחריו. היא נמשכת אחריו כמו נשים רבות. אולם כוחה המוסרי קטן ויופייה יותר מדי גדול מכדי שלא תנצל אותו מפעם לפעם ותתחמם על ידו, בעוד שאני לבד. וכי יש משהו או מישהו אחר אשר אני מוכן לתת לו תשומת לב? היא ממלאת אותי עד כדי ייאוש. ואני מתחיל שונא אותה. שונא מכיוון שאני מרגיש ריק כמו חבית יבשה. הו! אני מתפלל שתזדמן בדרכי אישה אשר תיתן לי את אשר רק היא יכולה לתת לי, אבל גם דבר אחד נוסף: אהבת נפש. אשתי אהבה אותי כך וקשרה אותי אליה בזאת הזמן מה, בתשומת הלב אשר הקדישה לי. אבל אני זקוק ליותר: אהבה, תאוה ומין. זה ההבדל. ואז... הו! החיים יכולים היו להיות שונים. שונים מדי מכדי שאחשוב על כך. בינתיים אני מפיק מ-פאריז את כל אשר מאפשר לי הכוח הנפשי אשר נותר בלבי.

שלך אליעזר.

שלום

(פאריז, 23 לאפריל 1953)

איני יכול להתאפק מלכתוב לך. השמש החלה זורחת הבוקר ב-פאריז. כלום יש דבר נפלא משמש? בשמונה כבר לא יכולתי לעצום עין. מה הפלא? – למרות שאתמול הייתי בתיאטרון וחזרתי בשתיים אחרי חצות... מכיוון שהשמש זורחת מיד משתנה מצב הרוח. האוויר מלא ריחות נפלאים. ריחות-ירוקים. איני יודע מה היא ההגדרה הכימית של ריח זה השופע מהצמחים כאשר לחות הלילה מתאדה וריחם מתפשט כבושם. יתכן שכל זה נשמע משונה ביותר בתל-אביב. אולם כאן, כאן הכול שונה בתכלית. ובכן דבר ראשון אשר עשיתי היה כמונבן למהר לצאת לבית הקפה החביב עלי בשעות הבוקר המוקדמות – ל"סלקט", כשפני מול החמה רגלי פשוטות קדימה ועיני עצומות מחמת קרני האור החזקים – אני מנמנם לי כשלוש שעות. נפלא! הלא תודי.

אמש הייתי בהצגה מעניינת ביותר ושמעתי הפרשה: לפני ימים מספר ראיתי באחד העיתונים מודעה בפניה נידחת – ניכר היה שאין לבעליה עודף כספים בבנק הלאומי הצרפתי – ובה אני מתבשר על הצגה מאת הונורה דה בלזק הנקראת "לה קסורס דה קינולה" או האוצרות של קינולה. יכולה את לשאול את כל המבינים הספרותיים: מובטח לך שאיש מהם אינו יודע ולא שמע על מחזה זה. למעשה זה המחזה היחיד אשר כתב בלזק; היחיד מתוך 42 כרכי ספריו. מחזה זה, כפי שאני למד, זכה לכישלון מחפיר בשעתו. הוא הועלה פעם אחת על הבמה בימי בלזק עצמו והורד לאחר שהקהל שרק שריקות בוז.

בקיצור מחזה מעניין ביותר. העלילה היא, כרגיל אצל בלזק, מעין "קומדיה אנושית". כל הטכניקה הבלזקית ולא עוד אלא שהוא, כאמנן גדול, מאחד, במחזה אחד, את כל צורות הבמה והמחזה הידועים: הוא נותן את המשרתים – קינולה שהוא אחד מהם – בסגנון ה"קומדיה דל ארטה", ביחד עם דמויות של איבסן: ממציא אשר אינו מבין לרוחו; ביחד עם דרמה מודרנית: האינטריגה החברתית של שואפי הבצע והתועלת; ביחד עם דרמת אהבה ומלודרמה של אישה. הכול מכל כל: אדי. המחזה ניתן על ידי להקת חובבים בניצוחו של הנרי דמאי, המציגים בתחנת הרכבת אוסטרליץ, באולם הנקרא על שם ולהובר.

ובכן המשחק די גרוע. הנרי דמאי הבין כי זו במידה מסוימת מלודרמה בסגנון דל ארטה, אולם לא ירד לעומק דעתו של המחבר. בקיצור ביצוע דינוני למדי. ותארי בנפשך. הבוקר כאשר אני פותח את העיתון שלי מה אני רואה? מאמר גדול על אותה להקת חובבים; מאמר המכיל כמעט מילה במילה את אשר אמרתי אתמול לפרצופים שונים אשר פגשתי בקפה "דום" (DOM). כמונבן שזה רק מקרה. מכיוון שאם המאמר פורסם היום הרי שבעל המאמר בודאי הגיש אותו למערכת כבר

Les ressources de Quinolla (1842).
בדיעבד התברר לי שבלזק כתב שישה מחזות, אבל אף אחד מהם לא זכה להצלחה בחייו, ולכן הורדו כעבור ימים ספורים.

קפה "סלקט".

קומדיה דל ארטה.

קפה "דום". "Dôme"

"בוריס גודנוב" אופרה מאת מוזרט מוסורגסקי
(Mussorgski 1839-81)

ראסין, ז'אן (Racine 1639-99) משרר ומחזאי בסגנון הטרגדיה הקלאסית = אחידות הזמן והמקום. מיצירותיו הועלה בארץ המחזה "פדרה" (Phedre) בתאטרון "הבימה".

הרוזן דה לוטראמון (Lautreamont 1846-70) שם העט של איזידור דוקאס (Ducasse) סופר צרפתי יליד מונטיידיאן, אורגוואי. נשלח לספרות בפאריז, אבל נפטר כעבור שלוש שנים. מעט מאוד ידוע על חייו. ספרו "שירי מולדור" (1868) נחשב לאבי סגנון הסורראליזם. Les Chants de Moldoror

פיראנדלו לואיג'י (Pirandello 1867-1936) מחזאי וסופר איטלקי. חתן פרס נובל לספרות (1934). זכור בזכות המחזה "שש נפשות מחפשות מחבר" (1921) והנרי ה-4 (1922).

Montherlant Henry (1896-1972)

ז'אן מארה (Marais 1913-98) שחקן. נודע כבן חסותו של הסופר האמן ז'אן קוקטו (Cocteau 1889-1963) והופיע בסרטיו "היפה והחיה" "אורפאוס" ועוד.

ג'ראר פיליפ (Philippe 1922-59) שחקן תיאטרון וקולנוע נחשב למוביל מבין בני דורו. זכור כמי שגילם את "קאליגולה" מאת אלבר קאמו (Camus 1913-60). מותם של השניים פיליפ ו-קאמו היה אבדה כבדה לתרבות הצרפתית.

אתמול בצהרים ואף אם רצה לרשום את "נאומי" המפואר אתמול בפני ידידים ב"דום" הרי שלא יכול היה, כי השעה הייתה כבר חצות. בקיצור לאלוהים פתרוני. המפתיע ביותר הוא שכבר מציגים את המחזה כמה שבועות ולמרות זאת לא ידע איש מאנשי התיאטרון שאני פוגש כאן דבר וחצי דבר על מחזה זה – ולא עוד אלא שאף הצרפתים לא ידעו שקיים מחזה כזה. רציתי לפרסם משהו על המחזה אבל מכיוון שאין בישראל כתב עת לספרות העשוי להתעניין בכך אני בוחר לצמצם את התפעלותי במסגרת מכתב זה לא רק מההצגה. אגב באותו מאמר מופיעה אפילו הערה שהשמעתי ביחס למוסיקה: אותן המילים ממש. הייתי שולח לך את המאמר לו הדבר היה מעניין אותך. מעולם לא קרה לי כזאת. אני ממש נדהם משילוב מוזר זה של מקרים. אולם כרגיל – הכול עלול לקרות, גם זאת, כנראה – ב-פאריז.

שמעתי את "בוריס גודנוב" זה היה ממש פנטסטי. אין מילים בפי. הזמר היה בוריס כריסטוף. איני זוכר אם כבר כתבתי על כך. בכלל אצלי הבלבול הוא גדול ואיני זוכר יותר מאומה: לא את מה שכבר כתבתי או עם מי דיברתי ולעתים אני מספר לאותו אדם את אותו דבר פעמיים ולעתים אני ממשיך עם מישהו שיחה אשר התחלתי עם מישהו אחר – כאמור: לכל הצרפתים אותם פנים.

ראיתי את תערוכת "הבלתי תלויים" (Independants). חבל שאין זה אותו קהל אשר פרץ בשעתו עם מקלות וניסה להשמיד את היצירות בעת התערוכה הראשונה [של האימפרסיוניסטים]. הפעם התערוכה הייתה זקוקה באמת למטאטא השמד. מתוך 3000 היצירות המוצגות אין להגיד מילה למעט שתיים-שלוש פרי עבודתם של הוותיקים והידועים שבין ציירי צרפת. השאר זבל.

נוסף על כך מתרחש כאן מעט מאוד. כן כמעט שכחתי, מתקיימת כאן תערוכה של עשרים הישראלים המכונים "ציירים" הנמצאים ב-פאריז. עוד יותר גרוע מ"הבלתי תלויים". על אלה יתכן והיית יודעת דרך העיתון. כתבתי להם על כך. אמנם קצת יותר בעדינות. אולם דומני שדי לעניין זה. טרם קיבלתי תשובה ממך וגם לא מאהרון [דולב] על המכתב שכתבתי ואני מודאג ביותר. בכלל יש הרגשה של בדידות. אין לך עיר שבה אנשים כל כך עסוקים עם עצמם כמו פאריז. הכול כאן מעיד על אגואיזם. חוקי התנועה: עליך ללחוץ תחילה על הצפצפה. אחרי כן להסתכל ימינה, מכיוון שלפי החוקים הצרפתיים אחראי כל נהג לאשר מתרחש מצד ימין שלו בלבד. צפצף, מפני שכך דורש החוק ולדהור – מפני שכך טיבם של הצרפתים. אגב כדי לקרוא את המכתב הזה, הכתוב על נייר שקוף, אני מציע לך לשים אותו על משהו כהה אחרת לא תביני בכלל מאומה, מכיוון שהכול יוצא בלבול איום ונורא.

יש כנראה עוד כמה אלפי דברים אשר הייתי עלול לספר אלא שמשום מה אני בוחר שלא לעשות זאת ראשית, מכיוון שאני עסוק עכשיו בהתגברות על אחד המשברים הגדולים ביותר אשר היו לי – אלא שמדי פעם אני נתקף בהם אולם מצליח להתגבר. מכל מקום דומני שאף פעם איני מעז לכתוב לך את העיקר. למעשה העניין הולך ונשכח ולכן אולי הפעם אומר – סלחי לי על הבלבול הגדול אלא שיש דברים שהם בכל זאת קשים מכדי שאפשר יהיה לנסחם בבהירות. למעשה ספק אם הם עשויים לעניין אותך בנסיבות הנוכחיות.

בינתיים, מכיוון שאני הולך ומבריא מצרה זו ושבים אלי כוחותיי הרוחניים, יכול אני ביתר קלות לא רק לכתוב אלא גיליתי בי גם את הכוח לחזור אחרי בחורה אחת. אמנם לא במרץ רב מדי אלא שב-פאריז, כנראה, מספיקה קצת תשומת לב כדי שהנערה תשלב ורועה בשלי ותתחיל היא לחזר אחרי. היא אנגליה נחשבת ליפה בבנות מונפרנס. מאורסת לאנגלי הנמצא ב-לונדון. לעת עתה לא קרה כלום וגם לא איכפת לי אלא שכל המתח הנוצר מוצא חן בעיני ומוסיף מעט תבלין לחיים כאן שהם אפורים. ובכן תארי לעצמך, שוב, את השמש זורחת, נערה פורחת ואמנות... כלום צריך יותר. ובכל זאת הנימה הכללית של המנגינה הנשמעת באוזני היא אם לא לירית ומלנכולית, לפחות מינורית במידה מסוימת. שמעתי או יותר נכון קראתי, שבארץ יצאה סדרה חדשה של בולים לכבוד חג העצמאות. האם יכולה את לשלוח לי בכמה לירות סדרה יפה של בולים כאלה? אודה לך מאוד. אולי יהיו מתאימים לרוחם של הידידים אשר אצלם אני שורץ – דומני יותר מדי. על כל פנים אפשר תמיד לעשות בהם דבר מה ב-פאריז.

נוסף על כך כמעט לא כלום. מתרגלים לעיר. הולכים להצגות. ראיתי את "פסיפאה" מאת מונטלאן. חשבתי שזה הסופר של "שאן דה מלדורור" אבל מתברר שזה סופר בן זמננו. המחזה הוא פואמה דרמטית. שנתנו אחריה את "סיפור של אהבה ומקריית" קומדיה נחמדה מאת מירבו (Mirabeaux) בן המאה ה-18. מכאן את למדה שאני רואה הרבה תיאטרון ונכון הדבר. אגב קשה לראות כל כך הרבה אבל אני עושה ככל יכולתי שמא חס וחלילה יתברר שלא אוכל להישאר כאן זמן רב. פאריז נפלאה ולמה לא תבואי גם את לכאן ונצא, אולי, יחד, לסויר בספרד ואיטליה. הבדידות, עד כמה שלמדתי, היא האויב מספר אחד של מסעות התיור הללו. מכיוון

שהשמש זורחת מאז החילולי כותב מכתב זה – אחרי ארוחת הצהרים – אין חדלות פאריזאיות נחמדות – שאני משוכנע שהן למעשה זרות – לעבור כאן ולהציג את החלקים הנחמדים בתוספת לצבעים העליזים שהקיץ מאפשר להן.

שלך אליעזר

Jean Racine	1639-99
Alfred de Musset	1810-1857
Modest Mussorgsky	1839-1981
T.S. Elliot	1885-1965
Nikos Kazantzakis	1885-1969
Boris Cristoff	1887-1969
Étienne Decroux	1898-1991
Arletty	1898-1992
Jacques Prévert	1900-77
Joseph Kosma	1905-69
Claudio Arrau	1903-91
Marcel Carné	1906-96
Jean-Louis Barrault	1910-94
Jean marais	1913-1998
Edit Piaf	1915-1963
George Brassançe	1921-1981
Maria Casares	1922-1996
Gerard Philipe	1922-1954
Marcel Marceau	1923-2007
Roland Petit	1924-
Zizi Jeanmaire	1924-

להפתעתי דווקא המחזה של מונטרלאן פרח לגמרי מזיכרוני. כמו גם אותו מחזה של באלזאק עד כדי כך שלימים אני עתיד לראות מחזה נוסף שלו תחת השם "החתולה האנגלייה" מבלי שהייתי מודע אפילו ברמז שכתב מחזות נוספים או שכבר ראיתי אחד מהם. אפשר שהסיבה לשכחה נבעה מכך שלמעשה לא הבנתי חלק ניכר ממה שנאמר על הבמה בצרפתית שהייתה, אני מניח, הרבה מעבר לשליטתי בשפה זו. מאלה שהזכרתי זכורים לי מופע הפנטומימה של מרסל מארסו והאופרה "בוריס גודנוב" של מוסורגסקי (Mussorgski 1839-81) עם זמר הבס בוריס כריסטוף. ובנוסף המחזות "שש נפשות מחפשות מחבר" של פיראנדלו עם ארלטי ומאריה קאזארס, שהשתתפו גם בסרט "ילדי גן העדן", המחזה "בריטניקוס" מאת ז'אן ראסין, בהשתתפות השחקן ז'אן מארה – אירוע מוזר שבו הקהל בגלריה העליונה – כולם צעירים – צעקו למארה שהופיע בבגד גוף צמוד: ישבן! ישבן! (Les Fesses! Les Fesses) ולא הניחו לו עד שהסתובב וכיווץ את הישבן לקול מחיאות כפיים סוערות. רק אז אפשרו לו להמשיך בהצגה. בניגוד לצפוי מיעטתי ללכת לקונצרטים למרות שזכור לי מופע ריקוד בשם "הזאב" של רולאן פטי ואשתו הרקדנית ז'יזי ז'אנמר (Jeanmaire) ופעם אחת לשמוע את הקונצרטו לפסנתר "הקיסר" של בטהובן, בביצוע קלאודיו אראו.

ממרחק הזמן קשה כיום להעריך את מידת השפעתה של פאריז על התרבות בארץ. תרומה חשובה לכך הייתה לסרט "ילדי גן העדן" (Les enfants du paradis 1945) בבימוי של מרסל קארנה הנחשב בעיני רבים לשיא הקולנוע הצרפתי. הסרט שנוצר בשנות מלחמת העולם השנייה במטרה לסייע לאמנים הצרפתים תחת הכיבוש הנאצי. בין האמנים שהופיעו בו היו ז'אן לואי בארו מגדולי הפנטומימה הצרפתית. ומורו אטיין דקרו האיש שנחשב כמי שהחייה את התחום. בין תלמידיו: מרסל מרסו, שייקה אופיר ועוד (דקרו הופיע בארץ בתחילת שנות ה-1950). שמות בולטים נוספים בסרט זה המשורר ז'אק פרוור שחיבר את הדיאלוגים והמלחין היהודי הונגרי ז'וזף קוזמה; הקשר איתו נעשה בסודי סודות מחשש שייתפס (קוזמה זכור כיום בעיקר בזכות שני שירים עם מילים של פרוור על שלכת ו-ברברה). אותו במאי וחלק מאותו צוות יצר קודם לכן את הסרט "אורחי הערב" (Visiteurs du soir 1942) – סרט רומנטי, על שלהי ימי הביניים, שבעקבותיו נוצרו עוד רבים באותו סגנון.

מופעים נוספים הזכורים לי מאותה תקופה ב-פאריז הם המחזה "הקרוי יהודה" (Un homme Judas) שחובר על ידי שני סופרים בלגיים. ההצגה הועלתה ב"תאטרון הכיס" – אולם קטנטן עם כ-50 כסאות. המחזה הוא פרוש מעניין לדמותו של "יהודה איש קריות": מטרת יהודה הייתה להוכיח את אלוהותו של ישוע. אבל כאשר עובר שבוע לאחר מותו הוא נוכח שלמעשה בגד באדם שהיה ידידו הקרוב ואז מרוב צער הוא תולה את עצמו מבלי שזכה לראות את תחייתו ועלייתו על ישו השמימה. אין ספק שהנושא העסיק את אירופה לאחר שנודעו ממדי השואה. מחזות על אותו נושא ובאותה רוח הופקו לעת זו גם בסרטים: האחד בספרד שפרטי אינם זכורים לי והשני על ישוע עצמו (He who must die 1964) על פי ספרו של ניקוס קאזאנטאקיס (Kazantakis 1885-1957) הזכור בארץ ובעולם בזכות הסרט "זורבה היווני" (1964). הצגות נוספות הזכורות לי הן "רצח בקתדרה" מאת ט'יס אליוט (Eliot 1888-1965); לורנסאקציו" מאת אלפרד דה מוסה (Musset 1810-57) שניהם בתיאטרון הלאומי העממי (T.N.P) ובהשתתפות השחקן הנודע ג'ראר פיליפ. במעורפ לזכורים עוד כמה מופעים ביניהם אחד לכאורה קליל שהפתיע אותי בזכות הזמר ג'ורג' בראסנס (Brassens 1921-81) העתיד להתפרסם כאחד מגדולי השאנסון הצרפתי – כמעט כמו אדית פיאף (Piaf 1915-63) שגם אותה שמעתי, כעבור כמה חודשים, כאשר שבתי ל-פאריז לכמה ימים בדרכי לאנגליה.

Fernand Ledoux 1897-1993
Edmund Keane 1789-1833
Alexander Dumas fils 1824-95.
Jean Paul Sartre 1905-80
Pierre Brasseur 1905-1972

סמואל בקט (Becket 1906-89) סופר ממוצא אירי שהשתקע בפאריז (1937). כתב באנגלית וצרפתית. מאבות סגנון האבסורד – סגנון שבו שילב ניהיליזם והומור – למעשה סוג של אקזיסטנציאליזם והמשך של סוראליזם.

ברט לאהר (Bert Lahr 1895-1967) שחקן אמריקאי. שמו המלא אירווינג לאהרנהיים. נודע בעיקר בזכות גילום דמות האריה בסרט "הקוסם מארץ עוץ" (1939) ודמות מרכזית במחזה "מחכים לגודו" (1956) מאת סמואל בקט.

הקלות היחסית שבה הצלחתי לעקוב אחר המתרחש ב-פאריז מבחינה תרבותית נבעה בחלקה מהקשר בין קולנוע לתיאטרון שאפיון את צרפת. לעניין זה כבר הזכרתי את שתי השחקניות מריה קאזארס ו-ארלטי שמיהרתי לראותן. יתר על כן ככל הזכור לי הופיע שם גם פרנאן לודו (Ledoux) ששיחק ביחד עם ארלטי מהסרט "אורחי הערב" (1942) אף היא של מרסל קארנה. את ג'רארד פיליפ הכרתי כמוזן מכמה סרטים על אף שאת רובם ראיתי לאחר שכבר עזבתי את פאריז. כך גם את ז'אן מארה. לעומת זאת הצטערתי שלא ראיתי את פייר בראסור (Brasseur 1905-72) גם הוא משחקני "ילדי גן עדן" שהופיע במחזה בשם "קייין" (Cane) – מחזה שחיבר ז'אן פול סארטר (על פי דומא הבן) על חייו של אדמונד קיין, אחד מגדולי השחקנים הבריטים במאה ה-19. לעומת כל זאת עלי לציין גם מחזות שלא ראיתי במיוחד את "מחפשים את גודו" מאת סמואל בקט שניתן אף הוא "בתיאטרון כיסי" – מחזה שראיתי כעבור שלוש שנים (1956) כאשר הועלה בניו יורק בהשתתפות השחקן האמריקאי הנודע ברט לאהר.

J-L Frenkel, 20 rue Ledion, Paris 14eme

תל-אביב 2.5.53

לזינו שלום רב,

אילו בא מכתבך יום אחד קודם בואו בודאי היה מפתיעני הפתעה גדולה מאד, אך רצה הגורל שאפגוש את אברהם יהל (הלמן) והוא כידוע כלי מלא ידיעות וכמוזן שמיד בשר לי שבפריז אתה, כך שנסתרה ההפתעה.

אתה כותב "בעיקר תעניין אותך העובדה שראיתי את ההצגה..." ולא היא: בעיקר מעניינים אותי העובדה שאתה נמצא בפריז לאחר שנות ידידות ארוכות – ואתה אפילו אינך מטריח את עצמך לספר לי מה מעשיך שם או לכמה זמן וכל שאר עניינים שבדרך הטבע מעניינים את הבריית. אני מקווה שתמלא חסרון זה במכתבך הבא שבודאי לא יאחר לבוא ועוד דבר מעורר סקרנותי. לאחר שטרחת ופירטת כל אותם תיאטראות ומקומות שעשועים שאתה מהלך ביניהם מן האחד לשני, מתקבל הרושם כאילו אין לך זמן אפילו לישון (אפילו לא בבקרים) ושוב אתה בא בסוף המכתב והופך את הקערה על פיה, משעמם שם עד מות הא...?! תרשה אולי לשאול מה חסר אתה? – את קפה רוול, וכסית וחן ואת קולנוע בית העם וגן רינה ואולי את חברך הכותב מכתב זה (והרי לא ראית אותו בת"א אפילו אחת לחודשיים) ואולי נשים... (אגב, אתה מתבקש בכל לשון של בקשה לסלוח לסגנוני הנמלץ – כדי לכתוב לך מכתב הפסקתי קריאת "טייל אולנשפיגל" בתרגומו הגאוני של שלונסקי (שפת הספר אינה נותנת לי מנוח).

מטבע גולים לחייל לתבוע לספר להם חדשות מן הארץ עד כמה שמכיר אני אותך לא אתה האיש לבקש זאת. יודע אתה אותנו שחדשות גדולות מסרבות להתחדש בארצנו הנידחת, וחוף מהצגת בכורה אחת של ממש לעונה ואיזה סרט שנקלע אלינו בטעות איננו רואים ואיננו שומעים דבר... ובכן בקשתי שטוחה, השב מהר וספר בפרוטרוט כי מעניין לקרוא מה נעשה שם, ואפילו מעורר קצת קנאה... (קנאה רחבת לב ולא צרת-עין, כמוזן).

המחכה למוצא עטך, אברהם.

בניגוד לרושם העשוי להתקבל מדברים שכתבתי בהתרגשות על חיי התרבות ב-פאריז, המציאות ביום יום נראתה לי שונה מאוד: ימים ארוכים של אפס מעשה, ואפרוריות מזג האוויר. את אלה אי אפשר היה לפצות בהצגה, מופע או ביקור אחד לשבוע במוזיאון. על כך, כנראה, התלוננתי במכתבי לאברהם: מכתב שלחתי כחודש לאחר שהגעתי ל-פאריז. בנוסף זכורים לי הכאב והאכזבה מאובדן אותה בחורה שהתאהבתי בה בתל-אביב ואשר בעקבותיה מיהרתי להגיע ל-פאריז. בדיעבד ברור לי שהייתי אמור להמתין עוד שנה או לפחות כמה חודשים, עד קבלת התשובה ביחס לבחינות הבגרות, העברת כספים ואשרת סטודנט ולא לנסוע כתייר שגרם, בסופו של דבר לסילוקי מצרפת. אבל הייתי צעיר וחדור אמונה שאוכל להתגבר על כל הקשיים. יתר על כן הנסיעה יצרה את המרחק הנפשי שנדרש לי על מנת להתגבר על חוויות הניעורים, מלחמת העצמאות ואובדן האידיאלים שלי עד כה – אידיאלים שהיו למעשה של הורי ולא שלי. אבל כמוזן שאת כל אלה לא ידעתי בזמני, למרות שכה רבים מבני דורי עשו את אותה הדרך.

כצפוי מבחור צעיר התנחמתי בחברתן של בחורות אחרות, שבאו לכאן מארצות שונות, כולל כמובן מהארץ, בתקווה שיוכלו להתבשם מאווירת החופש של עיר האורות, כפי שאולי לא העזו לעשות בבית. בין אלה זכורה לי אמנית אמריקאית שכלל לא הכרתי אבל קיבלתי את כתובתה מצייר ישראלי שקבע מועד לפגישה בינינו. התנאי היה שאבוא עם בקבוק יין כמחווה של ידידות. כאשר הגעתי לפגישה התעוררה בי, משום מה, הרגשה של אי נוחות. אולי אפילו רתיעה, כאילו אמרה: תעשה ולך. כעבור כמה דקות של לא כלום, כאשר עמדתי ללכת, ביקשה ממני שאלווה אותה לשדרת סן מישל ברובע הלאטיני (רובע הסטודנטים=Quartier Latin) על מנת לבחור לעצמה בן זוג לאותו ערב. לצורך זה הודיעה לי שתלך במרחק כמה צעדים ממני. והיה אם יפנה אליה גבר שאינה רוצה בו מיד תתקרב אלי ונמשיך כברת דרך כזוג. אם הבחור ימצא חן בעיניה תסתלק איתו ואני אהיה חופשי ממנה, כפי שאכן עשינו, עד שנעלמה כעבור דקות מספר מבלי שהרגשתי בכך.

כיום ברור לי שדחתה אותי הסתמיות: כמעט ולא חשוב מי או מה אני. על אף שאפשר הייתה אומרת לא אם נראיתי אחרת, כפי שהייתה עושה, אולי, לו ניגש אליה ברחוב גבר שלא מצא חן בעיניה. אבל בכך למעשה מסתיימת הבחירה. אודה שהקשר עם בת הזוג הבאה שלי היה סתמי לא פחות. עם זאת אני זוכר עד היום ששמה היה מוניק, צעירה בת גילי, בת למשפחה פרוטסטנטית מצפון צרפת שאהבה את המבטא שלי בצרפתית – מבטא שלדבריה רכשתי בילדות ב-ברק פלאגי. אבל היו אחרים שטענו שהמדובר בשרידי המבטא הפולני של אמא שלי. כך או כך הקשר בינינו נמשך רק כשבועיים-שלושה. איני זוכר במה עבדה לקיומה, אם בכלל, למעט שהייתה מצויה בכל המנהגים, מקצתם די מוזרים, שהיו מקובלים ב-מונפארנאס: כך למשל שרצוי להזמין בת זוג חדשה לארוחת ערב, כבר בפגישה הראשונה או שאין לומר שלום למכרה, אפילו ותיקה, היושבת בבית קפה בחברתו של גבר. במילים אחרות, זכותה לומר או לא לומר שלום, כי אולי אינה רוצה שאותו גבר יידע כמה מהעוברים ושבים הם מכריה. על כל פנים, באחד הערבים מוניק בישרה לי שפגשה אישה מקסימה שהזמינה אותה לעבור לגור איתה ומאז נעלמו עקבותיה. במבט לאחור אפשר שהכוונה הייתה שגם אני אציע לה לגור איתי – כוונה שהועלתה בדרך מתוחכמת למדי, כראוי לפאריזאית, על מנת שלא להכעיס אותי או לגרום לי להרגיש כאילו בתחרות עם גבר אחר. אני, על כל פנים, כלל לא שקלתי את האפשרות מהסיבה הפשוטה שהכסף שהיה לי היה אוזל מהר מאוד לו הייתי עושה דבר כזה.

בגלל שני אירועים אלה, ההתרשמות הראשונית שלי מהבחורות ב-פאריז הייתה של תכליתיות שלא הכרתי כמותה עד אז. כאילו הכל נסוב על מציאת בן זוג שיממן דבר מה, רצוי את קיומן או לפחות חופשות ובלית ברירה רק ארוחות ומתנות – מוטב, כמובן, שתהא גם אהבה ומשיכה הדדית, אבל אלה לא נראו כהכרחיים. בזמנו סברתי שהתרשמות זו נקבעה בגלל אותה תפיסת עולם שהייתה לבחורה שהתאהבתי בה בתל-אביב ורדפתי אחריה עד פאריז – בחורה שאמרה בגלוי שהיא מעוניינת בבן זוג שיוכל וירצה לקיים אותה כאמנית ב-פאריז. אבל, למעשה התכליתיות הורגשה בכל מקום: האהבה נמכרה על ידי זונות ברחוב, בברים ובבתי קפה. יתר על כן ב-פאריז נוהלו בזמנו בגלוי מועדוני לילה ללסביות, הומואים ותצוגות מין מכל הסוגים ואפילו אורגיות של הכל בכל שהתקיימו, על פי השמועה בלילות, ביער בולון הסמוך לעיר. באותו הקשר זכור לי שבאחד הערבים הוזמנתי על ידי אחד ממכרי לבר קצת יותר אלגנטי מהרגיל, לא רחוק מקפה "סלקט". לפתע ניגשה אלי אחת הנערות שישבו שם ולחשה לו דבר באוזן. תחילה נראה נבוך קצת אפילו משועשע אבל בהמשך החליט לצאת אתה. בטרם נפרדנו הסביר לי כי קיבל את הצעתה היות ולטענתה יש לה תכונה נדירה: היא נהנית (Je

•jouis

בין הבחורות הישראליות שפגשתי זכורות לי במיוחד שתיים: האחת שלמדה אתי – באותה כיתה בגימנסיה "הרצליה". בזמנו לחשו מפה לאוזן ששכבה עם בניס. כאשר אותה בחורה הגיעה באחד הערבים לקפה "סלקט". שמחתי לראות אותה ולהעלות זכרונות על תלמידים ומורים. לאחר מכן ביקשה שאלווה אותה למלון על מנת שלא תלך לבד – בקשה שנענתי לה היות ונשמעה לי כסבירה באותן נסיבות. בדרך גוללה בפני סיפור "עצוב" על המוניטין שיצא לה בעוד שלמעשה הייתה עדיין בתולה – בקיצור אולי אהיה מוכן לגאול אותה ממצבה המביד. אני מודה שעדיין הייתי רומנטיקן ולכן סירבתי ואפילו נעלבתי בגלל הסתמיות שבה בחרה בי, כמו האמריקאית ובקבוק היין כמה שבועות קודם לכן: לא מתוך דחף או משיכה אלי, אלא רק מפני שהכירה אותי והייתי שם. המקרה השני כמעט זהה אלא שהמדובר בנערה שפגשתי לראשונה בארץ זמן מה לאחר שזכתה באחת מתחרויות היופי. בארץ דחתה אותי אבל עכשיו משום מה מצאה לנכון לגלות לי שהיא עדיין בתולה והזמינה אותי אליה למלון – הזמנה שדחייתי מאותה סיבה, כלומר הסתמיות שבחרתי להימנע ממנה. כמובן ששני המקרים על תפיסת עולם מעוותת שבה מותר לנהוג ב-פאריז כפי שלא העזו בבית. אותה התנהגות, שאני עתיד לגלות, נעשתה בארה"ב, בדרך כלל, במסווה של שכרות.

לעומת אותה תחושה של סתמיות שדחתה אותי איני יכול לשכוח את הפגישה עם בחורה, ראוי לומר אישה צעירה, שכבר הכרתי קודם לכן במסגרת עבודתי בתל-אביב. איני יודע מה הביא אותה ל-פאריז – אולי הסקרנות וללא ספק המשיכה אל אוירת החופש של "עיר האורות". אותה פגישה החלה, כמו רוב האחרות בקפה "סלקט". לאחר כרבע שעה של פטפוט על כוס קפה ומאפה הלכנו לחדר שלה במלון סמוך ונשארו שם, תרתי משמע, במשך שלושה ימים של שיכרון חושים ואולי הגזמתי והיה זה רק יומיים. העולם בחוץ כאילו נשכח. מדי פעם ירדנו לאכול סנדביץ' עם כוס קפה, בירה או יין. בתום היום השלישי האישה נסעה, כנראה חזרה לארץ ואני נשאיתי מבולבל למדי: לראשונה בחיי חוויה גופנית טהורה ומהממת ללא מעורבות נפשית, כלומר ללא צביטות לב. אמנם שבנו ונפגשנו כעבור שנים, כאשר חזרתי לתל-אביב, אבל הייתה זו מבחינתי אישה אחרת: נשואה ואם לילדים, עם זיכרון רחוק שלא ניתן היה לחבר אותו להווה.

עלי להודות שב-פאריז קשה היה להתעלם מכל הפעילות שרחשה סביב: בין נערות המדרכה, הברים, בתי הקפה ומועדוני הלילה. לא פלא שבאחד הערבים, כמה שבועות לאחר שהגעתי, הרגשתי בודד וסקרן או אולי היה זה רק התירוץ שבו שכנעתי את עצמי לפנות לאחת מנערות הרחוב – אחת מאלה, אישה עם מראה סימפטי, שכבר ראיתי מספר פעמים. התוצאה הייתה כצפוי תחושה של הונאה עצמית. להפתעתי אותה סקרנות שבה פעם נוספת כאשר עברה לידי נערת רחוב צעירה בת גילי. הפעם ניסיתי ליצור קשר כלשהו בינינו או אולי שגם היא תהנה, כפי שאמרה אותה נערה בבר: אבל התגובה הייתה שלילית וקצרה, כי הנאה פירושה שלא תוכל להמשיך לעבוד באותו ערב. לעומת זאת הסכימה לכמה תנוחות ששמעתי עליהן אבל לא העזתי לבקש או לנסות עם אלה שיצאתי איתן, עד אז ובגלל בישנות וחוסר ניסיון, גם לא במשך שנים רבות לאחר מכן.

בנושא נשים ב-פאריז נותרו בזיכרוני עוד שני אירועים. האחד נערה שבדית אדומת שיער. קרוב לודאי שהייתי שוכח לחלוטין את קיומה אלמלא נותרה לי תמונה של שנינו שנעשתה על ידי צלם רחוב – אחת הבודדות שקניתי לאחר מכן ואשר נורה העתידה להיות בת זוגי לא השמידה או חתכה. הנערה מצאה חן בעיני וביליו כמעט יום שלם בטויל ברחובות פאריז. למעשה מקפה "סלקט" עד למוזיאון לאמנות מודרנית וחזרה: בראש ובראשונה בגין מזג האוויר היפה שהיה באותו יום. אגב הליכה מצאה לנכון לספר לי על עצמה. לדבריה התאהבה עד ייאוש באחד התיירים האמריקאים שנהג לשבת מדי פעם בקפה "סלקט" אלא שהוא הפנה לה עורף ומאז קשה לה ליצור קשר עם אף אדם אחר. קל היה לי להשתתף בצערה היות ואני עצמי עדיין לא התגברתי על ייסורי אהבתי לאותה נערה שפגשתי

קפה "פלור".

קפה "דו מאגו".

קפה "לה קופול"

בתל-אביב ורדפתי אחריה לשווא עד פאריז. מכל מקום כמה ימים לאחר מכן פגשתי את האמריקאי והשיחה נסבה על הנערה. מסתבר שאכן היה ביניהם קשר שנמשך זמן מה אבל נותק כאשר גילה שהבחורה נוהגת להגיע ל-פאריז פעם או פעמיים בשנה על מנת להשתתף באורגניות עם קבוצות של בחורים שחורים מאפריקה המשוונת. אפשר שהסיפור היה אמת ואפשר שהיה מצוץ מהאצבע אבל אין ספק שהוא טיפוסי ל-פאריז של אותם ימים.

סיפור אחר אופייני ל-פאריז למרות היותו שונה מאוד. מתחיל כאשר הכרתי בקפה "סלקט" נערה לבושה בצניעות אבל בבגד מוקפד מאוד. השעה הייתה מאוחרת יחסית ולאחר שיחה שנמשכה מעט הזמינה אותי להתלוות אליה לטיול קצר ללא מטרה מוגדרת ברחובות הסמוכים. תחילה סברתי שהתכוונה להזמין אותי אליה ואולי שנשכור חדר באחד המלונות שהיו פזורים בכל פינה. אבל כאשר ניסיתי לחבק אותה דחתה אותי ופרצה בבכי. לדבריה הייתה בהריון מחבר שזנח אותה לפתע ללא פרוטה ונעלם כלא היה, ועכשיו אין לה למי לפנות לעזרה. בקיצור האם אוכל למצוא לה כתובת של רופא על מנת לעשות הפלה – מעשה שהיה לא רק בלתי חוקי אלא נחשב לאחת העברות הפליליות החמורות בצרפת. מכיוון שהיה בידי, לעת זו, מעט כסף נתתי חלק ממנו לכאורה כהלוואה בדיעה שלא אראה אותו יותר וישבתי איתה עד אור הבוקר מחוץ לקפה "לה קופול" כאשר נסעה הביתה עם חידוש תנועת הרכבת התחתית. בטרם נפרדנו קבענו פגישה נוספת על מנת שאתן לה את הכתובת הדרושה לה. עוד באותו יום פניתי לזוג מכרים שאכן נתנו לי את כתובתו של רופא אבל הזהירו אותי שהבחורה עשויה להיות במקרה הרע סוכנת משטרה או במקרה הטוב אחת המתקיימת מסיפורים "עצובים". כך או כך הרגשתי כפתי שנפל בפי, אבל להפתעתי אותה בחורה הופיעה שוב, כפי שקבענו. קיבלה ממני את הכתובת. יום או יומיים מאוחר יותר כבר נאמר לי שהייתה אצל הרופא ועשתה את ההפלה אבל את הכסף "שכחה" להחזיר. בקיצור רק חצי פתי...

הזוג שמהם קיבלתי את כתובת הרופא שעשה את ההפלה הם ללא ספק סיפור בפני עצמו. האיש היה ישראלי, כנראה בוגר "פוליטכניק". כלומר מהנדס ולא אמן כמו רוב מכרי יושבי "סלקט". איני יודע במה התמחה, אם בכלל. לדבריו, מכל מקום, התקיים מעבודות זמניות כחבר צוותים למחקר ופיתוח תעשייתי שהוזמן אליהם על ידי חבריו ללימודים. בקפה "סלקט" רווחה גרסה שונה לפיה ירש בית דירות אבל נאלץ מדי פעם למכור אחת מהן. בת זוגו הייתה צרפתייה יפיפייה, שניהלה משפט ממושך כנגד אחד מבני משפחת בנקאים ידועה, ממוצא יהודי, בטענה שהוא אביה. אותו ישראלי ואני בילינו כמה ערבים – למעשה לילות – בסיבוב מבר אחד למשנהו. איני יודע וגם לא שאלתי מה מצא באותם לילות ארוכים. לי על כל פנים זכור רק שיר ששמענו באחד ממרתפי רובע סן גרמן דו פרה (Saint Germain des Pres) – מקום כינוסם של סופרים ואמנים אקזיסטנציאליסטים. כאן פגשתי ברחוב, בסמוך לקפה "פלור" או "לה דו מאגו", גבר קטן קומה ומבוגר יחסית, שעמד ודיבר עם כמה אחרים. כאשר הוצגתי בפניו כישראלי מיהר לומר לי ששמו טריסטן צרה (Tzara 1896-1963) – ידיד וותיק של הצייר מרסל ינקו – הצהרה שנשמעה לי קצת מוזרה בנסיבות אותו הלילה ועם זאת נחרטה בזיכרוני היות וחזרה ועלתה כאשר למדתי כעבור כמה שנים על תנועת ה"דאדא" והדאדאיזם.

כעבור מספר שנים שמעתי שאותו מהנדס ישראלי ובת זוגו היפיפייה נפרדו. היא זכתה במשפט ולאחר מכן נישאה לאחד מב-ניו של פיקאסו. הוא עתיד למצוא בת זוג חדשה, הפעם אנגליה רזה, גבוהת קומה ובהירת שיער. את שניהם כבר פגשתי בארץ, ברחוב דיזינגוף, במחצית שנות ה-1960, ואפילו שוחחנו כמה דקות על כוס קפה. לאחר מכן נעלם. כעבור כעשר שנים, פגשתי פסיכולוגית – אישה מבוגרת יחסית – ללא ספק משכילה ומעניינת. באמצע השיחה בינינו הסתבר לי לפתע שהיא אחותו של אותו מהנדס ישראלי מ-פאריז. כעבור עוד עשור פגשתי אמן צעיר. במהלך השיחה בינינו הרגשתי שיש לו מבטא כבד למדי בעברית. לאחר בירור קצר הסתבר

שהוא בנם של אותו מכר מ-פאריז, אמו היא האנגלייה הגבוהה והפסיכולוגית היא דודתו, אחות אביו.

היו שם עוד כמה אנשים ססגוניים שמקצתם זכורים לי אפילו בשמם. כך למשל אמריקאי בשם ג'ו וורפילד, שטען כי חיבר שיר קטן שזכה להצלחה גדולה. בהמשך הוסיף שהזמן לשחק בסרט קולנוע אמריקאי-צרפתי העתיד להיות מופץ בקרוב – כל זאת נשמע קצת מוגזם עד שהתברר שאכן דיבר אמת. אדם בשם זה אכן חיבר כמה מילים לשיר ידוע והוא עצמו הופיע בסרט מתח צרפתי בתפקיד של גנגסטר אמריקאי. בין האנשים היותר מרתקים היו ללא ספק זוג אנגלים: הוא יפה תואר, בלונדיני, רזה וגבה קומה בשם צ'ארלס טיסדייל והיא יפיפייה גבוהה ורזה – כמוהו, אבל עם שיער שחור, בשם חואניטה פייג'. השניים נראו תמיד יחד כשהיא מחזיקה בידו ולוחצת בכוח את אצבעותיו וממלמלת כל הזמן מה יש צ'ארלס? מה יש צ'ארלס? הרושם היה שאין להם פרוטה או מקום משלהם, כאילו מחכים שמישהו יזמין אותם לאכול או לישון. מדי פעם היה מתיישב עם פנקס קטן ומצייר דמויות גרוטסקיות. לעתים היו השניים נעלמים ליום או יומיים. באחת הפעמים כאשר חזרו, לאחר היעדרות של כשבוע, סיפרו שהוזמנו להפלגה ביאכטה בים התיכון אבל החליטו לבסוף לוותר וחזרו ל-פאריז. באותה הזדמנות סיפר לי שלמד בנעוריו צורפות והוא מתקיים מעבודות מזדמנות בתחום זה. הסיפור שנשמע לי קצת מפוקפק, כלומר האפשרות שמזמינים אצלו תכשיטי זהב, יהלומים ואבני חן. למרבה הפלא שוב נפגשנו בשנת 1967, כלומר כעבור כשלוש עשרה שנים. לעת זו הופיע אצלי בבית בתל-אביב ביחד עם קבוצת אמנים שהזמינו אותו לבצע עבורם פרויקט של עבודות בצורפות. בקיצור סיפור עם סיומת מפתיעה ואפילו כפל הפתעה כאשר הסביר כיצד ולמה הגיע לארץ – סיפור שאחזור אליו בהקשר לאותו פרויקט, שיזמתי במסגרת שיקום יפו העתיקה.

עוד בטרם הפלגתי לצרפת קיבלתי מאחד ממכרי העיתונאים את הכתובת של זוג יהודים, שחיו ב-פאריז מזה זמן, בשם לאה ומילטון רוזנטל. הוא היה כבן ארבעים יליד ארה"ב והיא כבת שלושים, ילידת אנגליה – שניהם ללא ספק האנשים הנינוחים והנעימים ביותר שביילתי בחברתם – לעומת הרחש בחש והדמויות הססגוניות של מונפארנאס. בדרך כלל נפגשנו לארוחת ערב או מדי פעם לטיול של שבת באחד הפארקים הסמוכים לעיר. בין אלה זכור לי במיוחד גן שעשועים עם נדנדות, קרוסלות ועשרות ילדים צוהלים, שכמותם כבר לא ראיתי מזה זמן רב. עד מהרה התברר לי שבעבר היה מוציא לאור בארה"ב אולם עסקיו לא עלו יפה. בהמשך מצא עבודה מיוחדת במינה: תיאום ההוצאה לאור של ספרות יפה, בחסות אונסק"ו: מפעל עם תקציב מזערי שבו מסר לתרגום קטעים נבחרים מספרים, שהמליצו עליהם ממשלות שונות. תרגומים אלה הופצו על ידו לבתי הוצאה לאור בתקווה שישלימו את התרגום וידאגו להדפסה והפצת הספרים, כפי שאכן קרה לעתים קרובות. במילים אחרות המדובר בפתיחת אשנב בין לאומי לסופרים הכותבים בשפות לא מוכרות, כולל בזמנו גם כמה ישראליים.

מילטון עצמו היה אדם מלא מרץ ונלהב שלמד להנאתו שפות שונות ומשונות, ביניהן עברית אצל מכר משותף שממנו קיבלתי את כתובתו. היא לעומתו הייתה שקטה וכמעט תמיד עם חיוך נעים. בהדרגה התברר לי שמזה שנים ניסתה שוב ושוב להיכנס להריון אבל ללא הצלחה. מספר פעמים אף עלתה במשקל והתנפחה בגלל הריונות מדומים. רק כעבור מספר שנים הצליחה סוף, סוף ללדת בן ושניהם הגיעו, בשנת 1961, לארץ לביקור עם הילד בתקווה שבעתיד גם הם יוכלו להתישב כאן. לאחר מכן עברו מספר שנים והקשר בינינו כמעט שנותק למעט חבילות עם ספרי אונסק"ו שהיו מגיעים מדי פעם לביתנו "עבור פרופסור נור אליעזר פרנקל". נפגשנו שוב רק בביקורנו הבא ב-פאריז, בשנת 1969. לעת זו גרו מחוץ לעיר, לכאורה

משפחת רוזנטל

לטובת הילד. כמו כן התברר שהיו לילד קשיים בבית הספר ולכן החליטו שילמד בבית בעזרת אמו ומורים פרטיים.

את מילטון ראיתי בפעם האחרונה כאשר ביקרתי ב-פאריז בשנת 1974. את הפגישה קבעתי איתו במשרדו בבנין אונסק'ו – בנין מיוחד במינו שממילא רציתי לבקר בו. לעת זו שמעתי ממילטון שנפרד מלאה, לדבריו על פי דרישת הבן שעמד על כך שברצונו לגור רק עם אמו ב-לונדון. לבקשתו הייתי אמור לנסות להביא את שלושתם לפגישה משותפת אלא שלאחר מספר שיחות טלפון הבנתי שאפסו הסיכויים שלי לתווך ביניהם. בהמשך עברו עוד מספר שנים כאשר נתקלתי בידיעה בעיתון שלאה עלתה לארץ בגפה והשתקעה באשדוד, על אף שלקתה במחלת פרקינסון והייתה מרותקת לכיסא גלגלים. אבל עד מהרה חזרה ל-לונדון על פי בקשת הבן ושם נרצחה על ידו סמוך לאחר שובה. לאחר מכן המשיך ל-פאריז ורצח גם את אביו בטרם נעצר ואושפז.

אני ונורה ברחוב ריבולי, פאריז, 1953.

נורה

נורה (1931-96) נולדה בשנחאי להוריה, ארנסט ומ'צה רובנפלד, שהגיעו לשם מפאריז (אביה היה סוכן נסיעות). השם המלא שניתן לה היה אלינורה אלא ששינתה אותו רשמית עוד בטרם נפגשנו. עם זאת השתעשענו בצרוף של קיצורי שני שמותינו אלי-נורה. לימים הופיע צרוף זה ברומן של ידידנו הסופר, בנימין תמוז (1919-89), אף הוא בקיצור של שמות גיבוריו (אליקים ואלינורה).

קפה "סלקט", עם כל חשיבותו, לא היה מקום המפגש היחיד של אמני מופארנאס ואלה המחפשים את קירבתם. בין השאר זכור לי במיוחד מועדון לילה בסמטת ז'ול שאפלין (Chaplin) שבו ניגן מוסיקה קלאסית, פסנתרן יהודי גרמני גבוה ורזה בשם אנגל – ללא ספק אחד האנשים היותר עצובים שפגשתי בחיי. בדרך כלל הייתה שם גם אשתו, גבוהה, רזה ועצובה כמוהו. לעתים הצטרף אליהם בחור דרום קוריאני בשם פראנק ששר שירי שוברט ולעתים גם יהודי צעיר, לכאורה כנר, שאני עתיד לפגוש אותו שוב בהקשרים שונים ומשונים,

כגון צביעת עיטורים על שעונויות פלסטיק ב-ניו יורק ולאחר מכן בארץ, כיצדן עצצועים. מוסיקאי אחר שבא לכאן היה אמריקאי שחור, שהציג עצמו כמנצח תזמורת ואשר נעלם מדי פעם, לדבריו לריביירה בדרום צרפת, על מנת לנצח על יצירות של ג'ורג' גרשווין או אהרון קופלאנד, שבהם התמחה. ממועדון זה זכורה לי גם צעירה נאה למדי שעמדה באחד הערבים צמודה לפסנתר הכנף שעמד במרכז האולם. לידי ישב בחור שאיני זוכר לא את שמו ולא את פניו למעט שהיה מבוגר ממני וללא ספק עם הרבה יותר ניסיון. במהלך הערב לחש לי באוזן שעל פי צרת עמידתה של הצעירה נראה כאילו היא מתחככת כנגד הפסנתר. לדבריו המשמעות היא שיש לה, כנראה, כינמת של שיער הערווה. אבל היות והיא מוצאת חן בעיניו שווה לו להסתכן – מאחר וכל אשר נדרש כדי להפטר מנגע זה הוא מעט "אבקה כחולה" וכמה ימי אי-נעימות. בדיעבד התברר שאכן כך בדיוק קרה. אין ספק שהייתי עשוי לשכוח את הפרשה אלמלא לקיתי אני עצמי באותה כינמת, כעבור מספר שנים בעת השירות במילואים, כאשר אכסנו אותנו בפנימית נוער שהשמיכות לא חוטאו כראוי.

ארוחות ערב אכלנו, כחבורה של ישראלים, סביב שולחנות ארוכים עם ספסלים – מסעדה זולה מאוד בשם וואדז'ה (Vadja) שהייתה סמוכה לאותו מועדון לילה. באחד הערבים הצטרפה לשולחן צעירה גבוהה עם שיער שחור ועגילי כרום ניקל גדולים כגלגלים, בסגנון שנראה אמריקאי מאוד על אף שדיברה צרפתית ללא מבטא מיוחד. כנראה שבסוף הארוחה, בשלב הקינוח הנצחי, והיחיד, של אותה מסעדה בשם פטי סוויס (Petit Suisse), כלומר גבינה לבנה ושמת, שאלה אותי אותה בחורה מה אני עושה? אם אכן כך היה הרי שאין ספק, כפי שאני מכיר את עצמי, עניתי כלאחר יד שאני אוכל. לימים גיליתי שהמסקנה שלה הייתה שאני ישראלי גס רוח. וכי מה יכולתי לומר שאני מנסה למצוא את ייעודי בחיים? או שאני סופר אבל כמעט ולא פרסמתי דבר? בקיצור דו שיח זה שכאמור אינו זכור לי מוכיח שאוסקר ויילד לא צדק כאשר אמר, פחות או יותר, 'אין שאלות מביכות יש רק תשובות מביכות'. לדעתי לשאל אדם זר לחלוטין על מעשיו הוא סוג של סקרנות מביכה. בקיצור, המפגש הראשון בינינו התחיל ברגל שמאל ובודאי שלא עלה על דעתי שאנו עתידים להיות קשורים זה לזה לתמיד – כזוג כהורים וכסבא וסבתא לנכדים.

קרוב לודאי שהפגישה במסעדה התקיימה בתחילת חודש יולי מכיוון שנפגשנו שוב כעבור מספר ימים בחגיגות הבסטייליה, כלומר בליל ה-14 ליוני, שבה נראה כאילו כל העיר רוקדת ברחובות. מאותו ערב זכור לי שהייתי מסויג. בעיקר חששתי שאצטרך בהמשך להזמין אותה לארוחה – אותו נוהג שכבר הזכרתי, אבל לא יכולתי להרשות לעצמי. בודאי שלא באותו שבוע, כי כמעט ונגמר לי הכסף מהמשלוח האחרון שהגיע אלי מהארץ והנותר היה מספיק לי בקושי לקפה ולחמנייה, אבל בודאי שלא לארוחה, אפילו צנועה, לשניים. יתרה מכן מניסיון העבר חששתי מהאי נעימות אם אאלץ לשוב ולבקש ממכרים הלוואה של כמה פרנקים כפי שכבר קרה בעבר. עם זאת, בררתי אצל מכרה משותפת ראשית מה שמה ושנית מה תהיינה הציפיות ממני. התשובה הייתה ששמה נורה, שהיא לא בת למשפחה עשירה במיוחד אבל גם לא מחפשת ארוחות חיים או מישהו שיקיים אותה. למרבה האירוניה כבר בפגישה הבאה, שהתקיימה כעבור ימים ספורים, הזמנתי אותה לארוחה. אבל על כך בהמשך.

בערב השני או השלישי אבל עדיין במסגרת אזורית חגיגות הבסטייליה מצאתי עצמי, בדירה כלשהי עם אותם מכרים משותפים של נורה ושלי. אפשר שהכוונה הייתה לציין את יום הולדתה העשרים ושניים של נורה שחל גם הוא ביום ה-14 ליוני. מעט מאוד זכור לי מערב זה פרט לכך ששתייתי יותר מדי קוניאק והתחלתי להרגיש סחרחורת. בלית ברירה פרשתי לחדר צדדי חשוך וריק, הרחק מההמולה. ניסיתי לשבת על מיטה שהייתה שם אבל החלקתי לרצפה ונורה על ידי. כעבור כמה דקות החלו להופיע לעיני רוחי דמויות חברים שנהרגו במלחמת העצמאות, כאילו היו רוחות רפאים שייסרו אותי – במיוחד זאב. בשלב כלשהו כנראה שפרצתי בבכי כפי

שלא קרה לי מאז היותי ילד. זכור לי גם שנורה הייתה במבוכה ושאלה שוב ושוב מה קורה? מה קורה? האם עניתי לה או האם דברתי עברית? איני יודע, כי כאן נותק חוט הזיכרון. מכל מקום, עוד שנים לאחר מכן חששתי לשתות שמא אותם רגשות ישובו ויעלו אולם ללא הועיל: אלה חזרו ותקפו אותי כעבור מספר שנים אבל בצורה שונה ולכן בלתי צפויה לחלוטין, כפי שאני עתיד לגלות.

כאמור ימים ספורים לאחר הפגישה הראשונה ואותה תקלה של השתכרות שוב פגשתי את נורה. אפשר שהלכנו להצגה כלשהי וכאשר חזרנו השעה הייתה מאוחרת יחסית. קרוב לחצות. שתי המסעדות שבהן אכלתי, בדרך כלל במחיר סביר, כבר היו סגורות. איני יודע כיצד ולמה לא אכלנו קודם. אולי חשבתי שנפרד יותר מוקדם, על כל פנים הסתכנתי והצעתי שניכנס למסעדה שידעתי שהיא די יקרה בשם "לה רוטונד" (La Rotonde) ליד "סלקט". איני יודע מה דחף אותי אולי מעין שובבות להציע לה להזמין סטיק טרטור, כלומר קציצת בשר נא. להפתעתי היא הסכימה, קרוב לודאי מאותו יצר שובבות. אפשר גם שזה היה הדבר היחיד שנותר באותה שעה במחיר שיכולתי לשלם, אבל רק עבור מנה אחת. בלית ברירה, טענתי שאכלתי לפני הפגישה ואיני רעב. לבסוף לא היא ולא אני אכלנו את אותו סטיק. למעשה מאז ועד היום לא הזמנתי ולא אכלתי סטיק טארטאר אולי בגלל מראהו: צלחת שבמרכזה ערמת בשר טחון ומעליה כמה טבעות בצל ואולי מעט פטרוזיליה. אבל בעיקר בגלל היותו עשוי מבשר סוס – למרות שאיני בררן ומוכן לנסות כמעט הכול, אבל עדיין נותרו מספר בעלי חיים שאיני מוכן לאכול.

על פי הגרסה שנורה נהגה לספר המדובר במרק בצל ואפשר שאכן כך היה. אולי רק הצעתי שנזמין "סטיק טרטור" ואולי הזמנו את שניהם אלא שאת הסטיק אני בטוח שלא אכלנו – לא אז ולא אי פעם לאורך כל שנותינו יחד. בסופו של דבר אותה ארוחה השאירה אותי כמה ימים כמעט ללא פרוטה ונאלצתי, כרגיל, להסתפק בקפה ולחמניות עד שהגיע אלי סכום נוסף מהארץ. במילים אחרות ספק אם אוכל להזמין אותה לארוחות נוספות. באשר לשאלה 'מה אני עושה?' הסברתי, כמעט מיד, שהייתי עיתונאי ורציתי להיות סופר אבל באתי ל-פאריז, כי אני עדיין מתלבט באשר לכיוון שאלך בו בעתיד. מאז כמעט ולא נפרדנו, על אף שהיו בינינו עוד כמה תקלות: למשל השכס באחד הבקרים הראשונים הצעתי שניכנס לשתות קפה ולחמנייה בקפה 'דוס'. בשעות אלו ההגשה הייתה ליד הבר ועמדו שם כרגיל פועלים בדרכם לעבודה. תגובתה המיידית הייתה "למה אתה מביא אותי למקום כזה?" כל הנוכחים סובבו את הראש בתימהון ואני הרגשתי נבדן מאוד. לעניין זה ראוי להוסיף ששנים לאחר מכן חזרנו לאותו מקום שהפך בינתיים לאתר תיירותי עם מסעדה יוקרתית – זכר לימים שביקרו בו אמני מונפארנאס.

ההערה בקפה 'דוס' באותו בוקר לא הייתה הפעם היחידה שנורה אומרת דברים הגורמים לסובבים להרים גבה. כזאת אירע בנסיעה באוטובוס מלא נוסעים ב-פאריז ושנינו או לפחות אני הייתי לבוש ונראה כמו צעירים אחרים שאין להם פרוטה. השיחה בינינו נסובה, משום מה, על דברים שאינה אוהבת ובין השאר אמרה בקול רם "מעילי פרווה" ובהמשך הוסיפה "וגם יהלומים". נורה המשיכה ברוח זו עוד כמה דקות עד שהבחינה שמסתכלים עליה ושנינו צחקנו וירדנו מהאוטובוס. פעם נוספת הדבר כבר היה בניו יורק, כעבור כחמש שנים, בסמוך למקום העבודה שלי ברחוב 56 פינת שדרת לקסינגטון. כאן היה בר קטן של אירים, שהייתי אוכל בו סטיק לצהרים – למעשה הדבר היחיד שהוגש שם כאוכל וגם זאת רק מפני שנקבע, על פי חוק, שכל מקום המגיש משקאות חייב גם להגיש אוכל כלשהו. באחד הימים נורה הצטרפה אלי. כרגיל הזמנתי את הסטיק ונורה כאילו אינה רואה היכן אנחנו ואומרת בקול רם שהיא אינה רוצה סטיק אלא יוגורט ואולי גם סלט. השתררה דממה. ברור היה שלא רק שאין הוא מגיש דבר פרט לאותם סטיקים וגם זאת רק לי ואולי שניים-שלושה לקוחות נוספים אלא שכלל לא ידע מה זה יוגורט שהיה עדיין בבחינת חידוש המוגש רק במסעדות מיוחדות.

מסעדת "לה רוטונד".

רמברנט, "משמר הלילה", שמן על בד, 1642, רייקסמוזיאום, אמסטרדם. 473X363 ס"מ

במשך השנים נורה ואני היינו מספר פעמים באמסטרדם. מנות הענק של תפוחי האדמה נעלמו אבל כך גם סידור התצוגה שאפיין את המוזיאון הממלכתי – למעשה את רוב המוזיאונים שביקרנו בהם: תחילה היצירות העיקריות החל "ממשמר הלילה" של רמברנדט בכניסה עבור דרך חדרים המוקצים למיטב העבודות והלאה בהדרגה למאות הדיוקנות שהם אולי הפחות חשובים. במשך השנים התהפך הסדר, כנראה, על מנת לקלוט את מספר המבקרים שהלך וגדל, אפשר גם שהסיבה לסידור החדש של התצוגה נועד להאריך את משך הביקור על מנת ליצור את הרושם שהאוסף גדול יותר מאשר הוא בפועל. מבחינתי התוצאה הייתה שבפעם האחרונה שהיינו שם יצאנו הרבה לפני שהגענו ליצירות העיקריות שהועברו, כאמור, לסוף המסלול.

כמה ימים לאחר חגיגות הבסטיליה ראיתי מודעה בעיתון על "טיסת חצות" לאמסטרדם, לשבוע ימים, במחיר מוזל במיוחד, עד כדי כך שגם אני יכולתי להרשות לעצמי עם נתחלק בהוצאות עלות המלון. המדובר היה כנראה באווירונים שנשאו חבילות דואר. התשלום כלל יציאה מנקודת איסוף בלב פאריז ואוטובוס עד לב אמסטרדם. עד כמה שזכור לי לא היו איתנו בטיסה אלא נוסעים בודדים. אני מניח שהסיבה לכך הייתה השעה המאוחרת אבל גם המקום שאליו הגענו: כיכר ריקה בעיר זרה ללא נפש חיה וללא סימן של מלון או אכסניה – בניגוד גמור לתחנות הרכבת בכל אירופה שסביבן התרכזו רוב המלונות העממיים. על כל פנים, למזלנו מצאנו חדר להשכרה במרחק לא רב, שעלינו אליו במדרגות צרות ותלולות. בבוקר מצאנו עצמנו בחדר צר וקטן כשכל הקיר הקדמי במרחק קצר מהמיטה אינו אלא חלון זכוכית עד לרצפה. למרות שכבר בבוקר הראשון הרגישה נורה בחום וכאבי גרון מיהרנו לאכול ארוחת בוקר בלתי נשכחת שכללה קפה ומאכל בשם "אוט שמאייטר" שפירושו מנה ענקית של ביצים ותפוחי אדמה. זכורה לי גם אחת מארוחות הערב אולי היה זה צהרים במסעדה שמישהו כנראה המליץ עליה. מכיוון שלא ידענו מה להזמין הצענו למלצרית שתבחר עבורנו. היו שם עוד זוג דוברי צרפתית שעשו כמונו. התוצאה הייתה שתי קערות ענקיות של תפוחי אדמה "מנופחים" שהוגשו גם לנו ולזוג השני – מנה שגרמה לנו לפרוץ בצחוק קרוב לודאי למבוכתם של בעלי המקום.

זמן קצר לאחר שחזרנו מאמסטרדם ישבנו אני ונורה בקפה "סלקט" סמוך לפני או אחרי ארוחת הצהרים, כאשר הצטרפה אלינו לשולחן אמנית ישראלית – אותה בחורה שהתאהבתי עד אובדן חושים ורדפתי אחריה ל-פאריז אלא שכאן בחרה להתעלם ממני. עכשיו להפתעתי, החלה מחככת את רגלה ברגלי. נורה הבחינה בכך מיד ואמרה לה לחדול וללא היסוס הוסיפה: You had your chance. זכורה לי היטב ההרגשה שנורה ביטאה גם את הרגשתי למרות שאני עצמי לא הייתי יכול לומר לה זאת. הכאב שהיה עדיין חזק ועמוק מדי כאילו נמוג אבל רק כאילו. מסתבר בדיעבד שרגשות אלה לא נעלמים והם ממשיכים ללוות כזיכרון של חוויה החוזרת ועולה מדי פעם. עם זאת המדובר רק בזיכרון ולא בחוויה עצמה שלא ניתן לחזור עליה לא עם נערה זו לא באף אחת מהאהבות האחרות שהסעירו אותי במרוצת השנים. באשר לאותו אירוע כיום ידוע לי שחיוך רגילים הוא תופעה מקובלת שיש לה אפילו שם באנגלית Footsie כמו גם המילים שבהן הגיבה נורה למה שנראה בעיניה כניסיון לדחוק אותה מעלי. אני כישראלי והאנגלית הדלה שלי לא ידעתי דבר מכל אלה. על כן לא פלא שהופתעתי מאותה תגובה נמרצת – תגובה שהחניפה לי ולפיכך נחרטה, קרוב לודאי, בזיכרוני. באשר לשפה. אפשר שכאן המקום לציין שנורה ואני דיברנו בינינו צרפתית עד שהתברר לה, להפתעתי, כעבור חצי שנה שאני יודע גם אנגלית. עם זאת המשכנו לדבר צרפתית עוד כשנה ורק בהדרגה עברנו לאנגלית. באשר לשליטת שנינו בצרפתית אני מניח שכבר בימים הראשונים סיפרנו זה לזה את קורותינו. כך למשל שנולדה בשנחאי המקום אליו נשלח אביה שהיה סוכן נסיעות במקצועו. לדבריה הייתה לה שם מטפלת שדיברה איתה רק סינית אלא ששכחה לחלוטין את השפה כאשר הוריה חזרו ל-פאריז בהיותה כבת חמש – תופעה המזכירה במעט את הפולנית שלכאורה דיברתי עם אמא ואחת מאחיותיה שטיפלו בי עד גיל ארבע. אבל מכאן ואילך מתחיל ההבדל. נורה למדה בבית ספר צרפתית עד פרוץ מלחמת העולם כאשר הוריה ברחו לארה"ב דרך ספרד ופורטוגל. על כן ידעה לכתוב בצרפתית. בארה"ב למדה כמוכן אנגלית אבל גם השתלמה בספרות צרפתית במסגרת לימודיה העל תיכוניים. זאת לעומת הצרפתית שלי שהייתה בזמנו ברמה המינימאלית שנדרשה לי בתקשורת עם אמא. אבל אפילו ברמה זו יש לי קשיים לא מעטים בגין העברית שבה כמעט כל חפץ זכר הוא נקבה בצרפתית. לצערי,

לא אמא, לא נורה ולא אף אחד אחר מדוברי הצרפתית טרח אי פעם לתקן אותי כאשר שגיתי.

עיירת הנופש הונפלור

בנוסף לנסיעה לאמסטרדם ערכנו נורה אני והזוג לאה ומילטון רוזנטל, נסיעה קצרה של סוף שבוע לעיירת הנופש הונפלור (Honfleur) על החוף האטלנטי של צרפת. כאשר הגענו לשם, במכוניתם הקטנה, התברר להפתעתנו שמחירי המלונות, אפילו ללילה אחד, הם מעל ומעבר למה שציפינו והחלטנו להישאר לישון במכונית במגרש החניה הפונה אל הים. רומאנטי אבל מאוד לא נוח – למעשה לא יכולנו לעצום עין. למחרת היינו נורה ואני עייפים וכואבים, מכדי ליהנות מאותו יום על החוף. אבל מרוצים שהחזקנו מעמד ולא נרדמנו עד שחרזנו בערב ל-פאריז. בדיעבד קרוב לודאי שהרעיון היה שלי בעוד שעיקר הנטל נפל על נורה, שסבלה מכאבי גב ועם זאת לא התלוננה או הציעה שנשכור חדר במלון – התנהגות שתאפיין אותה לאורך כל השנים הבאות. במילים אחרות הנכונות לחיות על פי רמת היכולת הכספית שלי ואם חרגנו היה תמיד ביוזמת.

במבט לאחור אין בלבי ספק שכבר מהערב הראשון שהכרנו, בעת חגיגות הבסטייליה, הייתה לי כלפיה הרגשה של קירבה וידידות; של השקפת עולם דומה שבו לא הכל תכליתי ונמדד בכסף; שנוכל לדבר על ספרות ואמנות. זכור לי גם שיומיים-שלושה לאחר שהכרנו נשארנו לישון יחד במקום מגוריה. למחרת השכם בבוקר טלפנתי לאלי ויזל, האיש היחידי שהרגשתי מספיק קרוב אליו, על מנת לספר לו על המכרה החדשה שלי – בחורה שהיא לא רק יפה אלא גם אמנית ומשכילה. במילים אחרות התחושה שפגשתי מישהי שאני נמשך אליה, אבל ללא אובדן העשתונות של הפעם הקודמת; מישהי שאוכל להתחתן איתה אפילו מיד אם תרצה בי. כאשר אמרתי לה את זאת שאלה אותי באם אני אוהב אותה. על כך עניתי שכאשר נהיה יחד האהבה תבוא מאליה, כפי שאכן קרה. לימים התייחסה לאותו נושא אבל מכיוון שונה "הידידות טובה מאהבה" (To like each other is better than love). זכור לי גם מקום מגוריה הראשון של נורה ב-פאריז: סדנה של רקדנית בלט, סמוך מאוד לקפה "סלקט". המדובר באולם גדול למדי. מראות עם מעקה ברזל מסביב וחלונות גבוהים שהכניסו הרבה אור. לידו היה חדר קטן עם מיטה, שידה ושירותים, של הרקדנית עצמה. כנראה שהרקדנית, שהייתה אחת המכרות של המשפחה נסעה, כמו כל הצרפתים, לחופשת קיץ של כמה שבועות ביולי-אוגוסט. מאותה סדנת ריקוד זכורים לי עוד שלושה פרטים קטנים. האחד תמונה מופשטת לחלוטין של משיכות מכחול חופשיות, בצבע כחול כהה, שכמעט ונבלע ברקע הכהה – תמונה שצוירה על ידי לזר וולוביק – אמן שלא גשתי על אף שהשתייך לאותה קבוצה של וותיקים שהכרתי בקפה "סלקט". הפרט השני הוא תמונת נוף, בצבעי מים, שנורה עצמה ציירה על שולחן קטן שהעמידה באמצע הסטודיו; הדבר נראה לי כמשעשע בגין הניגוד בין חדר שנראה גדול ממידותיו האמתיות, בגין המראות, לעומת הציור שנראה קטנטן כמעט מיניאטורה. הפרט השלישי אף הוא נראה לי כמשעשע למרות שהיה בו משהו פתטי במקצת: המיטה שישנו עליה, הייתה כולה גבשושיות כאילו דחפו חפצים מתחת למזרון. כעבור כמה ימים הצעתי לבדוק מה מוחבא שם. להפתעתנו לא היה שם כלל מזרון אלא חבילות, חבילות של בגדים ישנים.

לזר וולוביק (Vollowick 1906-77) השתייך לקבוצת הציירים היהודיים יוצאי מזרח אירופה הידועים בשם "אסכולת פאריז". בזמנו סברתי שהיה מהבודדים מבני אותה קבוצה שפנו להפשטה. אבל, בבדיקה שערכתי עכשיו עולה שעיקר עבודתו הייתה בסגנון האופייני לכל חבריו מאותה קבוצה. עם זאת כנראה שמדי פעם "חטא" וצייר בסגנון מופשט.

סימטת רואה, הסטודיו של נורה היה משמאל.

כשבועיים-שלושה לאחר שהכרנו נמצאה לנורה דירת סטודיו טיפוסית שכמותה נבנו מאות ואולי אלפים על ידי עיריית פאריז, בכל רחבי העיר בדרך כלל בחצרות אחוריות עם מעברים נפרדים מעין סמטאות ללא מוצא – במקרה זה סמטת דו רואה (Impasse du Rouet) סמוך לרחוב אלזיה (Alesia) ברובע מונפארנאס. בסטודיו טיפוסית הכוונה לחלל דו קומתי עם קיר זכוכית לכל גובהו ומרפסת פנימית קטנה שהתאימה בקושי למיטה ושולחן קטן. מתחתיה היה תא עם אסלה. צמוד לתא, אבל מבחוץ, כיור ולוח שיש לרחצת פנים ובישול. בנוסף לאלה היה בכל סטודיו תנור חימום וארובה שעלתה עד לתקרה ויצאה החוצה דרך פתח בקצה העליון של קיר הזכוכית.

ומשם הלאה עד מעל לגגות הבתים הסמוכים. בהמשך בתחילת הסתיו התברר שאותה ארובה היא שחיממה את החלל לכל גובהו ורק בזכותה ניתן היה להישאר שם מבלי לקפוא מקור (יכולתי להוסיף כאן עוד כמה הערות על השפעתן של דירות הסטודיו הפריזאיות על אדריכלות המאה ה-20 וללא ספק גם עלי אבל אני בוחר לדון בנושא זה בשלב יותר מאוחר בהקשר למבנים שאני עתיד לתכנן בעצמי).

פראנק-אלן, אחיה של נורה

פראנק-אלן, אחיה של נורה

פראנק-אלן

רוחמה ישוב יהודי הראשון בדרום הארץ שהוקם בשנת 1912. בסתיו 1917, כלומר בשלהי מלחמת העולם הראשונה, הצבא הטורקי פינה את כל התושבים והגברים הוכנסו למעצר בבאר שבע. אבל שוחררו ימים ספורים לאחר מכן כאשר העיר נכבשה על ידי הבריטים. עם זאת המקום נותר שומם עד לאחר קום מדינת ישראל.

מיד עם המעבר לאותו סטודיו נורה החליטה להוכיח לי שהיא יודעת לבשל. לשם כך קנתה ספר בישול צרפתי וכמה מצרכים במטרה להכין קדרת בשר ביין בנוסח בורגונדי (Boeuf Bourguignon). שפני הניסיון לתבשיל הייתה קבוצת מכרים ישראלים שפגשנו יום קודם בקפה "סלקט" ביניהם זכור לי רק אחד: חגי פינסקר, עיתונאי ושדר רדיו, שהגיע ממקום מושבו הקבוע ב-לונדון לביקור ב-פאריז. למען האמת איני יודע למה נחרט דווקא שמו בזיכרוני אולי מפני שלא הכרתי עוד אותו קודם לכן ואולי מפני שנפגשנו שוב כמה פעמים כאשר הגעתי ל-לונדון כעבור כחצי שנה. על כל פנים, הניסיון של נורה לא עלה יפה: הבשר הפך לגושים צמיגיים שלא ניתן היה ללעוס או לבלוע אותם. בקיצור כשלו מביך או כמו שאומרים אף אחד אינו מושלם. עם זאת עלי למהר ולהוסיף שהיה זה גם הכישלון האחרון, כי עם הזמן הלכה והשתכללה עד שנהייתה לבשלנית מקצועית. לעומת זאת דווקא אני עתיד לחזור על ניסיון מביך לא פחות כעבור עשרות שנים, כאשר הזמנתי כמה מכרים לארוחה צנועה של סטיקים שהפכו לצערי לצמיגיים כסוליות, אבל זה סיפור אחר המקדים את המאוחר.

הקירבה המיידית ביני לנורה נוצרה אולי גם בזכות דמיון מסוים ברקע המשפחתי: לשנינו היו הורים שמוצאם מרוסיה ופולין אבל במהופך. אצלה האבא היה יליד מחוז גאליציה בפולין וכמו אמא שלי שלט בכמה שפות: פולנית, גרמנית וצרפתית לאלה הוסיף, אולי בכוחות עצמו, גם אנגלית. האמא של נורה מצה (קיצור של מטילה) הייתה ילידת רוסיה וכמו אבא שלי דיברה במבטא כבד למדי ועוד יותר ממנו בערבוב של מילים רוסיות וצרפתיות ואנגליות – שפות שלמדה כנראה בכוחות עצמה. היו גם כמה פרטים נוספים שיצרו את אותה קירבה מיידית כך למשל אחיה של נורה פראנק-אלן, שהיה אז עדיין נער בן 17 (יליד 1936); הגיע ל-פאריז לכמה שבועות והיה בדרכו לארץ למחנה קיץ – למעשה קורס מדריכים של "השומר הצעיר" שהחל בירושלים והסתיים בקיבוץ חצור. לימים גיליתי שחלק ממשפחתה של נורה כבר חי בארץ ביניהם דודה יעקוב (יליד 1916), אחיו הצעיר של ארנסט, וכן ההורים של מצה. במילים אחרות גם האפשרות שתבוא איתי לארץ לא נראתה זרה מדי – הרבה פחות מאשר יחסה להוריה במיוחד אביה. מכאן, בין השאר, גם אי רצונה לחזור ולגור לידם בניו יורק. מכל מקום אין לי ספק שהעדיפה לחיות ב-פאריז שהייתה ונשארה עבורה מעין מולדת רוחנית. פרט אחר שלא ידעתי היה שגם לדודתה האחות, הצעירה (ילידת 1916) היו קשרים הדוקים עם הארץ בנוסף להוריה, כפי שכבר ציינתי. למעשה גם שמה, כלומר רומה אמור היה להתייחס לרוחמה: היישוב היהודי הראשון שהוקם בדרום הארץ. ממשי יותר היה הקשר של בעלה הניו (חנק) אגינסקי שכמה מבני משפחתו גרו בארץ ואביו אף בנה בית דירות ואולי אפילו שניים, בתל-אביב. האיש עצמו כלומר הניו היה מהנדס חשמל ושותף במפעל ליצור מקלטי רדיו ורשמי הקול. רומה עצמה הייתה רופאת ילדים פעילה בנוסף להיותה גם אם לשלוש ילדות. מכל מקום, על חוג מכריה של דודתה רומה, שמעתי מנורה לא מעט דברי ביקורת על התנהגותם שהייתה בעיניה מתירנית מדי. במילים אחרות או נאמנות או שיש להיפרד. אפשר שתפיסה זו נבעה מסיפורי הנשים באותה חבורה שנהגו להתרברב ולדרג גברים כמאהבים על פי מספר הפעמים ואורך הזמן שהיו מוכנות להימצא בחברתם. איני יודע באם באמת התנהגו כך או שהיו אלה רק דיבורים. אבל אין לי ספק לגבי רגשותיה של נורה בעניין זה. במיוחד בגין היחסים שבין הוריה. אמה שהצהירה על אהבה עד כלות לאביה

בעוד שהוא לא בחל מדי פעם בהרפתקה עם נשים צעירות ממנו – בין אלה לפחות שני מסעות סביב כדור הארץ.

תפיסת עולמה של נורה בנושא הזוגיות הייתה ונשארה, שמרנית וקיצונית, לאורך כל עשרים ושלוש שנות חייו המשותפים. עם זאת עלי למהר ולהודות שהתפיסה נראתה לי בתחילה כרומאנטית אולי רומאנטית מדי. אמנם ניסיתי לרמוז על אפשרויות אחרות אלא שלצערי ידעתי על כך מעט מאוד: קצת מניסיון אישי והרוב מקריאת ספרים או סיפורי חברים ומכרים. כל זאת ללא הועיל. אפילו לא הידיעה שגם לאמה, כלומר למצה, היה לפחות מאהב אחד שהכירה בעת חופשת הבראה בשוויץ. מכל מקום איני סובר שכאן המקום להרחיב את הדיון בנושא זה שיעלה ממילא שוב ושוב בשנים הבאות. יספיק אם אומר כאן שנורה עצמה עתידה לשנות את דעתה, כפי שסיפרה לי אבל רק מספר שנים לאחר שנפרדנו – בתקופה שבה חייתי למעלה מעשור עם בת זוג מבלי שהרגשתי כל משיכה לנשים אחרות, מסיבות שכלל לא יכולתי לדעת על קיומן. אבל זה כמו שאומרים סיפור אחר.

מָצָה

מצה

הרושם הראשוני שעשתה עלי מָצָה (קיצור של מטילדה, 1910-92), אמה של נורה, היה של אישה חמה שידעה להקשיב לזולת – כמעט היפוכו של אביה ארנסט שהיה מכופתר ומסוגר. במרוצת השנים גיליתי שבנעוריה למדה נגינה על פסנתר. אבל כל שנותר מכך היה פסנתר כנף בחדר הדירור ב-ניו יורק שעמד שם סגור ומיותם. יתר על כן לימים נוסף פסנתר שני בבית הקיץ בלונג איילנד שגורלו לא היה שונה. זכור לי ששאלתי אותה מדוע לא המשיכה בנגינה. איני זוכר את מלוא התשובה למעט שבפועל התמחתה בליווי זמרים ולא בנגינה סולנית. כמו כן שמעתי שהייתה לה יכולת טבעית לאלתור ואשר בזכותה מצאה בצעירותה עבודה כמלווה של סרטים אילמים. רק עתה, לצורך כתיבה זו גיליתי שנולדה בעיירה גומל שברוסיה הלבנה. לדבריה ב-20 למרץ, ביום השלישי לאחר הסדר של שנת 1910. כאשר ניסיתי לוודא את התאריך התברר שהלועזי והעברי אינם תואמים אלא אם כן השנה הייתה 1907 והמדובר ב-20 למרץ לפי הלוח הרוסי הישן ויש להוסיף לו עוד כ-12 ימים. במילים אחרות כנראה שהתאריך הנכון הוא ה-1 לאפריל 1907.

איני בטוח אם מצה ידעה שחלה טעות מקרית או מכוונת של שלוש שנים בציון שנת הלידה שלה – נוהג שכיח למדי אצל יהודי מזרח אירופה שהתפתח מסיבות שונות, לעתים מוצדקות ולעתים בגלל אמונות תפלות. האם יתכן שלא הרגישה בדבר במיוחד בגיל העשרה? מכל מקום שלוש שנים אלה מבהירות במעט את אשר קרה בהמשך. בשנת 1926 עברה ל-פאריז ביחד עם הוריה ואחותה הקטנה. כעבור זמן קצר החליטה שהעיר קפיטליסטית, כלומר, חומרנית מדי, וחזרה מיד בכוחות עצמה לרוסיה. לסיפור זה נהגה להוסיף שהסיבה האמתית הייתה אהבתה לבחור צעיר שנשאר ברוסיה. מכל מקום אביה מיהר אחריה והצליח לשכנע אותה לחזור איתו ל-פאריז. אפשר שבזכות כך נוצר הקשר המיוחד בין שניהם או להיפך – בזכות קשר זה נאותה לחזור. בניגוד ליחסה הפושר מאוד כלפי אמה, כלומר הסבתה של נורה. אבל זה סיפור שאחזור אליו בהמשך כאשר פגשתי גם את האישה וגם בעלה סופיה (לבית לוי) ונחום חיטוביץ. מכל מקום לעניין תאריכים, לו נולדה בשנת 1910 הייתה אמורה להיות בת 16 כאשר המשפחה עברה ל-פאריז והיא ברחה חזרה לרוסיה ואילו על פי התאריך שהוא לדעתי הנכון הייתה בת 19 – עדיין צעירה אבל גיל יותר סביר לאותו מעשה.

על סיפור האהבה שמשכה את מצה חזרה לרוסיה איני יודע דבר, גם לא באיזה מסגרת למדה נגינה, כי בעיירת מולדתה גומל כנראה שלא היה קונסרבטוריון עד תחילת שנות ה-1970. האם נשלחה אל אחת מדודותיה במוסקבה כפי שחשבו ילדיה או באודסה, כפי שכתב אביה של נורה, כלומר בעלה, בזיכרונותיו? לעומת זאת ידועים לי

אנג'ליקה באלאבנובה 1878-1965. ילידת צ'רניגוב רוסיה. נפטרה ברומא. סופרת ופעילת המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית (מאז 1902) חברת מערכת כתב העת "אוואנטי" (14-1912; ושוב 1924-35), מזכירת התנועה הסוציאליסטית הבין לאומית (משנת 1915) מזכירת הקומינטרן (1919). חייתה בגלות בפאריז לאחר השתלטות הפאשיסטים באיטליה (1922) ומצאה מקלט בארה"ב בשנות מלחמ"ע (1940-45) לאחר מכן חזרה לאיטליה וכאן המשיכה לפעול במסגרת המפלגה הסוציאליסטית.

את באלאבנובה פגשתי ביחד עם נורה בתל-אביב כאשר הגיעה בתחילת שנות ה-1960, לביקור שאורגן על ידי ידידתה משכבר הימים בבה אידלסון (1895-1975) חברת הכנסת מטעם מפא"י וממייסות נעמ"ת.

סדנת "גראנד שומייר".

כמה פרטים המעידים על תפיסת עולמה ורצונה לחזור לרוסיה. אותה אידיאולוגיה אנטי חומרנית שהנחילה גם לנורה ולאחיה פרנק אלן שחלם עוד שנים רבות להצטרף לאחד מקיבוצי "השומר הצעיר" ואף התחיל ללמוד לשם כך חקלאות במכללת פרמינגדייל (Farmingdale) במדינת ניו יורק. הפרט החשוב הראשון הוא הידידות שנקמה, ב-ניו-יורק, בינה לבין אנג'לינה בלבנובה ממייסדות המפלגה הסוציאליסטית האיטלקית. הפרט השני הנוהג ששמרה עליו בסוד ושכלל לא ידעתי על קיומו שלא לאכול בימי חמישי לאות הזדהות עם הסובלים מרעב ברחבי תבל.

לעומת אותה תפיסת עולם המזדהה עם סבלם של אחרים והאמונה הסוציאליסטית באפשרות לקיים עולם שוויוני וצודק יותר, היה בה במצה גם נטיות הפוכות של בזבוז לשמו בקניית "מציאורת" בחנויות הכל בו, ההסתופפות במלונות פאר לכאורה במחיר נמוך בזכות מעמדו של ארנסט כסוכן נסיעות. מכל אלה הניגודיות הראשונה הזכורה לי קרתה באחד הבקרים זמן לא רב לאחר שנורה ואני הכרנו. היה זה יום חם במיוחד כאשר ישבנו מחוץ לקפה "סלקט" ושתינו כוס יין לבן. השעה הייתה אחת עשרה והיינו במעין הפסקה לאחר שעה של רישומי ערום בסדנת "גראנד שומייר" (Grande Chaumiere) לפתע עברה מצה שצעקה לעברנו, כולה מזועזעת: "שותים כבר על הבוקר"!!; ללא ספק תגובה תמוהה לאישה שהייתה לכאורה מקורבת לחוגי האמנים של מונפארנאס שאלמלא כן מה עשתה שם היא עצמה באותו בוקר ב-מונפארנאס! ניגודיות נוספת הייתה בסגנון חייה ב-ניו יורק, מקום בו העסיקה עוזרת בית צמודה שגרה בחדרון קטן בדירתה. במילים אחרות סגנון שונה מאוד מאותו צום והזדהות עם הסובלים מרעב. אולי סברה שאילולא העסיקה את אותה עוזרת הייתה גם היא סובלת מרעב? ואין מדובר באחת אלא בכמה, שתיים-שלוש או יותר שהתחלפו במרוצת השנים.

ניגודיות דומה-שונה הייתה גם אצל רומה אחותה של מצה – אישה שהייתה, כפי שכבר ציינתי רופאת ילדים ואם לשלוש בנות. אישה חופשית מאוד ומתקדמת בדעותיה אבל בו זמנית עם כל הסממנים שאפיינו את הבורגנות הצרפתית: לכאורה אין ספור מאהבים; הקפדה על הלבוש הנכון; גינוני נימוס; בית בפרבר יוקרתי של פאריז ולימים גם בית שני על גבעה בדרום צרפת המשקיפה אל הים התיכון. לא פחות ממנה היה בעלה: מכופתר ומעונב כאילו עמד להתפרק לו נפרס אפילו אחד מכפתורי הבגד. תמיד מרוחק וקר מאוד אולי רק ביחסו כלפי כשם שהיה ארנסט אביה של נורה ורוב הגברים שפגשתי אשר הכירו אותו או עבדו במחיצתו. במילים אחרות היפוכה הגמור של החמימות של מצה אמה של נורה וכמובן של נורה עצמה.

* *

כיכר לה קונקורד, פאריז.

אדריכלות

כשבועיים-שלושה לאחר שפגשתי את נורה עברנו שנינו בכיכר לה קונקורד (La Concorde), כפי שכבר עשיתי, קרוב לודאי פעמים רבות לפני כן. אפשר שהיינו בדרכנו לאזור האופרה ששם נמצא משרד נסיעות שהיה בקשרי עבודה עם אביה. על כל פנים, הייתה זו הפעם הראשונה שהבחנתי בשני בניינים, כמעט זהים שניצבו משני צידי הכניסה לרחוב המוביל לכנסיית סט' מארי מדלן (Madeleine). אבל, בניגוד לפעמים הקודמות נראה היה לי שאני מבחין בבניינים אלה מרכיב שלא הכרתי עד כה: תחושה של התעלות, מעין שאר רוח, שזיהיתי בדרך כלל עם תחומים כגון ציור, פיסול, ספרות או מוזיקה או במילים אחרות אמנות למרות שלא ידעתי דבר על אדריכלות או על המתכנן. רק שנים לאחר מכן התברר לי שהמדובר בבניינים שנבנו על פי תוכניות של זאק-אנג' גבריאל "הבן" (Gabriel 1698-1792), הנחשב בעיני רבים כאחד מגדולי האדריכלים הצרפתים. במקביל נזכרתי גם בבחינה הפסיכוטכנית שעברתי, כשבע שנים קודם לכן ואשר בסופה נאמר שיש לי את הכישורים הדרושים על מנת ללמוד אדריכלות – מסלול שנראה לי בזמנו כנוגד את רצוני להיות פועל, רצוי נגר ובלית ברירה נגר של תבניות בטון, כלומר טופסן או מאוחר יותר, החלום להיות סופר ושוב בלית ברירה עיתונאי.

בית התרבות ע"ש אנדרה מאלרו, אדריכלים: גי לנו ומישל וויל, 1955-61.

כאשר בישרתי לנורה על החלטתי ראיתי שהייתה מאוכזבת. לדבריה תמיד דמיינה לעצמה בן זוג העוסק בספרות. כפי שהבנתי ממנה כבר היה לה ב-ניו יורק חבר בשם טום לכאורה סופר על אף שאיני יודע את שם משפחתו וגם לא את אשר גרם להם להיפרד. שנים רבות חשבתי שהכוונה לסופר תום וולף שהוא בן גילה של נורה (יליד 1931). אבל מסתבר שטעיתי והמדובר באדם אחר. בנוסף שמעתי מנורה על עוד מחוזרים: אחד היה בן למשפחת גרץ המפורסמת אלא שהאיש לקה לפתע בנפשו. השני היה רופא שיניים מצליח (האח של השחקנית ג'ודי הולדיי) אלא שנראה לה שהחיים איתו יהיו "מסודרים" יתר על המידה. באשר לאותו תום גילו לי לא מזמן שהאיש התאלמן ובה לארץ על מנת להציע לנורה לחזור איתו ל-ניו יורק אלא שהיא סירבה מסיבות שאינן ידועות לי: אולי כדי שלא להתרחק מבנותינו ומהנכדים ואולי גם ממני היות ותמיד שמרנו על הקשר בינינו למרות שנפרדנו – אבל גם זה סיפור אחר המקדים ללא צורך את המאוחר.

על אף האכזבה של נורה התחלתי לברר בין מכרי ב-מונפארנאס על האפשרויות ללמוד אדריכלות ב-פאריז. עד מהרה הוצגתי בפני בחור ישראלי שלמד כאן אדריכלות אבל לא סיים והתכוון לחזור לארץ. ממנו שמעתי על קיומם של שני מסלולים האחד בתשלום, במכללה הידועה בשם "אקול ספציאל" (Ecole Speciale) או ראספאי (Raspail) על שם השדרה שבה היא ממוקמת (לא הרחק משדרת מונפארנאס) והשני ה-"בוזאר" (Beaux Arts) שבו למד אותו בחור. הלימודים כאן היו ללא תשלום אבל תחילה צריך להתקבל באחת הסדנאות הפזורות ברחבי העיר. בין אלה אחת שבה למד הבחור, אצל אדריכל בשם ג'י לאניו ואני אוכל אולי להיכנס לשם במקומו. לשם כך הלכנו יחד לאותה סדנה. כאן נפגשנו עם התלמיד הבכיר המשמש כמתאם הלימודים (Chef d'atelier), שהסכים מיד לקבל אותי, אבל ביקש שאחזור כעבור יום או יומיים על מנת לפגוש את לאניו עצמו ולקבל את הסכמתו. רק לאחר מכן ניתן לי פתק ההרשמה במשרדי ה-

גי לאניו (Guy Lagneau 1915-97) שותף בסדנה לאדריכלות שפעלה כשלושים וחמש שנים (1952-87) עסק בתכנון ערים ובנייני ציבור בצרפת ובאפריקה, בשיתוף עם מישל וויל (-1914 Weill 2001) וז'אן דימיטריביץ' (-1926). וויל ולניו נפגשו (1943) כאשר למדו אצל אוגוסט פרה (Perret 1874-1954) מאבות אדריכלות הבטון החשוף ששיתף אותם בשיקום עיר הנמל לה האבר (Le Havre) משנת 1946 ואילך. במסגרת זו תכננו (1955-61) את בית התרבות ע"ש אנדרה מאלרו (Marlraux). דימיטריביץ' השותף השלישי הוא בוגר המכון הטכנולוגי אמ.אי.טי. (M.I.T.). המשדר היה ידוע גם בזכות שיתוף פעולה עם כמה מתכננים מפורסמים ביניהם שארלוט פריאן וז'אן פרובה (-1903 Perriand Prouve 1901-84, 1999).

נורה בתקופת לימודי תיכון.

בוזאר. עם זאת נאמר לי, כי עדיין מחכה לי "טקס הקבלה" שבו יפשיטו אותי – טקס ילדותי למדי עם זאת מובן בבית ספר לאמנות שבו לומדים יחד בנים ובנות, כולל דוגמנים ודוגמניות ערום. אולם להפתעתי לא הפשיטו אותי, לא בעת ההרשמה ולא לאחר שקיבלתי את אישור הקבלה.

מסורת טקס ההפשטה לעירום (Mettre à poil) התחברה בזמנו בעיקר לנשף ה-בוזאר שנחשב לאחד מנקודות השיא בתום כל שנת לימודים, כולל תחפושות, ריקודים וסתם מעשי קונדס והוללות. אני לא השתתפתי בחגיגות אלה וככל הידוע לי גם לא נורה. זאת לעומת אחת מחברותיה בחורה בשם שרלי-אן. איני יודע כיצד נוצרה ההכרות ביניהן. קרוב לודאי במסגרת לימודי התיכון המפורסם למוסיקה ואמנות ב-ניו יורק (Music & Art). על כל פנים הבחורה הייתה בטוחה שהטקס מסתיים ביחסי מין אם לא ברצון אז באונס. על כן החליטה, ליתר ביטחון, לשים באותו ערב דיאפרגמה נגד הריון. לאכזבתה כלל לא הפשיטו אותה ובודאי שלא עלה בדעתו של אף אחד לאנוס אותה. אבל בכך לא מסתיים הסיפור. מספר שבועות לאחר מכן סיפרה, לי ולנורה, שגם לו קרה הדבר, כלומר לו היו מקיימים איתה יחסי מין, לא הייתה נכנסת להריון. מסתבר שבתום לימודי התיכון החליטה להתגייס לצי האמריקאי. שם פגשה והתחתנה עם קצין זוטר מטקסס. זמן מה לאחר מכן לקתה בדלקת המעי העיוור ונותחה. כאשר התעוררה בישר לה הרופא שלמען בריאותה עשה גם כריתת רחם היות ונראה היה שיש סכנה ממשית לחייה אלא אם כן תיכנס מיד להריון, דבר שסבר כי הוא בלתי אפשרי באותן נסיבות; הנחה חסרת יסוד מכיוון, שכאמור, הייתה נשואה. בקיצור מיד שוחררה ונקבעו לה פיצויים ומשכורת לכל החיים. בסופו של דבר כאשר חזרה ל-ניו יורק מצאה לאחר מספר שנים בן זוג אלמן עם ילדים קטנים שאותם גידלה ולימים הייתה, כנראה, לסבתא לכמה נכדים למרות שאיבדתי את הקשר איתה לאחר שנפרדתי מנורה במחצית שנות ה-70.

האדריכלות, כאמור, הייתה עבורי גילוי תחום באמנות שלא ידעתי עליו דבר, אפילו לא את המילה עצמה – למעט, אולי, מקדשים עתיקים וארמונות. במילים אחרות, מבלי מושג לאן אני הולך יצאתי לדרך ששינתה את מסלול חיי. על כן מיד קניתי כמה חוברות ללימוד עצמי של מושגים בסיסיים, בעיקר של האדריכלות הקלאסית, כגון איזון ומתח, כולם על פי דוגמאות של בניינים היסטוריים מפורסמים. על אף שאלה לא צוינו בשם המפורש. עוד פחות מכך ידעתי על לימודי האדריכלות. אם נרשמתי ל"בוזאר" היה זה בגין אותו בחור שהחלפתי את מקומו וגם מפני שהדבר לא היה כרוך בהוצאה כספית דוגמת ה"אקול ספסיאלי". במחשבה שנייה יתכן אפילו שלא ידעתי על קיומו של מסלול חלופי זה – מסלול שאולי שמעתי עליו רק לאחר זמן ב-ניו יורק מפי שני חברים ללימודים שהגיעו מצרפת. בקיצור יש לי חשד שהתערבבו אצלי הזיכרונות: ראשית בגין המידע האפסי שהיה לי גם לאחר שכבר נרשמתי ללימודי האדריכלות ב-פאריז ושנית המונולוגים הארוכים והנוסטלגיים של אותם חברים ללימודים ב-ניו יורק – בצרפתית כמובן – רובם בהפסקות הצהריים ולכן כצפוי על האוכל בקפטריות הסטודנטים ב-פאריז וב-ניו יורק.

לכאורה היו סימנים רבים שאני עתיד לשנות את מסלול חיי. כך למשל הספק ביכולתי או ברצוני לעסוק בכתיבה בין אם בשירה או בפרוזה. פקפקתי גם ביכולתי או רצוני לעסוק בציור או פיסול, למעט העיסוק באלה בשעות הפנאי כפי שעשיתי מספר פעמים בנערותי ולעיתים בבקרים ב-פאריז, כאשר רשמתי עירום בסדנאות 'גראן שומייר' במופארנאס. גם הביקורת והתיאוריה לא משכו אותי במידה מספקת. הגרועה מכל הייתה אווירת האמנות של פאריז שעמדה ללא תזוזה כביום חמסין. בכל התערובות, מהן של אלפי משתתפים ומהן של 'נבחרים' בלטה תחושת דשדוש וחזרה על 'חידושי העבר', כפרה המעלה גרה. כולל ניסיונות לאקספרסיוניזם

ברנר בופה, "טבע דומם", הדפס-ליטוגרפיה, 55.9X76.2 ס"מ, 1955.

"רזה" של אמנים אשר היו בשיא הצלחתם, אבל כמעט נשכחו מאז, כגון ברנאר בופה (Buffet 1928-99).

היו גם ניסיונות של אמנים לתפוס את עינם של קונים 'שבדים', שהתעניינו לכאורה במופשט. בין אלה היה כמובן יעקב אגס אלא שעבודתם נראתה לי כניסיון קר ומחושב – מעין 'אמנות קרה', כפי שקרא מקס ביל (Bill 1908-41) לתחומי עיצוב המוצר והגרפיקה. לא יפליא שהרקע לפחות של אגס אכן היה עיצוב, כלומר שפה חזותית שעיקרה תכליתיות ושימושיות (תעמולה, פרסום או קידום מכירות) ולכן כל האמצעים 'כשרים'. אבא כנראה היה אומר 'אמנות הלהטוטן' המשעשע והתופס את תשומת לבנו – אמירה שמקורה בטכניקות של אמנויות הבמה: החל מתפאורות ותאורה עבור דרך קולות וצלילים ועד למיניות ולעתים גם להטוטים תרתי משמע. כאן עלי למהר ולהוסיף, כי בלהטוטים עצמם אין פסול, כמעט כל אמן כמו כל במאי משתמש בהם, ההבדל הוא ביחס בין עיקר לתפל ובנסיבות. אבל מה הדין כאשר הכל להטוטים כלומר בידור? האמנות 'אמורה' ליצור חוויה אחרת, מעין ערך מוסף, אנושי או אסתטי או שניהם יחד. הלהטוטים היו בעיני סוג של בידור כמו סיפורי בלשים או רומאנטיקה סוחטת דמעות ומעל לכל פנטאזיות שנודעו לימים כמדע בדיוני.

גראן שומייר

מאז שהחלטתי ללמוד אדריכלות אני שואל את עצמי מה משך אותי לכיוון זה. על פי תפיסתי עד לאותה החלטה המדובר בסוג של הנדסת בנין שאין בו אף אחד ממאפייני האמנות לא צבע או קומפוזיציה. במילים אחרות בניה לשימוש כלשהו: מגורים, משרדים, תעשייה, מסחר או בידור. מבחינת סגנון הייתי מודע להבדל בין הבניה החדשה הנקייה והבהירה והבניה הישנה; בין חושות מטיט, בתי אבן ובניה בבטון בלוקים וטיח. כמובן הייתי מודע גם לאפשרות של תוספת צבע. כך למשל בתל-אביב הבית האדום והבית הכחול או גימור בסוגי טיח שונים: חלק מחוספס או שילוב של שניהם. אבל בכל אלה לא מצאתי שום ביטוי שיכולתי לזהות כאמנות אלא רק התאמה למראה המקובל בעבר או בהווה, במקומות שגרתיה בהם: ירושלים, תל-אביב, טבריה, צפת או בקיבוצים. לכל אלה נוסף, כאשר הגעתי ל-פאריז, המראה של בתים מעוטרים לעיפה כאילו היו עוגות חתונה. כולם, ראוי להוסיף, מפויחים, למעט בודדים שהיו עדיין חדשים יחסית ולכן גם לבנים דוגמת מקבץ המוזיאונים שנבנו בשנות ה-1930 מול מגדל אייפל, באזור ארמון שאי-טרוקאדרו (Chaillot-Trocadero).

איזור הארמון שאי-טרוקאדרו

איני יודע למה דווקא אותו צמד בניינים בכיכר לה קונקורד הוא שמשך את עיני? מדוע סימנו עבורי את הדרך המתאימה לי? אפשר שלא היו אלא הבניינים עצמם אלא השילוב המונומנטלי של שני בניינים תאומים והשדרה שביניהם המובילה אל כנסיית "מדלן" – שילוב שעורר בי את התחושה שהמדובר לא רק בבניה דוממת אלא בקומפוזיציה מכוונת ודינאמית; מעין דו או רב שיח, של אלמנטים במרחב הפתוח. זאת לעומת הבעה האינטימית שבה נוצרים ונקלטים כל שאר האמנויות: סדנת היוצר, פרטיות הקריאה או אולם המופע והתצוגה. במילים אחרות האדריכלות נתפשה על ידי כהיפוכו

של מופע רחוב: השחקנים קפואים במקומם לעד והקהל בתנועה. כל זאת בטרם ידעתי את טעמה של ההרגשה כאשר משנים או מחבלים ואפילו הורסים בניינים שתכננתי, כפי שקורה מדי פעם בזמן האחרון – תופעה נדירה יותר בשאר האמנויות אף שעל כולן מאיים אויבו הגדול של היוצר: השכחה.

משעה שנרשמתי ללימודי אדריכלות לא היו אמורים לעמוד בדרכי מכשולים. אפילו בעיית הכסף למחייה הייתה נפתרת בדרך זו או אחרת מכיוון שאין שכר לימוד וקפטריות הסטודנטים, בצרפת, היו זולות להפליא. יתרה מכן עדיין היה לי, לפי חשבוני, מספיק כסף להשלים לפחות שנה אחת ואפשר, כך קיוויתי, שאמצא עבודה כלשהי לשניים-שלושה חצאי ימים בשבוע (עד 15 שעות), כפי שהיה מותר ועשו כמעט כל הסטודנטים. הייתה לי גם תקווה שהורי יעזרו לי עתה שדרכי ברורה יותר. אבל לא כך היה: ימים ספורים לאחר שנרשמתי, עוד בטרם התחלתי בלימודים, פניתי בבקשה להנפיק לי ויזה של סטודנט. במקום תשובה הגיע אלי אדם שהציג עצמו כחוקר מטעם המשטרה. האיש ביקש תשובה לשאלה, מדוע אני לא מגיש בקשה לאזרחות צרפתית המגיעה לי כיליד צרפת. לשאלת האזרחות הסברתי כי נאמר לי שהמדובר בזכות ולא חובה אלא אם כן הורי היו רושמים אותי כצרפתי בעת לידתי, וככל הידוע לי לא עשו כך מכיוון שהחליטו להשאיר בידי את הבחירה אם וכאשר ארצה בכך. בינתיים קמה מדינת ישראל, שרתי במלחמת העצמאות ואיני מתכוון לשנות את אזרחותי – שינוי שפירושו היה באותם ימים תקופה שירות נוספת בצבא הצרפתי. לעניין זה אמר שימליץ על שירות קצר בצרפת או גרמניה ולא ביחידה קרבית – המלצה שכמובן הייתה חסרת משמעות לכל מי שמכיר את נוהלי הצבא, על אף שלא אמרתי זאת. כעבור כמה פגישות שבהן, לדבריו, שאל עלי בשגרירות וקיבל חוות דעת חיובית. עם זאת, הוחלט שעלי לעזוב את צרפת תוך 48 שעות מכיוון שאין לי מקור הכנסה למעט, אולי, נורה המקיימת אותי ולכן הדבר נחשב לסוג של עבודה האסורה על אזרחים זרים. אבל אם ארצה אוכל להגיש שוב בקשה לויזת כניסה כסטודנט – אבל רק כעבור שנה.

במבט לאחור הפרשה נראית תמוהה. אם היה כל כך ברור שאקבל אשרת סטודנט כעבור שנה, כפי שאמר אותו חוקר משטרה, למה היה עלי לעזוב ומיד אלא אם כן הייתה כאן מעורבות של יד נעלמה. יתר על כן, רק עתה עולה בדעתי שגם לדרישה להמתין שנה הייתה כנראה, מטרה סמויה, שלא הייתי מודע לה בזמנו. הכוונה לנוהג שלפיו המשכתי להיות סטודנט מן המניין כל אותה שנה ואולי אף יותר. על כך מעידים המכתבים הקצרים שקבלתי כל כמה שבועות מראש הסדנא של גיי לאניו המודיעים לי על מועדי ביקורת המשטרה והנהלת ה-"בוזאר" על מנת לוודא שכל הסטודנטים הרשומים בסדנאות השונות אכן לומדים בהן – ביקורת שהייתה הכרחית למערכת שבה הלימודים הם חינוך עם הגבלת זמן רופפת, לכאורה עד גיל 30. במילים אחרות, ההנחיה שלא להגיש בקשה לאשרת סטודנט אלא כעבור שנה נועדה, אולי, לגרום לביטול ההרשמה הראשונה. בקיצור עוד מכשלה. יתר על כן, לא מעט ישראלים שהו ב-פאריז וכמוני קיבלו כסף מהארץ בדרך לא דרך, כך שלא יכלו להוכיח את מקור הכנסתם. לרבים היו בני זוג זמניים וקבועים, צרפתים, אמריקאים וזרים אחרים. עם זאת איש מהם, ככל הידוע לי, לא נחקר ולא גורש ובודאי לא תוך 48 שעות.

אפשר שאותו חוקר היה, כפי שטען, בקשר עם עובדי שגרירות ישראל. אבל שם לא רק שלא המליצו אלא שעשו ככל יכולתם להערים קשיים על כל הישראלים השוהים בחו"ל. על כך למדתי לראשונה כעבור כמה חודשים בעת שהותי באיטליה ופעם שנייה כעבור חמש שנים כאשר רציתי לבקר במקסיקו וארנסט, אביה של נורה, נאלץ להפקיד ערבות בסכום של אלפי דולרים על מנת לוודא שלא אשאר שם; נוהל שלדברי השגריר המקסיקני ב-ניו יורק נעשה על פי בקשתה של ישראל. ככל הידוע לי תעלולים אלה ואחרים, של מדינת ישראל כלפי אזרחיה, נמשכו עוד שנים רבות ואולי עד היום.

במילים אחרות, אפשר שהייתי 'קורבן' מקרי של אותה מדיניות או מאמצי אותו חוקר לשכנע אותי לקבל אזרחות על מנת שאשרת בצבא הצרפתי, שהיה בעיצומן של המלחמות באלג'יר ובווייטנאם. אבל, במבט לאחור, לא מן הנמנע שהיה גם גורם נוסף.

השאלה היא מה היה אותו גורם נוסף? האם מדובר במישהו שלא היה מרוצה מנוכחותי ב-פאריז – במיוחד בשלב שבו כבר נתקבלתי ללימודי אדריכלות והאפשרות שאשאר בצרפת עוד זמן רב, לפחות חמש שנים, עד קבלת הדיפלומה. האם היה זה השוטר החוקר עצמו ולא רק בגלל השרות הצבאי אלא גם המעמד הכפול שהיה יכול להיות לי? מחד הייתי ישראלי, כלומר אזרח זר, ולכן מחוץ לתחרות שחלה על התלמידים הצרפתים – תחרות שהגבילה את מספר הבוגרים בכל שנה, בגלל מחויבות, כנראה מוסרית, של הממשלה לספק להם עבודה או תפקיד ציבורי כלשהו, אם ירצו בכך. מאידך היות ונולדתי בצרפת יכולתי לקבל אזרחות בכל עת. וכבעל דיפלומה צרפתית באדריכלות להכלל ברשימת הזכאים לעבודה. במילים אחרות ליהנות משני היתרונות: מעמד של תלמיד זר ושל אזרח צרפתי. סיבה נוספת לגירושי עשויה הייתה לבוא ממישהו במערכת "מעריב": למשל הכתב הקבוע בצרפת, שאולי ראה בי מתחרה או אפילו אחד העורכים בתל אביב, שלא אהב את הידיעה שהופיעה באותם ימים בטור הרכילות של השבועון "בעולם הזה", לפיה "אליעזר פרנקל, כתב "מעריב" לשעבר נישא לציירת אמריקאית מבוגרת ממנו ושניהם מתקיימים מציור דיוקנות ברחובות פאריז".

אני מודע לכך שיש בי נטיה חזקה לחשוד שעוללות רבות נגרמו לי בכוונה תחילה. אבל כפי שאמר פעם אחד ממכרי גם לפרנואידים יש אויבים. בפועל גיליתי יותר מדי פעמים מי וכיצד נעשו הדברים: החל מדרגות הקצונה שחיכיתי להן לשוא, עבור דרך הגירוש מצרפת שבו דנתי כאן והלאה כאשר נוכחתי לא פעם בעוללות שנעשו לאחרים לכאורה במקרה אבל בפועל במכוון, כגון סילוק אנשים מתפקידים, העברת פרויקטים ממתכנן אחד למשנהו ובמקרה שלי ההחלטה הלא כל כך סמויה שלא להעסיק אותי בתכנון מבני ציבור עם המלצה גם ליוזמים פרטיים שלא להעסיק אותי – החלטה דומה אבל בנסיבות שונות מאוד שגרמה לסגירת מכללה לעיצוב ואדריכלות שהקמתי – כל אלה נושאים שיופיעו בהמשך ולא כאן על מנת שלא להקדים את המאוחר.

ארנסט

ארנסט

עד כתיבת זכרונות אלה לא הייתה עולה בדעתי מעורבות של ארנסט (1903-1998), אביה של נורה, בגרושי מצרפת. לעומת זאת כיום האפשרות נראת לי סבירה, אמנם לא ישירות או במכוון, אבל בעקיפין, כתוצאה מהברורים ביחס אלי שערך בין קרוביו ומכריו ואולי גם מורת רוח שהביע בפניהם על הקשר של נורה איתי. האם לא יתכן שמי מהם העלה את הנושא אצל השגריר או אחד מאנשיו? – אותו איש בשגרירות שאליו פנה חוקר המשטרה. הרי אני עצמי בתמימותי הפנית אותנו לשגרירות בתקווה שיעזרו לי, כי טרם ידעתי שהם עשויים לעשות את ההפך, כלומר ההחלטה הסמויה לגרום לישראלים לחזור לארץ מהר ככל האפשר. גם לא ידעתי שלארנסט, לקרוביו ולמכריו, קשרים כה הדוקים עם ישראל. את הרמז למעורבות של מי מהם במעשה אני מוצא בעובדה שהחקירה החלה רק לאחר הפגישה הראשונה והיחידה שלי עם ארנסט ב-פאריז; פגישה שהתקיימה כאשר הוא ומצה אמה, הזמינו אותי ואת נורה לארוחת צהרים במסעדה מכובדת למדי בשם "במלמן" (Bemelman), שפעלה בזמנו בשולי רובע מונפארנאס.

את הארוחה עצמה לא אשכח, כנראה כל חיי, בגלל הקושי שהיה לי לאכול בסכין ומזלג עוף קטן שלם שהזמנתי. בסופו של דבר התנצלתי ואכלתי את החלק שנתר בידיים. בקיצור אחד מאותם רגעים מביכים המסרבים להשכח. מכל מקום, עד לאותה פגישה, אשרת השהות שלי בצרפת כבר הוארכה פעם או פעמיים ללא

עיקובים, וגם נאמר לי, בזמנו, שלא תהיינה לי כל בעיות להארכות נוספות כאשר אהיה רשום ללימודים מן המניין, דוגמת אדריכלות, בניגוד לקורסים הקצרים כגון אוצרות מוזיאונים או אורבניסטיקה, שעליהם שמעתי בארץ. סיבה נוספת לחשדנות שלי ביחס לארנסט, מכריו וקרוביו אני מוצא בטענה המפתיעה של אותו חוקר משטרה כאילו אני מתהולל (Tu fais la bomb) – טענה בעלת אופי קנטרני שבגינה הפנתי אותו לברר עלי בשגרירות מקום בו היה ידוע ששלחתי לא מעט כתבות שהתפרסמו ב"מעריב" ובמוסף "הארץ".

קרוב לודאי שלא ארנסט עצמו הוא שדיבר עם השגריר. קשה גם להצביע על קרוב או מכר מסויים שעשה זאת. לכולם כאמור היו קשרים הדוקים עם הארץ, הן משפחתיים והן מקצועיים, כמו לארנסט עצמו, שהתמחה בהסעת המוניים: החל מסיוע בעליית יהודי מרכז אירופה משנת 1936 ועד פרוץ מלחמת העולם, עבור דרך שכירת המטוסים לעלית 40 אלף יהודי תימן בשנים 1949-50 ועד להבאת אלפי התיירים לאירועים כגון "הזמריה" ו"פסטיבל ישראל". לעניין זה אפשר להוסיף את קשרי הידידות בין המשפחות של ארנסט ונחום גולדמן מי שהיה יו"ר הסוכנות היהודית. כמובן שנטית הלב היא להאמין שלא הם, כלומר ארנסט, מכריו או קרוביו, הם שגרמו לסילוקי. אבל מאידך אין ספק שגם לא עשו דבר על מנת לעזור לי לחזור ל-פאריז בששת החודשים שהיינו, נורה ואני, באיטליה וספרד. תחילה הציע שאבוא ללמוד בארה"ב. לאחר מכן ביטל את הצעתו ודרש מנורה לבוא לבד מ-רומא ל-פאריז ושם עיכב אותה כמעט חודש ימים עד שחזרה ופגשה אותי בספרד. האם קיווה שבדך זו יפריד בינינו? ורק כאשר ראה שהדבר אינו עולה בידו שוב הציע לממן את הנסיעה שלי ל-ניו יורק ולשלם את שכר הלימוד לשנה אחת, בעוד שבלבו עדיין קיווה שניפרד? האם זו הסיבה שנדרשו לו שלושה חודשים תמימים עד שקיבלתי ממנו את כל המסמכים הנדרשים לנסיעה ועוד חודש, הרביעי, שברובו הייתי לבד ב-לונדון, עד שהגיע כרטיס ההפלגה ל-ניו יורק?

כאשר ציינתי שארנסט ומכריו יכלו לעזור לי גם במניעת סילוקי וגם בהחזרתי לצרפת אני התכוונתי לאדם אחד מסוים – אדם שהיו לו קשרים הדוקים הן עם ישראל והן עם קהילת האמנים היהודיים ב-פאריז, וביניהם לא מעטים שהכירו אותי אישית. ככל הידוע לי הוא זה שמצא עבור נורה את שתי הסדנאות שגרה בהן ב-פאריז. לכן הופתעתי כאשר השמיע ביחס אלי הערה כאילו אני ידוע כאדם בלתי ממושמע. אותה הערה, למעשה תלונה, שהשמיעו כלפי אנשי המשטרה והמוסד בתל אביב, באוזני עורכי "מעריב" בגלל כתבות שהיו למורת רוחם (בגין כתבות אלו מונו בזמנו את יגאל מוסנזון ואת אביעזר שלוש, כדוברי המשטרה, בתקווה שיוכלו למנוע המשך פרסומים מביכים) השאלה היא היכן שמע אותו איש את הדברים? אולי מארנסט עצמו? שהרי לימים התברר לי ששלח את אחיו יעקב, כלומר את דודה של נורה, שגר בארץ, על מנת לברר עלי פרטים במערכת "מעריב", האם משם הגיעו הדי אותה תלונה? איני מוצא פגם ברצונו של ארנסט לדעת מי אני. אדרבא הייתי מתפלל אילולא עשה זאת. אבל לא מן הנמנע, כפי שכבר ציינתי, שאותן שאלות, בנוסף להנחיה הכללית לנסות להחזיר את הישראלים לארץ, הן שגרמו בסופו של דבר לסילוקי.

מעט מאוד ידעתי על ארנסט כאשר פגשתי אותו לראשונה ב-פאריז. באותה ארוחת צהריים: האיש נראה כמי שנוצק באותה תבנית וחומר בדומה לכמה ממכריה וקרוביה של נורה שכבר ראיתי קודם לכן בבית דודתה רומה: רובם ככולם אנשי עסקים בגיל העמידה, כלומר בני כחמישים, שהעניבה הקשורה לצווארם הייתה מהודקת מדי, כאילו עד מחנק. אפשר שמראה זה הוא שגרם אצלי למבוכה על שאכלתי בידיים, כמו גם להרגשה שנושבת ממנו כלפי, רוח קרה של עוינות והתנשאות שתחילתה עוד בטרם ראה אותי. לתומי רציתי להאמין שיחסו אלי נבע מהשילוב השכיח של אבא ומאהב קנאי לבתו. אבל, מסתבר שהערכה זו הייתה פשטנית מדי לעומת המציאות, שהתגלתה לי כתצריף תמוהה, אבל גם מאכזב, של ניגודים. אפילו עכשיו, לאחר שקראתי את זכרונותיו, איני בטוח אם

עמדתי על מהות המניעים למעשיו. הבעיה העיקרית הייתה שמלכתחילה רובם היו כה זרים לי ואולי גם לנו, עד כדי כך שלא יכולנו, או לפחות התקשנו, לצפות את תגובותינו, במיוחד בכל הנוגע אלי, כי לצערי אלה פגעו בעיקר בנורה והכאיבו לה, לא פעם עד דמעות. אני מצידי בחרתי לצמצם ככל האפשר את המגע בינינו למינימום ההכרחי. מכל מקום בקטעים הבאים אנסה לפענח במקצת את החידה שהיה ארנסט, לדעתי, גם בעיני עצמו.

מלון "ג'ורג' V, פאריז.

למרות הקושי שהיה ועדיין יש לי להבין את ארנסט אני כמעט בטוח ביחס לכמה מרכיבים שאיפיינו את אישיותו. בראש כל אלה עומדות כמה הנאות, שהוא מציין במפורש גם בזכרונותיו, ואשר בזכותם או בגללם, נקשר מיד בכל מאודו למקצועו כסוכן נסיעות; אהבה עד כדי התמכרות למלונות פאר, כגון "ג'ורג' V" (George V) - פאריז או "דלמוניקו" (Delmonico) - בניו יורק; הפלגות קצרות עם משפחתו וארוכות סביב העולם, לכאורה בגפו אבל למעשה בחברת נשים, צעירות יחסית, שהסכימו ברצון להתלוות אליו. כל אלה, אמנם, במחירים מוזלים אלא שהמדובר בכל זאת בעלות מצטברת לא קטנה. אותה התמכרות לפאר עלתה כצפוי בקנה אחד עם תפירת חליפות במיטב בתי האופנה לגברים, כגון "ברגדורף את גודמן" (Bergdorf & Goodman) - בניו יורק, כולל חולצות ולבנים רקומים במונוגרמה של שמו. ברמה זו אי אפשר היה שלא לאכול במסעדות פאר, לגור בשדרה החמישית ולרכוש כל שנה מכונית "אולדסמוביל" חדשה אבל לא "קאדילק" שלדבריו הייתה מזוהה בניו יורק עם סרסורים ואנשי העולם התחתון. אפילו למודיה של נורה במכללת "סמית" היוקרתי והיקרה נועדו לספק את ההתמכרות הבלתי נילאת לפאר. למזלו שכר הדירה שגר בה היה מוגן ולכן כמעט שלא עלה במרוצת השנים. לעומת זאת נטל על עצמו הוצאה לא קטנה של תחזוקה וגינון כאשר רכש בית קיץ בסמוך לאחד ממכריו היותר אמידים. לדעתי הוצאה ראוותנית ומיותרת למי שהרבו, כמו הוריה של נורה, לנסוע בעולם, בעיקר לפאריז ולשוויץ.

מלון "דלמוניקו", ניו יורק.

שנים רבות התלבטתי עם שתי שאלות: מה באמת רצה ארנסט, אביה של נורה, ממני? ומה אני רציתי ממנו? באשר לראשונה נדמה לי שהמדובר באותו מרכיב קבוע בחייו בנושא יוקרתי ויקר כמו מלון פאר או הפלגה. מבחינה זו בודאי שאלץ לבו כאשר נורה פגשה ויצאה עם אדון צעיר בשם אָדָן, בן למשפחת גרץ המפורסמת, שהיו בזמנו בעלי חברת ספנות. לרוע המזל הבחור עבר משבר קשה ואושפז לשנים ארוכות במוסד לחולי נפש. הבחירה השנייה הייתה כנראה צעיר סולידי למדי, רופא שיניים במקצועו ואחיה של השחקנית הידועה ג'ודי הולנדי אלא שבמקרה זה נראה שנורה יצרה את הנתק – לדבריה כי היה משעמם מדי. החבר השלישי היה סופר או עורך, כנראה ידוע למדי, אבל איני יודע מדוע נפרדה ממנו למעט סיפור ששמעתי לימים, שכאשר התאלמן ושמע שנורה נפרדה ממני, הגיע לארץ במטרה לחדש את הקשר אלא שגם הפעם דחתה אותו.

בית האופנה "ברגדורף את גודמן", ניו יורק.

מול שלושת מועמדים "בטוחים" אלה אני הייתי כמעט ללא פרוטה, ללא מקצוע, שהרי עזבתי את העיתונות ועוד טרם התחלתי ללמוד אדריכלות – לימודים שימשכו, לפחות רשמית, חמש שנים כאשר בסופם אהיה כבן שלושים ומי יודע מה יקרה עד אז? בקיצור, במושגים שלו, השקעה לטווח ארוך שתוצאתה מפוקפקת. למעשה כל ההערות והעקיצות שהשמיע ביחס אלי ואשר נורה הסתירה ממני במשך שנים, התמקדו תמיד סביב אותו נושא – עד שאמר את הדברים במפורש לקבוצת מכרים לאחר שאני ונורה נפרדנו כעבור עשרים ושלוש שנים של חיים משותפים: "מההשקעה באליעזר הרווחתי יותר מאשר בכל השקעה אחרת". הכוונה לא הייתה לנכדות אלא לבית שתכנתי ובניתי בלב תל אביב ואשר נותר כרכושה הבלעדי של נורה במידה רבה בגלל הרצון שלי להתנתק, לא כל כך ממנה, אלא ממנו ומאותו עולם שבו הכל נמדד בכסף.

באותו הקשר, הקושי הגדול ביותר עבורי הוא להבין את מַצְּהָה, אמה של נורה, לאור יחסו של ארנסט כלפי וכפועל יוצא גם כלפי נורה כאילו הייתה בת חורגת או בעונש, על שבחרה לחיות איתי. כיצד הצליחה להתעלם מהתנאים המחפירים שבהם חייו בששת השנים

שגרנו ב-ניו יורק לעומת רמת החיים שהיא עצמה ניהלה במקביל? על אף שהייתה תמיד חביבה וידידותית וכנראה שאפילו פנתה פעם אחת ויחידה לארנסט לאחר ששוחחתי איתה על הצורך בדירה עם אור שמש לאחר שנולדה בתנו, כלומר נכדתה, תמר. עם זאת לא עלה בדעתה שנורה הייתה זקוקה בשלב זה לעזרה גם בתחזוקת הבית והתינוקת – עזרה שלא יכולתי לתת לה היות ואני הייתי בעיצומה של עבודת הגמר.

עד כה ניסיתי לענות על השאלה הראשונה שהעלתי והיא: מה רצה ארנסט ממני? אבל עדיין נותרה פתוחה השאלה השנייה: מה רציתי או ליתר דיוק למה ציפיתי ממנו? למעשה לשום דבר עברי. בודאי שלא בתקופה הראשונה להכרות עם נורה. לעת זו עיקר דאגתי הייתה שלא להסתבך עם בת זוג שאצטרך לקיים אותה – משימה שנראתה לי כבלתי אפשרית עוד שנים רבות; כלומר עד שאחליט על דרכי ולאחר מכן עד שאסיים את לימודי. מאידך לא מצאתי כל פסול, כאשר אביה הציע, כחצי שנה לאחר מכן לסייע לי בתשלום שכר הלימוד אם נורה ואני נבוא לניו יורק; במיוחד לאור העובדה שבצרפת וכנראה בכל אירופה הלימודים היו חינם. לעומת זאת עלי להודות שציפיתי שישאיר הרבה יותר לילדיו, כלומר לנורה ולאחיה וכמובן לבנותיהם שהן נכדותיו. במילים אחרות, כמי שהתרברב כל חייו על הצלחתו כאיש עסקים נראה בסופו של דבר כאילו עיקר כשרונו היה בזבוז כל כספו ורכושו אלא אם כן נתן את רובו לבנות זוגו במסעותיו האחרונים, למעט הסכום שנדרש לו, להערכתו, בשנותיו האחרונות.

המסע לאיטליה על פרשת דרכים

במהלך המסע באיטליה, שהתחיל ב-23 לאוקטובר 1953 ונמשך כחודשיים וחצי, היה עלי לגבש את המשך דרכי. היה לי ספק באם ארצה או אוכל לחזור לצרפת שסגרה בפני את השער לפחות לשנה אחת ואולי אף ליותר. כאשר התחלתי לכתוב קטע זה היה לי זיכרון עמום לפיו הגעתי לכלל החלטה רק ב-מדריד, כשבועיים לאחר שעזבתי את איטליה. אבל, כאשר קראתי שוב את המכתבים ששלחתי לנורה גיליתי להפתעתי שהכיוון היה כבר ברור למדי סמוך אחרי ואולי אפילו לפני שעזבתי את צרפת. את הסימן הראשון בכיוון זה אני מוצא במכתב ששלחה לי אמא בדואר אוויר ל-פירנצה ביום ה-30 לנובמבר 1953, כלומר כחודש לאחר כניסתי לאיטליה – כנראה בתגובה למכתב שאני שלחתי לה כמה ימים קודם לכן. אמא, על כל פנים, מציעה לי במכתב זה לוותר על רעיון הנסיעה לארה"ב הן בגלל משך הזמן הארוך הנדרש לקבלת אשרה והן בגלל עלות הלימודים המחייבת הורים עשירים לעומת יכולתם לעזור לי בארץ.

מכתב זה של אמא הגיע אלי בו זמנית עם כמה קודמים ששלחה ל-פאריז ומשם הועברו אלי ל-פירנצה; מכתבים שבהם בישרה לי שאבא נסע לדרום אפריקה במחצית אוקטובר, כלומר כמעט במקביל לסילוקי מצרפת. התקווה הייתה שיוכל למכור שם בסכום מכובד. על כל פנים ברור היה לי שאבא אינו ממחר לחזור לארץ. על כך מעידים המכתבים הבאים עם תוכניות לנסיעות המופיעות ומתבטלות בזו אחר זו: תחילה של אבא עם אמא ל-פאריז, לאחר מכן של אבא לבד למקסיקו ולדרום אמריקה שוב במטרה להציג ולמכור. בהמשך פעם נוספת עם אמא שניסחה לתאם פגישה של שלושתנו תחילה באיטליה, לאחר מכן בספרד ולבסוף פגישה אותי בעצמה ב-לונדון שעות ספורות לפני שהפלגתי ל-ניו יורק ואילו אבא הצטרף אליה כעבור שבועיים.

אפשר כמובן שסדר הדברים היה הפוך: הברורים, אפילו הראשונים שלי, בקשר לאפשרות ללמוד בארה"ב הם שהניעו את אמא לנסות ולשכנע את אבא לנסוע לאיטליה, לספרד ולבסוף לאנגליה, על מנת לפגוש אותי בטרם אפליג לארה"ב. אפשר גם שנסיעתי ל-פאריז היא שהחלה את התהליך, על אף ששניהם רק חיפשו, כנראה, תירוץ כלשהו לנסיעה זו. אמנם לא היו לי ציפיות

אבא ערך הנסיעה לאיטליה רק כעבור חמש שנים, בשלהי 1958, כנראה עם איננה גרמניה צעירה שנישא לה מיד לאחר מותה של אמא. מנסיעה זו חזר עם תיק של רישומי פסטל זוהרים, שהיו לדבריו מחווה לצייר הבריטי וויליאם טרנר. בנוסף חיבר שם, אולי גם בהשראת איננה, שיר בגרמנית, שהעתק ממנו, הכולל בשוליו איור מקורי של מראה העיר, נמצא כיום ברשותי ומופיע בפרק על אבא.

גדולות שאקבל עזרה רבה מהם. אבל, לאור המסעות שתכננו הורי, לא היה לי ספק שאם אחזור לארץ אצטרך להתמודד לבד עם השילוב של לימודים ועבודה – מצב שהוא שונה מאוד מהעזרה, גם אם הקטנה מאוד, שציפיתי לה מצדם. דוגמה לכוונתי בעניין זה הוא סכום הכסף, ככל הזכור לי כ-100\$, שאבא שלח לי ישירות מדרום אפריקה, כאשר התברר לו שנשארתי ב-רומא כמעט ללא פרוטה, בעוד שהכסף שלי, כ-200\$ שאמא שלחה לי מהארץ הגיע ל-מילאנו. למרבה האירוניה כסף זה הגיע רק כעבור מספר שבועות כאשר הייתי כבר בספרד. בסופו של דבר קיבלתי ב-רומא סכום של כ-50\$, כנראה מנורה, באמצעות סוכנות הנסיעות המקומית שהייתה בקשר עם אביה ארנסט.

בנוסף היו לי גם ספקות באם נורה, שלא ידעה מילה עברית, תוכל לעזור לי, במיוחד בעיר כמו חיפה; עיר שנודעה בזמנו בגלל קשיי המגורים והקיום, של עשרות הסטודנטים של הטכניון שהתקיימו מעבודה מזדמנת, בעיקר בנמל. בסופו של דבר לא קשיי הקיום הם שמנעו ממני לחזור אלא שיקולים שונים מאוד. ראשית, התחושה שיתייחסו אלי כאל "בנו של פרנקל", בניגוד לרצוני להצליח בכוחות עצמי ולא בצילו של אבא, כפי שהיה עלול לקרות. אותה הרגשה שהייתה לי בזמנו, שרק בזכותו פורסמו השירים, הסיפורים וסקירות האמנות, שכתבתי; אותה הרגשה שגרמה לי, במידה רבה, להפסיק לכתוב ולהנעם מלצייר. בנוסף, הטכניון היה מזוהה בעיני כבית ספר להנדסה ואילו היחס שלי לאדריכלות היה כאל אחד מתחומי האמנות; על אף שטרם ידעתי שאכן קיימות שתי גישות שונות: האחת, של ה"בוזאר", הדומה לתפיסתי והשניה של הטכניון, כלומר הפוליטכנית, שבה הדגש הוא על הפן הטכני וההנדסי. אין צורך לפרט בשלב זה את ההבדל בין השניים מעבר לציון העובדה שהמדובר באותם לימודים אבל עם הדגשים שונים – הדגשים שהם במידה רבה המהות או כפי שאומר המשפט של הסופר הצרפתי גוסטאב פלובר (Flaubert 1821-80): "אלוהים הוא בפרטים". אבל לא רק הטכניון הדאיג אותי אלא חיפה עצמה העשויה להיות עבור נורה ועבורי לסוג של "גלות": עיר, למעשה עיירה, ללא תיאטרון, תזמורת, מוזיאון, גלריה או אפילו אמן אחד שהכרתי.

במכתבים שאמא שלחה לי לאיטליה, אני מוצא את אותה תפיסה המייחסת לכולנו – לה לאבא ולי – כישרונות מולדים בזכותם אין ספק שאצליח אם רק ארצה ואתמיד בעשייה. כמובן שלא האמנתי בכך לרגע: אם קיימת תופעה של כישרונות מולדים, אלה לא נתגלו אצל אף אחד מכל שאר בני המשפחה של אמא וגם לא של אבא, למעט שני נכדים של אחיו משה. אבל בדמם זורם תמהיל של לא פחות משניים עשר סבים, סבתות, סבים רבא וסבתות רבא.

ריקרדו פורו, האקדמיה הלאומית לאמנויות, 1961-65, הוואנה, קובה.

ההחלטה ללמוד בארה"ב לא באה לי בקלות, למעשה כמעט בלית

ברירה. נורה ביררה אצל אחת מחברותיה, שהייתה נשואה לאדריכל, על מקומות מתאימים ללימודי אדריכלות. התשובה לא איחרה לבוא: בראש הרשימה עמדה ונציה, אחריה ריו דה ז'נרו ולבסוף ארה"ב אבל ללא ציון שמו של מוסד מסוים – על אף שברור היה שהמדובר באוניברסיטת "קולומביה" ולו רק כברירת מחדל. כיום ידוע לי ממי באה אותה המלצה: המדובר בזוג קובנים: הלנה ד'אנדריאה שלמדה איתה במכללת "סמית" ובעלה האדריכל ריקרדו

ריקרדו פורו.

פורו (Porro 1925). להמלצה על ונציה היו שתי סיבות, האחת בגין היותנו באיטליה. אבל יותר חשוב ששם השתלם ריקרדו פורו עצמו לאחר שגמר את חוק לימודיו בהוואנה. באשר לריו דה ז'נרו זו הייתה באותם ימים המקום שבו התרכזה עיקר הפעילות – המילה האחרונה – של האדריכלות המודרנית. למעשה, כפי שקורה לעיתים, כחודשיים לאחר מכן ביקרתי, ב-מדריד, בתערוכת תוכניות ודגמים של אדריכלים מ-ברזיל. אבל עלי להודות מיד שלא הבנתי דבר מכל אשר ראיתי. מכל מקום, לצערי נאלצתי לפסול את שתי האפשרויות הראשונות, כלומר ונציה וריו בגלל שיקולים כלכליים: איני יודע איטלקית או פורטוגזית ולכן ללא סיכוי לשלב לימודים ועבודה.

לעומת זאת זכורה לי התנגדות של נורה לחזור לארה"ב. ממרחק הזמן איני יכול לומר בביטחון מה הסיבות שנתנה לכך; גם אם הייתה מסבירה לי ספק אם הייתי מבין את כוונתה. לפיכך אני רק יכול לשער שהמדובר בשיקולים שהכרתי מאוחר יותר, האחד הרצון לגור זמן מה ב-פאריז כמעין השלמה ללימודי האמנות – אותה סיבה שהייתה לרבים אחרים, מכל רחבי העולם, שנסעו לעיר זו, שהייתה עדיין מרכז האמנות הפלאסטית. לשיקול השני קשר הדוק לראשון: השאיפה להתנתק מההורים, שהייתה אופיינית לרוב הצעירים האמריקאים שאני עתיד לפגוש; מעין פער דורות קיצוני, לעתים אפילו עם תופעות של ילדים, במיוחד היהודים, המתביישים בהוריהם. אמנם לא זה המקרה עם נורה אבל עדיין קיים היה אצלה אותו רצון לנתק. בשלב זה יספיק אם אומר שבהמשך צריך הייתי לטרוח לא מעט על מנת לשמור על האיזון העדין ביחסים של נורה ושלי עם הוריה: לא רחוק ולא קרוב מדי; בין הדחף לעצמאות וחופש והצורך לקבל עזרה, לעתים בלית ברירה. במילים אחרות קשרים דומים אלו שהיו לי עם הורי מאז היותי בן שבע עשר כאשר התחלתי לעבוד ולהרוויח.

השאלה המתבקשת כאן היא מה הרגשתי בזמנו ביחס לארה"ב; שאלה שאין לי עליה תשובה ישירה אלא רק בצורה עקיפה. ראשית, אני סובר שהייתה בי סקרנות לראות במו עיני במה מדובר, במיוחד את ניו יורק, שהכרתי רק מסרטים, צילומים וספרים. כאן עלי למהר ולהוסיף שרובם של אלה, דנו במציאות של המשבר הכלכלי ושנות מלחמת העולם ורק מעטים עדכניים יותר על חיי החיילים המשוחררים שלמדו במכללות וגרו בקרוונים שהוצבו על המדשאות. במילים אחרות, מציאות בת לא פחות מחמש שנים ורחוקה למדי כמו המלחמה עצמה. יתר על כן, כבר בצרפת ועוד יותר באיטליה יכולתי להבחין בפער בין מציאות חיי היומיום והתיאורים הדרמטיים שעליהם קראתי בספרים וראיתי בסרטים. באשר למק'ארתזים עלי להודות שלא הייתי מודע לתופעה עד אשר הגעתי לארה"ב ורק אז נתגלתה לי משמעותה, שגרמה לי לזעזוע, במיוחד לאחר שהכרתי כמה מקורבנותיה, ביניהם את השחקן זירו מוסטל (כנר על הגג) ואת צלם הקולנוע בוריס קאופמן (על המזח, זוהר בדשא) ועוד כמה פחות ידועים שעבדו, בלית ברירה, תחת שמות בדויים.

במבט לאחור אפשר שלו ידעתי את המשמעות של המק'ארתזים לא הייתי שוקל את האפשרות ללמוד בארה"ב. אין ספק שבנערותי האמנותי כמו רבים אחרים, שהקומוניזם או לפחות הסוציאליזם, למרות היותו פשרני מדי, יביאו את הגאולה לעולם. אמנם בעקבות משפטי פראג והוצאתם להורג של 12 מנהיגים צ'כים (רובם יהודים) בשלהי 1952 היה לי ספק רב בצדקת הדרך. ועוד יותר לאחר מעצר הרופאים במוסקבה (גם הם יהודים) שהואשמו ברצח כמה מפקדי צבא ורק בנס ניצלו מהוצאתם להורג בגין מותו של סטאלין (5.4.53), עם זאת בצרפת ובאיטליה המפלגה הקומוניסטית הייתה עדיין אחת היותר גדולות עם השפעה רבה על חוגי התרבות – לפחות עוד שנתיים (1956) כאשר החלו מתגלים מעללי הסטאליניזם. כאן גם שמעתי את האימרה, כי רק ציני לא מאמין באידיאלים חברתיים בהיותו בן שמונה עשרה, אבל המאמין בגיל שלושים הוא תמים או טיפש.

מק'ארתי זיוף (McCarthy 1908-57) משפטן אמריקאי. נבחר לסנאט (1946) כרפובליקני, מטעם מדינת ויסקונסין, לא זכה לתשומת לב עד שהתפרסם בין לילה כאשר טען (פברואר 1950) שידוע לו על 205 קומוניסטים שהסתננו לצמרת השלטון. למרות שלא הצליח להציג אף שם של קומוניסט, נבחר לעמוד בראש ועדה לחקר אותה חדירה לכאורה (1952). לוועדה הייתה השפעה מכרעת על הוליווד וכפועל יוצא גרמה, על ידי שאלות מתוחכמות, לנידוי עשרות אנשי קולנוע ותיאטרון החל משחקנים, עבור דרך במאים, רקדנים, זמרים ועד לצלמים – שאלות שבמרכזן הייתה הדרישה להלשין על מכרים שהשתתפו בפעילויות השמאל, בתקופת המשבר הכלכלי של שנות ה-1930 או בתקופת שיתוף הפעולה עם בריה"מ במלח"ע 2. אבל, כאשר החל להאשים את הצבא וגם את הנשיא איזנהאור, הוחלט (דצמבר 1954) לפטר את מק'ארתי מתפקידו (67 מול 22 בגלל "התנהגות הנוגדת את מסורת בית המחוקקים". עם זאת תוצאות האשמותו הידועות בשם "מק'ארתיזם" השפיעו על התרבות האמריקאית עוד שנים ארוכות כמו גם על רגשות רבים מאנשי התרבות המערבית, כלפי ארה"ב.

לעתים, אמנם נדירות, קורה כמו שאומרים, 'מעז יצא מתוק'. מכיוון שנאלצתי לעזוב את צרפת עמדו בפני מעט מאוד חלופות. האחת, הייתה כמובן לחזור לארץ והשנייה, למצוא 'מקלט' באחת הארצות הסמוכות, כגון בלגיה, אנגליה או איטליה. הכניסה לגרמניה הייתה אסורה על הישראלים – איסור שהופיע בדרכון שבו נאמר 'כל הארצות פרט לגרמניה והכניסה לספרד של פרנקו אפילו לא עלתה בדעתי. מכל אלה בחרתי לפנות לשגרירות האיטלקית וכאן קיבלתי מיד אשרת כניסה, לשני חודשים (אוקי' 21 עד דצ' 21 1953) וכעיתונאי, גם להפתעתי, כרטיס רכבת לנסיעה בכיוון אחד בלבד, לכל יעד כמעט חיינם; כרטיס שבזכותו התאפשר לי לראות אתרים שקרוב לודאי לא הייתי רואה אלא לאחר תום הלימודים; מסע שהיה עבורי חשוב במיוחד לא רק בזכות האמנות, כלומר הציור והפיסול, אלא גם לאור העובדה שהדחף הראשוני לאדריכלות נבע מאותו סגנון קלאסי שמקורו באיטליה. בסופו של דבר שהיתי ב-פאריז כשבעה חודשים, ממרץ ועד אוקטובר 1953, מהם כארבעה חודשים לפני שהכרתי את נורה ועוד שלושה חודשים לאחר מכן. מכל מקום בגלל הצורך להיחפו ולצאת מצרפת תוך יומיים החלטנו, נורה ואני, שאסע לבד לאיטליה כבר למחרת קבלת האשרה.

בדיעבד קל לי לומר שמקורו של הסגנון הקלאסי באיטליה. אבל בזמנו לא ידעתי על כך דבר, למעט התייחסות אחת בחוברת המבוא לאדריכלות שקניתי ב-פאריז ואשר בה הופיעה הכיכר המרכזית של ונציה כדוגמה לאיזון בין המרכיב האנכי (המגדל) והאופקי (הבניינים והכיכר עצמה). זכור לי שעשיתי מאמץ למצוא ספרים או חוברות באנגלית ואפילו בצרפתית, על האדריכלות הקלאסית באיטליה אבל ללא הצלחה. בכל החנויות שחיפשתי היו רק פרסומים של אדריכלות מודרנית. הקלאסיקה כאילו נעלמה מהמדפים. בלית פריחה נאלצתי להסתפק במראה עיניים וחוברת קטנה וישנה על כנסית סנט פאולו ב-רומא עם מבוא קצר של כמה מילים בשלוש שפות (איטלקית, צרפתית ואנגלית). אבל אותה חוברת, המצויה אצלי עד היום, לא עזרה לי כלל. גם לא חוברת נוספת על מנזר מונריאל ב-סיציליה שקניתי כאשר ביקרתי שם באותו מסע. עלי לציין שגם בהבנת הציור הייתי מוגבל מאוד והתרשמתי כמעט בלעדית מיצירות שהכרתי קודם ולא רק באיטליה אלא לאורך כל הדרך מ-פאריז עבור דרך אמסטרדם, מדריד, לונדון ולבסוף ניו יורק. עם זאת המסע זכור לי לטובה בזכות היותו המפגש הביתי אמצעי הראשון עם האמנות הקלאסית בציור, פיסול ואדריכלות. אין ספק שבפעם השנייה כעבור שני עשורים הבנתי הרבה יותר ובשלישי עוד יותר ואולי אף יותר מדי. לעניין זה יש כמובן להוסיף את חווית ההרפתקה שהייתה לי כבחור צעיר בגין החרדה המתמדת שמחר לא יהיה לי כסף למלון ולאוכל.

אחת התעלומות במסע זה באיטליה היא תחילתו. המקום הראשון הזכור לי בברור היה מילאנו – מקום שבו הייתי כבר בחברתה של נורה. מכאן עולה שנתקו מזכרוני כל הימים הראשונים למעט תחושה עמומה שבכל זאת התרחשו דברים קודם לכן, אבל לא מה היו או איפה קרו, אפילו לא את הפגישה עם נורה או כיצד קבענו להפגש. כפליים תמוה כי זכוכים לי בברור כה רב הפגישות הבאות הן במהלך אותו מסע; פגישות בסופן של פרדות שנראו לי כל פעם ארוכות מדי. מהמכתבים שמצאתי המופיעים בהמשך עולה שלמעשה קבענו להפגש ב-פירנצה. פרושו של דבר לפחות כמה שבועות לאחר שיצאתי מצרפת אבל כנראה שנורה החליטה להצטרף אלי כבר עם בואי ל-מילאנו. אפשר שהדבר קשור להצעה של ארנסט אביה לממן את נסיעתי ולימודי בארה"ב – הצעה שביטל אבל שב וחדש כפי שכבר ציינתי בקטע המתייחס אליו. מכל מקום, אפשר שההתחלה לכאורה ב-מילאנו מהנסיון שרכשתי שם החל משכירת חדר לשניים במלון ועד לשימוש הנרחב בשרותי הדואר במיוחד "דואר ממתין" שהיה תחליף לכתובת קבועה וכפועל יוצא אמצעי הקשר העיקרי לאורך כל המסע שנמשך למעלה מחצי שנה מאיטליה עבור דרך ספרד ועד לאנגליה.

"דואר ממתין" (Poste Restante) שיטה ששימשה כאמצעי לתקשורת דואר ופגישות עבור מטיילים בתנועה מתמדת. בכל דואר מרכזי הוקצה לצורך זה חלון מיוחד, שאליו היו מעבירים את הדואר – מכתבים, מברקים וחבילות – מהכתובת הקודמת. החסרון בשיטה היה הזמן הרב יחסית, כשבוע שבועיים, שדרש לקבלת מכתב. לכן היה רצוי לצמצם את מספר ההעברות. באיטליה, למשל, הסתפקתי בשתי כתובות האחת בפירנצה והשנייה ברומא. במקביל לתחנות "דואר ממתין" פעלה באירופה מערכת דומה של חברת "אמריקן אקספרס" שהיו לה סניפים ברוב הערים המרכזיות של אירופה. אלה שימשו בעיקר את האמריקאים אבל גם רבים אחרים בזכות ההמחאות שהפיקו ואשר שימשו כמוזמנים לכל דבר אבל עם פחות חשש מגנבות. שתי הכתובות, "הדואר הממתין" ו"אמריקן אקספרס", הפכו, עד מהרה, למקום המפגש שאליו נהגו להגיע רוב המטיילים כל יום או יומיים, בדרך כלל, בשעות הצהריים. כך פגשתי את נורה במילאנו ואני את אחד ממכירי העיתונאים בונציה ואפילו סטודנט ישראלי לאדריכלות בפירנצה שכלל לא הכרתי קודם לכן. ואילו נורה פגשה בפירנצה זוג מניו יורק, שלמדו איתה בתיכון לאמנויות. בהמשך פגשתי שוב את נורה בתחנת הדואר של ברצלונה, כאשר נסעה וחזרה מפאריז.

מילאנו

אנדראה מנטנה (Mantegna 1431-1506), "ישו המת", טמפרה על בד, 68X81 ס"מ, 1490, פינקוטקה די ברירה, מילאנו.

מזג האוויר באיטליה היה קריר וגשום. מעין מסע חורף. אפשר שזו הסיבה שהדבר הראשון שנחרט בזיכרוני היה שב-מילאנו נורה איבדה את המטריה הגדולה שהביאה איתה מ-פאריז – אביזר יקר למדי באותם ימים. משום מה לא קנינו לעצמנו מטריה חדשה. במקום זאת היינו מדלגים ממחסה למחסה לאורך הקירות.

מ-מילאנו נותרו לי עוד שניים-שלושה זיכרונות פעוטים כמו מקרה המטריה: בנין מוזר שראינו מספר פעמים מחלון האוטובוס שהיה מכוסה בכמה פסלים גדולים של דבורים או אולי היו אלה זבובים? איני יודע וגם לא הצלחתי לגלות את משמעותם של עיטורים אלה, לא אז ולא באף אחד מהביקורים הבאים. בדיעבד אני מניח שהמדובר באחד מאותם בניינים שעוצבו בסגנון ה"ארנובו" של שלהי המאה ה-19 ועד תחילת ה-20; התקופה שנעשו בה לא מעט ניסיונות מהם מוצלחים יותר ומהם פחות. אותו סגנון שהייתי עשוי לפגוש ב-ברצלונה כעבור שלושה חודשים לו ידעתי על קיומו של אנטוניו גאודי (Gaudi 1852-1926).

בינתיים עשינו נורה ואני את רוב זמננו באולמות של "פינאקוטקה די ברירה" (Pinacoteca di Brera) שבה "גיליתי" להפתעתי שתי תמונות מוכרות האחת "גילוי גופת ס. מארק" של טינטורטו והשני "ישו המת" של אנדראה מנטנה. אחת התמונות המפורסמות ביותר משלהי הרנסאנס האיטלקי. ההפתעה הייתה עוד יותר גדולה כאשר התברר לי שנורה כלל לא הייתה מודעת לקיומן של תמונות אלו; תופעה שנראתה לי בלתי אפשרית לבוגרת תיכון לאמנויות ובעלת תואר אקדמי בציור ובספרות. אבל כפי שגיליתי בהמשך הכול אפשרי. מאותה "פינאקוטקה די ברירה" זכורים לי גם אולמות לכאורה אין סופיים, של ציירים אימפרסיוניסטים איטלקיים, שנעלמו, משום מה, בביקורים הבאים.

טינטורטו, "מציאת גופתו של ס. מארק", 1562, שמן על בד, 405.2X405.2 ס"מ, פינאקוטקה די בררה, מילאנו.

מילאנו מתקשרת בזיכרוני עם תופעה שלא ראיתי כמותה בכל הביקורים הבאים באיטליה. הכוונה לעגלות יד שהיו דומות במעט לאלו של מוכרי הפלפל בתל-אביב והנקניקיות או הגלידות בארה"ב, בהבדל אחד עיקרי שכאן נמכרו ציפורים קטנות בלחמניות, אולי פשוטים או דרוזים. זכור לי גם שאני ונורה נרתענו מהמראה במיוחד הציפורים המתות שהיו שזורות עם או בלי נוצות, על חוטים שנקשרו לגגון העגלה. איני יודע כיצד התחיל או נעלם מאכל זה מרחובות ערי איטליה. באותו עניין נורה עתידה לספר לי שכאשר חזרה בטיסה מ-רומא ל-פאריז על פי דרישת אביה – נושא שכבר הזכרתי ועוד אחזור אליו – האווירון נאלץ לנחות, כנראה ליד בֶּרְגֶמוֹ, בגלל מזג האוויר. כאן הוגשו להם כריכים בעת ההמתנה בשדה התעופה. היות והייתה רעבה ועייפה, כלל לא שמה לב שהיה זה אותו מאכל שכה הרתיע את

השכחה המביכה ביותר מהמסע באירופה הוא עניין הכביסה. לכאורה עניין פשוט אבל גם חידה גדולה שאיני מצליח לפענח אותה. זכור לי בימי ילדותי המראה של אמא מכבסת מדי פעם בבית, המכבסה בקיבוץ, ימי מסירת בגדים לכביסה בצבא ולאחר מכן למקומות שקראו לעצמם "מכבסה, מעגילה וניקוי יבש". זכורות לי המכבסות שלהן מסרתי את חפצנו בניו יורק – כולן בבעלות של סינים. אבל לא דבר אפילו לא ברזו ממה שעשיתי באירופה, גם לא במכתבים המפורטים ביותר. הרי המדובר בתקופה של למעלה משנה. יתרה מכך לכל הפצי נדרשה רק מזוודה קטנה יחסית. פירושו של דבר שהייתי צריך לכבס, יחסית, לעתים קרובות ולא פעם או פעמיים אלא במשך למעלה משנה, כלומר עשרות פעמים: גרביים, תחתונים, גופיות או חולצות ולפעמים גם מכנסיים וזיקטים לניקוי יבש. אבל לא זכורה לי אפילו פעם אחת שעשיתי כביסה בעצמי או שתליתי דברים ליבוש אצלי בחדר ובדאי שלא גיהצתי, גם לא חולצות, מהסיבה הפשוטה שלא היה לי מגהץ. גם לא זכור לי שנורה כיבסה או גיהצה עבור שינו וגם לא שמסרנו אותם לאחרים, כפי שעשנו בניו יורק. בקיצור חידה של זיכרון שנבלע בתהום השכחה. ואם לא די בכל אלה אני מוצא בין המכתבים שקיבלתי מאמא והמופיעים בפרק המוקדש לה, יש פיסקה שבה היא אומרת "אם אתה זקוק ללבנים אני מוכנה לשלוח לך חבילה..." במילים אחרות היה משהו שהפריע לי בנושא זה אלא שגם אותו משהו פרז מזיכרוני.

פלאצו ביאנקו: פסלים של ג'ובאני פיזאנו (1913) על קן מסתובב.

שנינו. אדרבא מסתבר שהכריכים היו טעימים למדי – חוויה דומה/שונה לזו שהייתה לי בניו יורק כאשר הוגש לנו, במסעדה צרפתית, מגוון של מנות ראשונות ורק לאחר מכן גיליתי שביניהן היו גם רגלי צפרדעים – מאכל שאני נרתע ממנו עד היום למרות שגם הוא היה טעים למדי. על אותו נושא, כלומר האוכל, ראוי לציין עוד שתי תופעות רחוב שאפיינו את איטליה באותם ימים ופשטו בכל העולם: האחת מכירת כוסות קפה קטנטנות ("אספרסו"). השניה היא "הפיצה" (Pizza) – מאכל שמקורו, כהראה, ב-נאפולי ומשם התפשט בכל איטליה ולבסוף הלאה בכל העולם. תופעה אחרת אופיינית לאותם ימים הייתה מכירת סיגריות בודדות מתוך חפיסות פתוחות – קרוב לודאי שריד מימי המחסור במלחמת העולם השנייה על אף שזו הסתיימה כשמונה שנים קודם לכן.

בהקשר של התעלמות או שיכחה – תופעה היכולה לערער את הבטחון העצמי – השארתי פתוחה את השאלה מה קדם ל-מילאנו? האם לא עצרתי קודם לכן ב-גינואה ואולי שם פגשתי את נורה כמה ימים לאחר שיצאתי מצרפת? אפשרות המתקבלת על הדעת במיוחד בגין כמה זיכרונות שיש לי מהעיר. כך למשל רחוב מרכזי על שמו של אנדראה דוריה (Doria) מאבות העיר ודמות חשובה מתקופת הרנסאנס. זכור לי אולי גם בנין בשם פאלאצו ביאנקו (Palazzo Bianco=הארמון הלבן), בנין בן מאות שנים, ששופץ והפך למוזיאון המשלב ישר וחדש על ידי האדריכל פרנקו אלביני (Albini 1905-77) – פרויקט שהייתה לו השפעה משמעותית על עבודתי. האם אפשר, כאמור, שאני מבלבל זיכרון של דברים שראיתי בפועל עם שקופיות וסרטים שראיתי מאוחר יותר? על כל פנים אם לא לפני מילאנו אין מועד אחר. אמנם עצרתי שם אבל רק לשעה שעתיים כאשר החלפתי רכבת בדרכי לספרד, כעבור שלושה חודשים, אבל אפילו לא פעם אחת נוספת מאז. בסופו של דבר מסתבר שהזיכרון העמום אכן נבע מחויה אחרת שנמשכה שבוע ימים.

שאלת הביקור ב-גינואה נפתרה בסופו של דבר כאשר מצאתי כמה צורות של מכתבים ששלחתי לנורה בהזדמנויות שונות – מכתבים שטרחה לשמרם עד שהועברו אלי לאחר מותה. הצרור הראשון, הקטן למדי, כולו מהשבוע שהייתי לבד ב-גינואה לאחר שיצאתי מצרפת ובטרם נפגשנו ב-מילאנו. השני, הגדול יותר, מהחודש שבו חזרה ל-פאריז על פי דרישת אביה והשלישי, מכתבים בודדים מהימים לאחר שחזרה ל-ניו יורק ואני נשארת לזמן מה ב-לונדון. המכתבים, לדעתי, מדברים בעד עצמם. עם זאת אני מרגיש צורך להסביר את מה שנראה לי כסיבות השיכחה. המדובר בעיקר במראות של בנינים ורחובות – תחום שסיקרן אותי כתייר ועדיין לא כאדריכל ולכן רק מעט מאוד נשאר לי ממנו, כי רובו התמוזג עם עשרות המראות שראיתי בהמשך. יוצא דופן לעניין זה המוזיאון שעיצב פרנקו אלביני – שילוב של חדש וישן שתאם מלכתחילה את תפיסת עולמי ונטיתי הטבעית ועל כן נחרט בזכרוני. פרט אחר שזכרתי מ-גינואה הוא פסי השחור לבן המאפיין את הבנינים – סגנון שמקורו כנראה באדריכלות הביזאנטית והמופיע לעתים גם בארץ אבל בגווני חום וזו. בנוסף כמו רבים מבני דורי השם אנדריאה דוריה מתחבר לאוניית הפאר שטבעה בתאונה טראגית (25.7.56) כולל 46 נוסעים אבל, נמנע אסון יותר גדול הודות לפעולת ההצלה המהירה.

פלאצו ביאנקו. גינואה. אדריכל: פרנקו אלביני (1905-77).

מכתבים מ-גינואה

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. חותמת דואר: 24.10.53 מאת פרנקל, מעונות הסטודנטים, גינואה.

גינואה 23.10.53

נורה יקירתי

הגעתי ל-גינואה היום בצהריים. הנסיעה הייתה קצת קשה – כמעט ולא ישנתי. ראיתי את [סוכן הנסיעות] מר קורלו בשעה 3:30 אחרה"צ, בדיוק כאשר קיבל את הדואר מ-פאריז. בשעה 4:00 לקחתי טקסי למעונות הסטודנטים. את הכתובת קיבלתי מעובדי "ויקטור" שגם הזמינו לי חדר לאותו לילה. המחיר הוא 350 ל"י ליום והארוחה 25 עד 40 ל"י כל זאת בזכות כרטיס הסטודנט שלי. עוד לא ראיתי דבר אבל המעט שנתגלה לי בדרך היה יפה מאוד. יש כאן כל כך הרבה דברים יפים וכמה עצוב שאצטרך להסתובב בכל מקום לבד כמו כלב. קיבלתי חדר גדול מאוד ביחד עם סטודנט איטלקי הלומד הנדסת מכונות. מסתבר שנמצאים כאן שני ישראלים הלומדים ימאות. אני מרגיש בודד מאוד בעיר זו בארץ זרה. הייתי רוצה שתגיעי כמה שיותר מהר, כי איני אוהב את הרעיון שאהיה בלעדיך באיטליה. לראות בלעדיך אינו גורם לי הנאה.

הגלויה מה- 24.10.53. גינואה, מראות העיר העתיקה: שער העיר, המגדלור, הקתדרלה.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. חותמת גלוית דואר 24.10.53:

מראות גינואה. כתובת השולח: מעון הסטודנטים, גינואה.

נורה היקרה, היום אני מתחיל כאן את הטילול שלי. אני שולח גלויה זו בנוסף למכתב של אתמול. אין לי את האומץ להתחיל בלעדייך. קשה לי לנסוע לבדי. אליעזר.

הגלויה מה- 25.10.53. גינואה, פנים הקתדרלה.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. חותמת גלוית דואר 25.10.53:

תצלום: קתדרלת גינואה.

יום ראשון, 25.10.53

יקירתי

הבוקר טקס קתולי בכנסייה זו, שהיא מיוחדת בזכות ציורי הקיר. אני אשאר ב- גינואה עד ה-29.10.53 ואז אסע למילאנו. הקתדרלה החלה להבנות בשנת 989 [נהרסה] ונבנתה מחדש בשנת 1118. במאה ה- XIII נוספו העיטורים בחזית המזכירים את סגנון הגותיקה הצרפתית. אני בקו הבריאות. ואת? אליעזר.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. חותמת גלוית דואר: 26.10.53:

תצלום: ארמון אנדריאה דוריה (1528), גינואה.

יקירתי. אני שולח לך גלוית דואר כי בדרך זו תוכלי להבין מה אני רואה. הארמון כנראה משוחזר. בעומק התמונה הבנין כנראה מוקדם יותר, אבל גם הוא כנראה משוחזר. הפסים השחורים לבנים הם טיפוסיים לסיגנון הגותיקה המקומית. אני מתפעל מהחלונות עם הקשתות והעמודים הקטנים, אבל בפנים הכל רק משרדים. אליעזר.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. חותמת גלוית דואר: 26.10.53:

תצלום: הקתדרלה ע"ש ס' לורנצו, גינואה.

26.10.53

יקירתי

עוד מהסיגנון הגותי בפסי שחור ולבן. בפנים, בסיגנון הבארוק, נראת השפעה צרפתית. הוצאתי עד כה 5000 לירות בערך 3333 פרנקים [7.6\$]. ביום 30.10.53 בבוקר אני נוסע למילאנו אל תשלחי לי דואר לאחר ה- 28 בבוקר. במילאנו אשתדל שוב לגור במעונות סטודנטים. אבקש מהשוער להעביר לי את הדואר. אולי לשגרירות הישראלית במילאנו? נ.ב. אל תכתבי לי עד שאכתוב לך ממילאנו.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת, חותמת דואר: 27.10.53, מאת:

פרנקל, מעונות הסטודנטים, גינואה.

גינואה, 24.10.53 אחה"צ

נורה היקרה

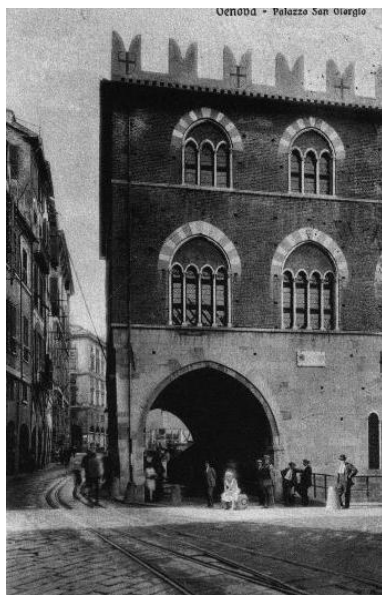
לא קרה שום דבר מיוחד. אבל אני מרגיש מאוד לבד. בהתחלה זה לא היה כל כך נורא, אבל עכשיו זה נהיה יותר ויותר גרוע. לא מתחשף לי לצאת וללכת לשום מקום. על אף ש-גינואה מאוד מוצאת חן בעיני, איני מוצא סיבה להסתובב בעולם לבד. אני אוהב את הבדידות, כי היא מעייפת אותי ונעוץ איטליה יפה מאוד והלב כואב לראות ולהנות בלעדייך. זה אולי קצת משעשע ואפילו סנטימנטלי אבל גם האמת המצערת. כבר יומיים שאני מחשב כיצד להגיע לפירנצה היכן שקבענו להפגש. פאריז הייתה תמיד חלום – חלום שיכול להתגשם אבל, רק בעוד זמן רב למדי. איטליה מעולם לא ענינה אותי במיוחד ועכשיו היא מענינת אותי עוד פחות.

הגלויה מה- 26.10.53. גינואה, ארמון אנדריאה דוריה.

הגלוייה השניה מה- 26.10.53.
גינואה, חזית הקתדרלה.

הגלוייה מה- 27.10.53.
גינואה, ארמון ס' ג'ורג'ו.

אתמול ראיתי שתי נשים בנות 45-40. הן היו עם ילד קטן כבן 5. לפתע אחת הנשים פנתה לילד בעברית. הייתי קצת נרגש. לא אמרתי דבר. הסתכלתי עליהן זמן מה עד אשר נעלמו. לפני שלושה ימים, כאשר עברתי ברחוב, עצר אותי איש צעיר שפנה אלי בעברית: מישוהו שהכרתי בצבא. עכשיו הוא עובד בצי הסוחר, על אוניה שעגנה בנמל. יחד אכלנו שם צהרים ולמחרת האניה הפליגה לדרכה.

כאן ב-גינואה גשום כל הזמן, כפי שכתבתי לך, ואפילו הספקתי להצטנן. הזמנתי מקום ברכבת ביום ה-30.10.53 בשעה 8:45. שלמתי את כרטיס הנסיעה עד ונציה: 670 ל"י (\$1 = 650 ל"י) איני יכול לומר שזה הרבה. בערך כ-400 פרנקים. עד כאן מה שהיה לי לומר, למעט שאני בהחלט רוצה שתבואי מהר ככל האפשר לאיטליה.

דרך אגב, מה קורה לדואר שלי והשאלות שלי ביחס לבתי ספר ואשרת כניסה לאמריקה. זה כל כך מרגיז ללכת לאיבוד במשך שנה שלמה בין ארופה לאמריקה. לעזוב הכל ללא הגיון, ללא כלום.

איני יודע למה אני כל כך עצוב. האם בגלל מזג האוויר או שכל כך הרבה דברים איבדו עבורי את משמעותם וערכם או מה? ידעתי היטב שלאחר פאריז תבוא העצבות. יש מעט מאוד דברים בטוחים שעליהם אני יכול להשען. ג'בה – אני מתחנן שתבואי מהר ככל האפשר. אני מרגיש כה עצוב ואני רוצה לראותך ולהיות איתך. לחכות! אבל למה?

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת חותמת גלוית דואר: 27.10.53.

גינואה, 27.10.53

ג'בה היקרה
אני מצונן מאוד. ב-גינואה הגשם יורד ללא הרף. היום עשיתי הרבה סיורים אמנותיים. אפילו התחלתי להבדיל בין הסגנונות. הארמון הוא רומאנסק אבל יש בו עדיין סמנים של גותיקה מחד והתחלות של רנסאנס מאידך. קשה מאוד לזהות סגנונות ב-גינואה כי הם מעורבים – אולי בגין היותה עיר מסחר: קצת מהצפון, קצת ממרוקו וקצת ביזאנטי. בקיצור קצת מכל קצות העולם. פגשתי כאן סטודנט הלומד את תולדות האמנות ברומא וממנו שמעתי הסבר על הציור המקומי. אליעזר.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת (הועבר 1.10.53). לכתובת: משפ' רוזנטל, רח' מדריק 32. חותמת דואר: 29.10.53. כתובת השולח: מעונות הסטודנטים, גנאה. איטליה

גינואה 29.10.53

נורה היקרה

מדוע את שואלת? את יודעת היטב שרגשותי כלפיך לא השתנו.

- המכתב לבית הספר טוב מאוד ואני מקוה שכך גם תהינה התוצאות.
- על מנת להקל באמת את העניינים מדוע לא לתת את הכתובת של רוזנטל למשלוח תשובות?

- איני אוהב את ההסתיונות של האבא שלך המופיע במברק שלו.
- איני אוהב את הרעיון לבקש אשרת הגירה. קודם כל הדבר עשוי לסבך את העניינים – אבל אני מסכים אם כך יותר טוב.
- איני אוהב את רעיון הנשואים כסיבה לבקשת האשרה. אם את בטוחה שזה מה שאת רוצה – אני מסכים ונתחנן באיטליה או בכל מקום אחר שנראה בעיניך.

- אני חושב שהם צודקים בענין סידור המסמכים ברומא, על אף שאני לא שם ולא ב-פאריז. אז מה ההבדל? להפך, ב-פאריז יש לי כמה מכרים אבל לא ברומא.

- אל תחכי לאמא שלי – אבל כיצד תוכל להכנס לסטודיו שלך?

לסיכום: אם זה יותר טוב, נתחנן ונגיש בקשה להגירה. אבל אז: האם אוכל לקבל מילגת לימודים? האם נותנים מילגות לאנשים נשואים? האם לא יעשו קשיים? על מנת להגיש בקשה לאשרה כנשוי האם לא אצטרך לבוא קודם ל-פאריז על מנת להתחנן? או אולי נתחנן באיטליה ונגיש את הבקשה מיד לאחר מכן ברומא. אבל האם לא רצוי שתהיה לנו כתובת כל שהיא על מנת שיוכלו לזמן אותנו לשגרירות האמריקאית? האם לא אצטרך המלצות כלשהם בארץ שבה הוגשה הבקשה? אם אגיש בקשה כסטודנט רווק ב-פאריז, התהליך עשוי להמשך קצת יותר זמן. אבל אולי זו הדרך הרצויה? איני יודע. אני סומך עליך, שתעשי כפי שאת חושבת שצריך. אבל אל תשכחי ותאבדי את הראש בגלל יום אחד יותר או פחות בלעדי. אני חוזר – אני סומך עליך לחלוטין, עשי כפי שאת מוצאת לנכון. אני אוהב אותך, אליעזר. אכתוב לך ממילאנו לאחר שאמצע מקום לשנינו: בשבת, ביום ראשון או שני. שיניתי את הכתובת ואני שולח מכתב לרוזנטל. קיבלתי ממך 2 מכתבים.

ורונה

יחסית למסעות של היום הקצב היה איטי אבל סגנון החיים זול וידידותי. בכל תחנות רכבת קידמו את פני הנוסעים ילדים או נערים, שהציעו לשאת את המזוודות עד למלון אותו יצגו. כל אשר נדרש היה לברר את המחיר. מכיוון שלא מיהרנו עצרנו, לפחות ליום או יומיים בכל תחנה וגרנו, בדרך כלל, בפנסיונים משפחתיים שהגישו ארוחות בוקר וערב במחירים שאפילו סטודנט יכול היה להרשות לעצמו – לא כל שכן זוג המתחלק בהוצאות. מ-מילאנו יצאנו ל-ונציה אבל עצרנו, קרוב לודאי, ב-ורונה העיר של רומיאו וגיוליה, כצפוי משני צעירים רומנטיים ומאוהבים. על אף שלמעשה לא ידעתי דבר על המחזה וספק אם נורה קראה יותר, מאשר תקציר כפי שנהגו רבים באותם ימים. העיירה עצמה הייתה אמנם נחמדה אבל, לפחות באותם ימים, אפרורית למדי, אולי בגלל הגשם הבלתי פוסק באותו יום ועד לאחר שהגענו ל-ונציה. לעומת זאת זכורה לי האכזבה המשעשעת כאשר התברר כי למעשה איש אינו יודע היכן בדיוק התגוררו אותם צעירים, כלומר רומיאו ויוליה, שהיו אולי דמויות היסטוריות וללא ספק מסמלות את האהבה עד כלות של שנות הנעורים. על כל פנים לימים התברר לי שהחמצנו אז ולמעשה גם בביקורים הבאים, את האמפיטאטרון הרומי בשולי העיירה ואחד היותר שמורים שנותרו מהעת העתיקה.

חזית הכנסייה

כאן עלי להוסיף שנורה השוותה לא פעם את המסע של שנינו בצפון איטליה, למחזמר האמריקאי "נשקיני קייט" המבוסס על המחזה "אילוף הסוררת" של שייקספיר והמתרחש באותו אזור; מחזמר שלא שמעתי. לעומת זאת את המחזה ראיתי כעבור שנים בגירסה קולנועית המפורסמת של ריצ'רד ברטון ואליוזבט טיילור משנת 1967 שביים פראנקו זפירלי (Zeffirelli 1923-) אותו במאי כשנה לאחר מכן, כלומר בשנת 1968, ביים את רומיאו ויוליה, לדעתי, באחת ההפקות המופלאות – אולי בגין התחושה שהרקע נראה לי מוכר מאותו סיור ראשון או אולי לא הייתי שם כלל, עד לסיור השני באיטליה בתחילת שנות ה-1980 ורק נדמה היה לי שכבר ראיתי את אותה כיכר ואת החזית של אותה כנסייה. במילים אחרות כמה קל לזיכרון להשתבש אם אין לו נקודת אחיזה לכאורה "ממשית" אלא רק רגשית: האם זו הסיבה שאנשים מרבים להצטלם? אין ספק, כי לו הצטלמנו נורה ואני בכיכר של ורונה או בחצר הבית עם המרפסת של יוליה הייתי זוכר את הביקור. כיום איני יכול לומר בבטחה שהייתי שם. לעומת זאת אין לי ספק שאהבתי את הסרט של זפירלי "רומיאו ויוליה" כמו גם את "אילוף הסוררת" אבל גם את ההבדל בין שני סרטים אלה צמד שחקנים בשיא פרסומם והצלחתם ומאידך זוג שחקנים שהיו בגיל הנעורים: לאונארד ויטינג, אוליביה האסי (Whitung 1950, Hussey 1951) – רק במעט מבוגרים יותר מהגיל שקבע להם שייקספיר – שכמעט ונעלמו מעיני הציבור על אף שהם ממשיכים להופיע.

נורה בונציה, 1954.

אני בונציה.

ונציה, מרץ, 1953.

מצלמת רוליפלקס

נורה בונציה, 1954.

ארבעת הטטריאכים 300 לספירה
שיש אדום. כנסיית סאן מרקו
ונציה.

מונציה לפירנצה

כיכר סן מארקו, ונציה.

ברור היה לנו מלכתחילה שנעצור ב-ונציה תקופה ארוכה יחסית. העיר הקסימה אותי מיד ואיך לא? – הכיכר המרכזית, כנסיית סן מארקו, ארמון הדוגיים והמגדל. מזג האוויר הסגירי לא הרפה לרגע. אפילו כאשר זרחה השמש נראה היה כאילו היא מכוסה צעיף דק ולבן. הכל היה בתנומת חורף – מעין סיאסטה של אחר הצהריים. השעות חלפו מהר בין ארוחת בוקר מאוחרת לארוחת ערב מוקדמת. כל יום מוקדש לחוויה שונה: הליכה ברגל לגילוי פינות גלויות או נסתרות; מסע בסירת קיטור למפעל הזכוכית באי הסמוך מוראנו או לכנסייה באי טורצ'לו (Torcello) עם המרתף שבו נמצא ציור קיר של הגיהנום משלהי ימי הביניים – ציור שבזמנו הרשים אותי יותר מכל השאר שראיתי וב-ונציה ראיתי הרבה. אבל מכל אלה זיהיתי וזכרתי רק את טינטורטו החל מתמונת הענק עם חמש מאות הדייקנות בארמון הדוגיים, ועד לעשרות ציורים שבהם הפך, כמעט על דעת עצמו, את אולמות "סכוואלה סן-רוקו" (Scuola S. Roco) למעין מוזיאון של עבודותיו.

להפתעתי גיליתי ב-ונציה שנורה הביאה מ-פאריז מצלמה ישנה אבל ללא ספק איכותית. אם כי בזמנו לא ידעתי כלל במה מדובר. המצלמה היחידה שהכרתי הייתה קופסה פשוטה שקניתי בירושלים ולאחר זמן קצר נעלמה ולא נותרו לי ממנה אלא כמה צילומים – נושא שכבר סיפרתי. בדיעבד ידוע לי שהמצלמה שהביאה נורה הייתה מסוג רוליפלֶקס (Rolleiflex) שנקנתה על ידי האבא שלה בברלין כאשר ביקר שם לרגל המשחקים האולימפיים של שנת 1936. למרבה הפלא המצלמה עדיין שמורה "כמזכרת" בקופסת זכוכית אצל בנותיי. עלי להודות שאיני זוכר כמה ומה צילמתי לאורך המסע – כנראה מעט מאוד הן בגלל עלות הפילם והן בגלל עלות הפיתוח. יתר על כן גם מאלה לא נותרו אלא בודדים שנורה בחרה לשמור, כולל שניים מ-ונציה שבהם צילמה אותי באותה תנוחה שבה אני צילמתי אותה קודם לכן אבל בחרה להשמיד. בנוסף נותרו עוד שלושה צילומים האחד של איש קורא במועדון "אנגלו-אמריקאי" בספרד, השני של קבוצת אנשים בעיירה סגוביה בספרד והשלישי מ-לונדון. מהשאר לצערי לא נשמרו אפילו הנגיטיבים; צילומים שאשבץ כל אחד בהקשרו.

טורצ'לו יום הדין פסיפס בכנסיית האי טורצ'לו שילד ונציה

את ונציה עזבנו בסופו של דבר לאחר כשבועיים. מה היו השיקולים לכך? איני זוכר. אולי נמאס לנו מאותו מלון פנסיון שגרנו בו או מאותו האוכל שהוגש לנו שם ערב ערב. אפשר גם שהרגשנו ש"כבר ראינו הכל". למעשה, בעיקר את טינטורטו. לכך היו כמה סיבות: חלק מהעבודות שהכרתי היו עדיין מצויות בבתים פרטיים שלא הייתה אליהם גישה. חלקן האחר נועד מלכתחילה לכנסיית ועדיין נמצא שם. הבעיה עם אלה הייתה כפולה: או שלא ידענו על קיומן או את מקום המצאן. באשר לאדריכלות זכור לי שהתרשמתי בעיקר מחזיתות ארמון הדוגיים, מיופייה של הכיכר המרכזית, המגדל וכנסיית סאן מארקו עם זאת אני מודע שהיו בביקור הראשון היבטים לא מעטים שטרם היו לי את הכלים הנדרשים והערכתם: ראשית את האדריכלות ושנית את משמעותה של עיר ללא מכוניות. מ-ונציה המשכנו ל-פירנצה בדרך עצרנו לפחות בשתי תחנות ואולי שלוש. הראשונה פאדובה והשניה בולוניה. באשר לשלישית ראוונה איני בטוח כפי שאסביר מיד. גם איני יודע כמה זמן נדרש לנו למסע זה. האם נשארנו ללון באחת מהערים הללו? האם רק עברנו? כלומר השארנו את המזוודות לאחסנה בתחנת הרכבת ורצנו תרתי משמע לראות את האתרים שצוינו עבורנו על ידי לשכות התיירות שהיו מצויות בכל עיר אפילו הקטנות ביותר? אולי נשארנו ללון אם השעה הייתה מאוחרת או עד בוא הרכבת הבאה למחרת? למען האמת הכל חלף עבר כמו הנוף הנראה מבעד לחלון. יתר על כן איני זוכר כמעט דבר לא שיחות או מפגשים עם אנשים אחרים. לא עם תיירים ולא עם איטלקים. במעורפל נדמה לי שהופתעתי אבל רק במעט מה רבים היו האיטלקים שדיברו גרמנית, כאשר פנינו אליהם

בשאלה, כמו גם ההפתעה הנוספת שהצלחתי להבין את אשר אמרו לי בזכות היידיש ששמעתי בבית והגרמנית שקלטתי ברחובות תל-אביב. מכל מקום כבר אז הבנתי שדיברו גרמנית ולא צרפתית או אנגלית, כתוצאה מהקשר ההדוק בין שתי הארצות, איטליה וגרמניה, בעשור שבין מחצית שנות ה-1930 ועד תום מלחמת העולם השנייה – קשר שבזמנו בחרתי כנראה להתעלם ממנו.

טורצילו "הצליבה"
שמן על בד 5.18x12.24 סקואולה סן רוקו 1565

טינטורטו (Tintoretto Jacopo 1518-1594), "יגן עדין", ארמון הדוגיים, ונציה.

פאדובה - בולוניה

ג'וטו, "הבריחה למצרים", קטע מתוך ציור הקיר בבית התפילה של משפחת סקרובני.

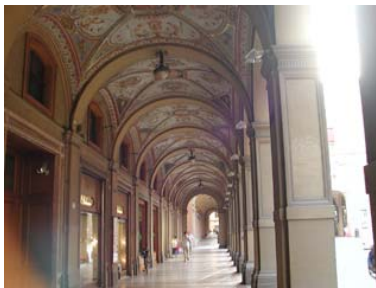
מ-פאדובה אני זוכר את ציורי הקיר של ג'וטו בבית התפילה של משפחת סקרובני (Scrovegni) שהרשימו אותי יותר מכל אשר ראיתי עד כה – כנראה בזכות הקירבה המדהימה של רצועת התמונות התחתונה שהיו כמעט במגע יד ובגובה עין. רק במסע הבא כעבור כעשרים שנה נוכחתי לדעת לצערי שאותה קירבה נבעה ממשטח עץ שהונח גבוה למדי מעל לרצפה, כנראה לצורך תיקונים כלשהם. על כל פנים באותו ביקור שני ללא הרצפה המוגבהת התמונות כמובן התרחקו והחוויה התפוגגה – ואולי לא רק בגובה העין האשם אלא גם בי עצמי שלעת זו ידעתי קצת יותר וכפועל יוצא הייתי גם קצת יותר מסויג – ראוי לומר פחות נלהב. התחנה הבאה הייתה בולוניה שהרשימה אותי בזכות הרחובות עם הארקאדות וכמה מגדלים עקומים מהם שניים שנראו כאילו הם נוגעים זה בזה. רעיון הארקאדות כבר היה מוכר לי מרחוב ריבולי ב-פאריז. והוא נראה לי מתאים במיוחד לאקלים שלנו בארץ. ואכן כאשר חזרתי לתל-אביב לא הופתעתי לגלות שיושם ברחוב אבן גבירול כולל כיכר רבין, אשר נבנו בהעדרי מהארץ.

בולוניה: שני מגדלים.

לימים התברר לי שבארץ קדמו לרחוב אבן גבירול וכיכר רבין, לפחות עוד שלוש כיכרות עטורות סטו עמודים: האחת הרברט סמואל שתוכנן בשנת 1925 על ידי יוסף נויפלד (1899-1980). שתי האחרות על ידי זאב רכטר (1898-1960) עם דב כרמי (1905-62). האחת ע"ש ברנשטיין, מול היכל התרבות והשניה סביב בית הכנסת "הגדול" ברחוב אלנבי – שתייהן בשנת 1941. בכולן ראוי להוסיף הביצוע היה חלקי. נויפלד למשל התלונן שתוכניתו שונתה היות והתכוון לקשתות אבל מטעמי חיסכון אלה הפכו לצורת משולש. הכיכר השניה סביב בית הכנסת "הגדול" לא הושלמה עד היום וספק אם תושלם אי פעם כי היא מחייבת הריסת בניינים שנקבעו עם הזמן כראויים לשימור. באשר לכיכר השלישית מול היכל התרבות, כאן הפך כל הצד המזרחי לבתי מגורים והמעבר המקורה הפך ברובו לגינות פרטיות של דיירי קומת הקרקע ובחלקו הוסב לחניית מכוניות. ניסיונות דומים נעשו, אף הם בהצלחה חלקית, בערים אחרות, כך שבפועל רחוב אבן גבירול היה ונותר, ככל הידוע לי, אחד הדוגמאות הבודדות של תכנון מסוג זה בארץ ובעולם. לא כל שכן באורך של 2.5 ק"מ. על כן השאלה מדוע לא זכה להצלחה רבה בהשוואה לרחובות המסחריים האחרים בעיר?

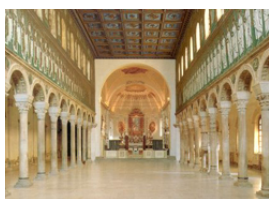
ההצלחה, של הרחוב המסחרי, כפי שאני סובר כיום אינה תוצאה של צורת בניה זו או אחרת אלא של שלושה המרכיבים הראשיים: נגישות, מגוון ואווירה. אותם מרכיבים המאפיינים את הצלחת השוק, היריד והבאזאר. אין צורך שאפרט כאן את הרשימה הארוכה של מרכיבי משנה הכלולה תחת אותן שלוש כותרות ראשיות. נושא זה עתיד לחזור ולהופיע בהקשר לתכנון המקורי של יפו העתיקה – להצלחתו ולדעיכתו ללא קשר לעיצוב האדריכלי. על אף שגם לו, כלומר לעיצוב, יכולה להיות תרומה מסוימת. פתרון חלקי לבעיית הנגישות נמצא בזמנו באיטליה ולאחר מכן גם בארץ בצורת הקטנוע – פתרון יעיל אבל גם מסוכן במקרה של תאונה, בנוסף לאי הנוחות בימי גשם. אותו דין לגבי אופניים; אמצעי נפלא לספורט אבל הרבה פחות בתל-אביב ההיסטורית (בין הירקון לפלורנטיק) שכולה גבעות, גבעות, בניגוד למראה הכאילו שטוח למשקיף מהקומה העליונה של עיריית תל-אביב.

בולוניה: ארקדה.

ראוונה

זמן רב הציקה לי השאלה האם בדרך מ-פאדובה ל-פירנצה עצרנו לא רק ב-בולוניה אלא גם ב-ראוונה? לכאורה שאלה זניחה: האם זה משנה כיום לאחר כל אותן שנים? עם זאת, יש בה עניין, אולי פעוט, אבל משמעותי מאוד בהקשר של זיכרון ושיכחה: הייתכן שבעת ביקור שערכתי ב-ראוונה בשנות ה-1980, רק נדמה היה לי שכבר

ראוונה: כנסיית סט' אפולוניה. נואב, 561.

ראוונה: המוזוליאום של תיאודוריק, 520, כיפת המבנה שוקלת כ-300 טון.

ראוונה: מוזיליאום גאלה פלסידה, 450.

הייתי שם? האם הייתה זו תופעה של déjà vu (בצרפתית=כבר ראיתי) המהתלת בנו לפעמים? האם בפועל אותו זיכרון לא היה אלא צילומים שראיתי כשנה או שנתיים לאחר מכן בספרי ההיסטוריה של האמנות והאדריכלות? למה נדמה היה לי שראיתי את כל אותם הבניינים? את המוזוליאום של הקיסרית גאלה פלאסידה (390-450) ואת זה של תיאודוריק הגדול, מלך הגותים (454-526); את כנסיית סט' ויטאלה ואת בית הטבילה ואולי גם את כנסיית סט' אפולינארה, למרות שביחס לזו האחרונה איני בטוח כלל, כי אכן הייתי שם בסיור הראשון באיטליה. האם אפשר שאותה תחושה של "כבר ראיתי" היא פועל יוצא של תופעה אחרת? הכוונה לרמה הגבוהה של "יכולת ראייה מרחבית מופשטת" שנמצאה אצלי בבחינות פסיכוטכניות שעשיתי בגיל 16 ואשר בסופן הוצע לי ללמוד אדריכלות – המלצה שחזקה את ידי כאשר החלטתי ללכת בכיוון זה. במילים אחרות, היכולת לראות בעיני רוחי ציורים כגופים תלת-ממדיים היא זו הגורמת לי, בעקיפין, לראות צילומים כבניינים מוחשיים במרחב; בניינים אשר, כיום, איני מבדיל בינם לבין אלה שראיתי בפועל. ראוי להוסיף שהתופעה חוזרת מדי פעם גם ביחס לבניינים שאני יודע ללא ספק שלא יכולתי לראותם. בסופו של דבר נגאלתי מאותם ספקות בזכות הערה קטנה במכתב ששלחתי מכנסיית מונריאל שבסיציליה, שבו אני מזכיר את הפסיפסים שראיתי ב-ונציה, טורצילו ו-ראוונה. במילים אחרות לא התייסרתי לשוא, אבן ראיתי גם ראיתי את ראוונה על אף שהזיכרון מהביקור הראשון נשאר מעורפל וללא כל השוואה עם הביקור הבא שערכתי שם כעבור כ-30 שנה.

פירנצה

פירנצה: מיכלאנג'לו, "דוד", 1504, שיש, גובה: 434 ס"מ, גלריית האקדמיה.

ל-פירנצה הגענו בשלהי חודש נובמבר, כארבעה שבועות לאחר תחילת המסע באיטליה. על כך מעיד המכתב הראשון שנשלח לכאן על ידי אמא ישירות מתל-אביב. אותם ארבעה שבועות מתאימות, פחות או יותר, לקצב הדברים כפי שאני זוכר אותם: אולי יום או יומיים ב-גינואה. כעשרה ימים ב-מילאנו, יום שלם ברכבת ל-ונציה דרך ורונה, לפחות שבועיים ב-ונציה ולא יותר מיומיים-שלושה משם ל-פירנצה. מכל מקום בניגוד ל-מילאנו ול-ונציה, שבהם שרר מזג אויר חורפי, פירנצה הייתה זכורה לי, רוב הזמן, כשטופת שמש. צעירים רבים הסתודדו בכיכר המרכזית וסמוך לבית הדואר. ביניהם פגשנו שניים ממכריה של נורה שלמדו איתה בתיכון: הצייר בוב אדלר ואשתו לואיס – שניהם נמוכי קומה ומחוספסים תרתי משמע: הוא עם עור פנים מחורר, שיער מקורזל ושפם עבה והיא עם פנים מצולקות לא פחות. אבל שניהם גם מלאי אופטימיות. עד מהרה ביום הראשון או השני כבר ראיתי תמונה גדולה למדי שעבד עליה: כולה כתמים בצבעי לבן ובז' בסגנון מופשט לחלוטין – סגנון שהוא עתיד לזנוח כעבור עשור לטובת אמנות פיגוראטיבית, אבל זה כמובן סיפור שונה מאוד שאגיע אליו בהמשך.

אנדריאה דלה רוביה, פרט עיטורי מותך בית המחסה ליתומים, פירצה.

פיליפו ברונאלסקי, בית המחסה ליתומים, 1424-45, פירנצה.

לוקה דלה רוביה, "מדונה והילד עם שושנים", סביב 1452, טונדו, קוטר: 135 ס"מ, אורסנמיקלה, פירנצה.

בנוסף לאותה שמש והאווירה האופטימית פירנצה זכורה לי בזכות הדלפקים הפונים לרחוב – שילוב של קיוסק תל-אביבי ובר פריזאי. באלה נהגו להגיש כוסות של ליקר מר ביחד עם ספלים קטנטנים של קפה (אבל דומני שעדיין ללא מכונות אספרסו). הזיכרון השני הוא הבתים הכבדים מעין מבצרים עם קירות מגושמים של אבנים כבדות ובולטות וחלונות עם סורגי ברזל; ההיפך הגמור מהמראה שדמיינתי לעצמי את סגנון הרנסאנס, שכאן מקום לידתו. באשר לאמנות החזותית זכור לי מעט מאוד: פסל "דוד" של מיכלאנג'לו בשלוש גרסאות האחת המקור שעמד באולם נפרד ב"אקדמיה" לאמנות, השני על גבעה מחוץ לעיר והשלישי במיקום המקורי, כלומר בכיכר המרכזית. לימים למדתי להכיר ולכבד את עבודתם של פסלים נוספים שעבודותיהם מוצבות באותה כיכר או בגלריה "לאַנְסִי" הצמודה לה, למרות שבזמנו אלה לא הרשימו אותי כלל. לעומת זאת זכורים לי בברור התבליטים של לוקה דלה רוביה ואחיינו אנדריאה דלה רוביה; אולי בזכות היותם צבעונים וזוהרים באור השמש ואולי גם ההפתעה לראותם בפנינות רחוב בתוך תאי זכוכית. זכורים לי גם תבליטים דומים אבל של ישוע התינוק בלבד על חזית האקדמיה לאמנות על אף שלא ידעתי דבר על הבנין עצמו או ששובצו שם, כי הבנין שימש בזמנו כבית מחסה ליתומים (Spedale degli Innocenti) שתוכנן על ידי פיליפו ברונולסקי מראשוני אדריכלי הרנסאנס ולדעתי אחד היותר חשובים.

בסופו של דבר נשארנו, נורה ואני, ב-פירנצה כעשרה ימים. מכאן המשכנו דרומה הישר ל-רומא. אפשר שלרוב לא היו תחנות ביניים אבל סביר יותר שהיו אלא שהתעלמנו מהן, כי לא ידענו במה מדובר. אפשר גם שמיהרנו ל-רומא, כי נורה הייתה אמורה לקבל שם סכום כסף לקיומה, באמצעות אחד מסוכני הנסיעות שהיו בקשרי עבודה עם אביה – נושא שידעתי עליו מעט מאוד עד לשלב זה. מכל מקום, בטרם אפרד זמנית מ-פירנצה – זמנית, כי אני עתיד לחזור לכאן לבדי בעוד כמה שבועות – הייתי רוצה להעלות בקצרה עוד כמה זיכרונות השמורים עמי מעיר זו. ראשית הניסיון שלי להבין בכוחות עצמי את אשר אני רואה. לצורך זה קניתי שם את הספרון "בקרים ב-פירנצה – היסטוריה ואמנות" מאת ג'ון רסקין. הספרון אמנם מצוי איתי עד היום אלא שלא עזר לי כלל, כי לא הבנתי ממנו דבר – לא את השפה, לכאורה אנגלית אבל הרבה מעבר לידיעותי, ולא את הנושאים שהוא מנסה להסביר – במילים אחרות ספרון המחייב לימוד והסבר, כפי שאני עתיד לעשות ביחס לכתביו של ראסקין, במיוחד על האדריכלות, אבל רק כעבור עשרות שנים. אירוע שני ב-פירנצה שכבר הזכרתי בקשר לפגישות ליד אשנב "דואר ממתין": ההיכרות עם שני מכרים של נורה מתקופת לימודיה בתיכון לואיס ובוב אדלר, שניהם אמנים – היא שחקנית והוא צייר. את שניהם פגשתי שוב כאשר חזרתי, כאמור ל-פירנצה לאחר כמה שבועות. לעת זו הראה והסביר לי את עבודותיו שהיו מופשטות לחלוטין. אמנם איני זוכר כיצד הגבתי, כנראה בחיוב, כי הידידות בינינו נמשכה עוד שנים רבות, כפי שיתברר בהמשך.

רומא

הביקור ב-רומא זכור לי בעיקר בגלל כמה חוויות קשות שעברו עלי. אבל דבר, דבר. תחילה ההתרשמות הראשונית: תחנת הרכבת המודרנית הראשונה שראיתי באירופה. ניתן אפילו לומר הבניין המודרני הראשון הזכור לי; זיכרון שעיקרו מעברים תת קרקעיים עם שרידי בניה רומית עתיקה אבל גם החזית שנראתה לי כמיוחדת, על אף שאיני בטוח באם התרשמות זו, מהחזית, אינה שילוב של התרשמויות מאחרות יותר, כולל עיון בספרים במהלך לימודי האדריכלות. חוויה שנייה הייתה הביקור, כנראה כבר ביום הראשון או למחרת בקרית הוותיקן על מנת לראות את ציורי הקיר של מיכלאנג'לו ב"קאפלה סיסטינה" וכמובן את "אסכולת אתונה" של רפאל: תמונה שהוקדש לה, לדברי נורה, סמסטר שלם במכללת "סמית" על ידי מנחה מומחה ממוצא איטלקי. עם זאת כאשר הגענו

John Ruskin (1819-1900):
Mornings in Florence – History and Art

תחנת הרכבת טרמינל.

מיכלאנג'לו, תקרת הקפלה הסיסטינית.

Bramante Donato 1444-1514
Raphael Sanzio 1483-1520

רפאל, "אסכולת אתונה".

ועמדנו מול הציור, נורה שכחה, למבוכתה, את כל אשר שמעה באותן הרצאות למעט הידיעה הכללית שהדמויות אמורות לייצג אנשים מהעת העתיקה. זכור לי שבאותו מעמד הייתי מופתע אבל גם משועשע. ורק כיום לאחר עשרות שנים אני מודע לסיבות שגרמו לנורה להגיע לאותו מצב.

התמונה, "אסכולת אתונה" של רפאל, למעשה ציור קיר (פרסקו), אכן אמורה להציג את גדולי ההוגים היוונים מהעת העתיקה, כפי שנורה סברה. הבעיה היא שאיש מבני זמנו של רפאל לא ציין במפורש את השמות של הדמויות המוצגות שמספרן מגיע לכמה עשרות. ידוע גם שלא כולם הוגים ויש ביניהם גם כמה מדינאים ומפקדי צבאות מפורסמים, גם הם מהעת העתיקה ומימיו של רפאל אלא שרק בודדים מביניהם ניתנים לזיהוי. כך למשל, שני העומדים במרכז: האחד, אפלטון עם ידו המופנית כלפי מעלה והשני, אריסטו עם ידו הפונה כלפי מטה – מעין רמז לעיקרי תורתם, הראשונה שמימית והשנייה ארצית. בנוסף, רפאל השתמש במראה פניהם של כמה ממכריו לתיאור דמויות היסטוריות. בין אלה מיכלאנג'לו היושב במרכז לרגלי המדרגות הוא כנראה הראקליטוס "האפל" – מראשוני ההוגים היוונים שודע בזכות שני משפטים שנותרו מכל דבריו, האחד "הכל זורם" והשני "לא ניתן להכנס פעמיים לאותו נחל" (כי הכל זורם); האיש המחזיק מחוגה הוא פיתגוראס ופניו הן של ידידו דונאטו ברמאנטה שהוא גם האדריכל שצייר את הבניין ברקע – אולי הדמיה של כנסית ס' פיטר שאותה התחיל לתכנן ולבנות באותם ימים. אותה עבודה שהמשיך בה רפאל ובעיקר מיכלאנג'לו, אבל סימו אותה אחרים. בין הדיוקנות המוכרים נמצא רפאל עצמו העומד בקרב קבוצה מצד ימין אבל יש השערות שונות ביחס לצעיר העומד על ידו. דוגמה מובהקת נוספת ביחס לזיהוי הדמויות הוא אפלטון. יש הטוענים שאלה פניו של ליאונרדו, כפי שהוא נראה ברישום מעשה ידיו, אבל האחרים דוחים זאת משני טעמים, ראשית אין בטחון שאותו רישום הוא דיוקן עצמי או שכך נראה ליאונרדו כאשר רפאל ראה אותו ושנית ספק אם בכלל ראה אותו – אולי בילדותו כאשר ביקר ב-פירנצה.

הייתי יכול להמשיך לפרט ולמנות את השמות המשוערים והידועים של אלה המופיעים בציור, אבל בחרתי להימנע מכך גם כאן וגם בהרצאות שנתתי בזמנו על הנושא וזאת מסיבה עיקרית אחת: החשש שבמקום לדבר על אמנות חזותית הנושא יעבור לפילוסופיה והיסטוריה; נושאים שאינם בתחום התמחותי וגם לא של התלמידים, למעט ידע כללי. במילים אחרות האם לא כך קרה לנורה ולחברותיה שמצאו עצמן מול מבול של עשרות שמות שרובם לא אמרו להן דבר. יתרה מכך המונח "אסכולת אתונה", כלל, בזמנו של רפאל, את כל התחומים החל מספרות, עבור דרך המדעים ועד לאמנות החזותית. האם פרט את כל אלה? או דבר מה על המדינאים

1. זנו מסיטיום או זנו מאלאה, 2. אפיקורוס, 3. פדריקו ה-II ממונטווה, 4. אנקסימנדר או אמפידוקלס, 5. אוורואס, 6. פיתגוראס, 7. אלקיביאדס או אלכסנדר הגדול, 8. אנטיסטנס או קסנופון, 9. היפאטיה (אהובתו של פרנציסקו מריה דלה רוברה או רפאל, מרגריטה), 10. אסכניס, 11. פרמנידס, 12. סוקראטס, 13. הראקליטוס "האפל" (מיכלאנג'לו), 14. אפלטון (ליאונרדו דה וינצ'י), 15. אריסטו, 16. דיאוגנס מסינופה, 17. פלוטינוס, 18. אוק-לידוס או ארכימדס עם תלמיד (ברמאנטה), 19. סטראבון או זרתוסטרה או בלתאזאר קאסטיליאנה או פיטרו במבו, 20. פטלמיוס או אפלטו או רפאל, 21. פרוטאגורס או סודומה או פרוגיניו או טימוטאו וויטי.

ומפקדי הצבא המופיעים בתמונה, מקצתם מהעת העתיקה ומקצתם מזמנו של רפאל. בקיצור משימה כמעט בלתי אפשרית שתוצאתה הייתה בלבול, עומס יתר ושיכחה. ראוי לציין שיש חוקרים הסוברים שרפאל עצמו ידע מעט מאוד על אנשים ונושאים אלה, לפיכך, קרוב לודאי, שהתייעץ עם כמה מהמלומדים שפעלו ב-רומא, כפי שהסתייע בידידו בראמאנטה בציוור הרקע האדריכלי.

איני יודע מתי בדיוק נורה פנתה לסוכן הנסיעות בעניין הכסף שהייתה אמורה לקבל מאביה באמצעותו. אני מניח שנכנסנו לשם כנראה מיד לאחר שהגענו ל-רומא. האיש זכור לי כסימפטי ואם איני טועה ניהל אתנו שיחה קצרה על כוס קפה; שיחה שבה בישר לנו שהאביה הורה לו לתת לה כרטיס לטיסה מיידית חזרה ל-פאריז וכן סכום כסף קטן שיספיק לה לכמה ימים. אין ספק שנורה הרגישה פגועה ולו הדבר היה אפשרי הייתה מסרבת לחזור. עלי להודות שגם אני לא הבנתי בזמנו את הסיבה להתנהגותו של אביה ועוד פחות במבט לאחור, היות ולימים נודע לי שאחיו יעקוב, כלומר דודה של נורה, כבר ביקר במערכת "מעריב" על מנת לשאול עלי ואף שלח לדבריו תשובה חיובית. מכל מקום הרושם המיידני היה של אבא שרגשותיו כלפי בתו נראו לי מבלבלים ובלתי מובנים – נושא שכבר העלתי בקטע שדן בפגישה בינינו ואין צורך לחזור אליו. בשלב זה, על כל פנים, הצעתי שכאשר תגיע ל-פאריז תנסה להכין מספר רישומים בצבעי מים דוגמת הציוור שעשתה כאשר נפגשנו. את אלה תוכל להציג בבית דודתה או אצל אחד ממכריה ב-פאריז בתקווה שתוכל למכור כמה מהם ובדרך זו תהיה פחות תלויה בגחמותיו של אביה – תקווה שהצליחה מעבר למשוער, כפי שנורה סיפרה לי כאשר נפגשנו שוב ב-ברצלונה כעבור מספר שבועות. בינתיים, הטיסה של נורה חזרה ל-פאריז התעכבה בכמה ימים בגלל מזג האוויר הסוער ובהמשך התברר לי שגם לאחר ההמראה המטוס הונחת ב-ברגאמו עד למחרת בבוקר מכיוון שלא ניתן היה לחצות את הרי האלפים.

בעוד נורה בדרכה לפאריז התברר שאני מצוי בתסבוכת לא קטנה. אשרת השהיה שלי באיטליה עמדה לפוג תוך ימים ספורים; ללא ספק לפני שובה של נורה. אני מניח שזו הסיבה שפניתי לשגרירות הישראלית על מנת לקבל עצה או עזרה בהארכת האשרה. עד כאן הכל בגדר השערה. לעומת זאת אני בטוח שכאשר יצאתי מהבנין פגשתי כיוון וחורה שנראתה לי כאחת מעובדות השגרירות. שנינו הלכנו באותו כיוון והתחלנו לדבר. עד מהרה קבענו שנמשיך לשוחח על כוס קפה. איני זוכר כמה זמן נמשכה אותה שיחה ואפשר שכלל לא הייתה מעובדות השגרירות. עם זאת אין לי ספק לגבי הייעוץ שנתנה לי: ראשית שלא יקרה לי דבר אם אעזוב את איטליה באיחור של כמה שבועות אם תהיה בידי אשרת כניסה למדינה אחרת. שנית, השגרירות עושה ככל יכולתה להחזרת הישראלים ארצה. לכן אם ברצוני להישאר באירופה עלי למצוא "מקלט" באחת הארצות שאין לנו איתה יחסים דיפלומטיים, עד שאחליט לאן פני מועדות. יתרה מכך את הבקשה לאשרה רצוי להגיש ב-פירנצה או כל עיר אחרת הרחוקה מהשגרירות הישראלית ב-רומא.

עצה נוספת שקיבלתי מאותה בחורה הייתה להאריך את תוקף הדרכון ככל שניתן לי על מנת שלא יפוג תוקפו אם אמצא במדינה או בעיר שאין בה שגריר או מיופה כוח ישראלי – עצה שיישמתי כנראה מיד או למחרת עם כי ההארכה עצמה הייתה רק לשנה אחת כלומר עד נובמבר 1955 (במקום נובמבר 1954). במבט לאחור ברור לי שנדרשו כמה ימים עד שעילתי את הדברים שאמרה לי אותה בחורה. על כך מעידה פנייתי כמה ימים לאחר מכן (17.12.53) לשגרירות בריטניה לקבלת אשרת כניסה. איני זוכר מה נאמר שם אבל, כנראה, שהבהירו לי שאדחה ובכל מקרה אצטרך לחכות לפחות שלושה שבועות עד שאקבל תשובה סופית – לפיכך זנחתי את הטיפול. היות והדרכון שלי אסר עלי במפורש את הנסיעה לגרמניה, הרי שלמעשה, עם כל הסלידה מפרנקו, ספרד נשארה המדינה היחידה שיכולתי לנסוע אליה, על מנת לחכות עד שאוכל לחזור לצרפת, או אולי לנסוע לארה"ב. כמוכן שיכולתי גם לחזור ולחכות בארץ. אבל זכור לי היטב

שפסלתי את הרעיון בגלל החשד שכאן יהיה עוד יותר קל לערום קשיים בקבלת אשרה כלשהי – במיוחד לארה"ב. בינתיים המשכתי לחכות לכסף שהיה אמור להגיע מהארץ אל כתובתו של אותו סוכן נסיעות שהיה בקשר עם אביה של נורה. במקביל, עברתי לגור באכסניית הסטודנטים ב-רומא, על מנת לחסוך בהוצאות. אבל, מכיוון שנאמר לי שבמקומות אלה יש חשש מגניבות הפקדתי את המזוודה בתא האחסנה בתחנת הרכבת המרכזית. כתוצאה מכך נדרשתי לשלם מדי לילה עבור הלינה באכסניה. ביום הראשון והשני עדיין חיכיתי לכסף בסבלנות. אבל ביום השני או השלישי כבר נתקפתי בחרדה המדובר בעיצומו של חורף, שפירושו גשם וקור, אפילו ב-רומא. החשש שלי היה שלא יישאר לי הכסף הדרוש לתשלום היומי באכסניה ואסולק לרחוב. לפיכך קניתי רק את מעט האוכל הדרוש לי על מנת שלא להיות רעב מדי. כך הסתובבתי ברחובות העיר באפס מעשה, עם קיבה שהלכה והצטמקה, ללא ספק חוויה לא נעימה, במיוחד על רקע העיר רומא שנראתה מנופחת ומדושנת – תחושה שנשאתי בלבי עוד שנים רבות. איני זוכר כמה ימים בדיוק נמשך המצב עד שאותו סוכן הודיע לי שהכסף הגיע, אבל לא אליו אלא ישירות ל-נאפולי, כי בזמנו, כאשר נורה ואני הגענו ל-רומא, סיפרנו לאותו סוכן על כוונתנו להמשיך לשם תוך מספר ימים, כפי שעשינו בכל הערים האחרות שביקרנו בהן. ככל הזכור לי, ביקשתי שהכסף יועבר ל-רומא אפילו אצטרך להמתין לו עוד יומיים שלושה, כלומר זמן סביר יחסית לסכום שנתר לי. לאחר מכן, כאשר יצאתי לרחוב, קניתי בקיוסק הראשון שמצאתי את הסנדביץ' הכי גדול שהיה שם, אלא שהקיבה סירבה לקבל אותו ומיד פלטתי אותו בחזרה. כמה ימים לאחר מכן הכסף אכן הגיע. עוד באותו יום הוצאתי את המזוודה והמשכתי את המסע דרומה.

עד כאן סיפור ההמתנה לכסף נכתב על פי הזיכרון. השארתי אותו כמות שהוא כולל הפער בינו לבין הדברים כפי שהם נראים במכתבים ששלחתי לנורה והמצויים אצלי. ובכן, העובדות באופן כללי נשארו כפי שתארתי אותם בזמנו, אבל עם כמה הבדלים קטנים המצביעים על תעותועי הזיכרון. בשתי הגרסאות הכסף שאמא שלחה לי הגיע ל-מילאנו ומשם הוא עתיד להגיע ל-רומא, אבל רק לאחר שחזרתי מ-נאפולי. בינתיים קיבלתי סכום של 33 אלף לירות (50-), שמשום מה יחסתי אותו לאבא, אבל כנראה נשלח על ידי נורה או אולי האמא שלה. את סיפור הסנדביץ' זכרתי כהוויתו כלומר שקניתי ואכלתי אותו – לא אחד אלא שניים – מיד כאשר שמעתי שהכסף הגיע ל-נאפולי והוא בדרכו ל-רומא, אבל נמנעתי מלהזכיר שגם שתי ופלטתי אותם או שהצום החלקי נמשך עוד מספר ימים עד שקיבלתי סוף סוף את הכסף בפועל, כלומר כשישה ימים לאחר נסיעתה של נורה. פרטים נוספים שנשכחו ממני הם היכן בסופו של דבר קיבלתי את הכסף מאמא – כסף, שעל פי המכתבים, המשכתי וחיכיתי לו עד הרגע האחרון לפני נסיעתי מ-פירנצה ל-ספרד. מדוע נראה היה לי שעזבתי את רומא מיד עם קבלת הכסף, בעוד שנראה על פי המכתבים שהגעתי ל-נאפולי כאבור יום או יומיים? יתרה מכך, נשארתי שם, כלומר ב-נאפולי, כמה ימים ולא רק שעות, כפי שזכרתי. במילים אחרות תעותועי הזיכרון אינם תוצאה של שינוי העובדות אלא הדילול כאילו "הוא" ולא אני המחליט מה חשוב. כך למשל סידרה שלמה של מוזיאונים שבקרתי בהם ברומא: הקאטאקומבות, "בקפיטולי" ואוסף דוריה-פמפילי. ונאפולי: המוזיאון לעתיקות.

מכתבים מרומא (לפני המסע ל-נאפולי)

לכבי נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת דואר אויר, חותמת דאר מטושטשת נורה יקירתתי
רומא, יום ו', 11.12.53
אני שולח לך מכתב זה היום. אותו יום שבו נסעת לצרפת. כי כבר הספקתי לעשות הרבה דברים דחופים.

1. אני שולח לך את תעודת המשלוח של המזוודה שלך. היא תגיע לתחנת הרכבת של ליאון ב-פאריז. עם התעודה תוכלי לקבל אותה.
  2. כבר הארכתי את הדרכון שלי עד 1955.
  3. עזבתי את המלון ואני הולך לישון במעונות הבינלאומיים. התבקשתי לעזוב, כי אין להם חדרים ליחיד.
  4. הערב ב-20:00 יש לי פגישה עם נספח העתונות של שגרירות ספרד.
  5. נאמר לי בשגרירות [ישראל] שאני יכול להשאר כמה ימים, לאחר תום מועד האשרה האיטלקית גם אם לא תהיה לי הארכה של המשטרה.
  6. נותרו לי 9000 לירות (\$14).
  7. אני שולח לך את מפתחות המזוודה.
- במעונות הסטודנטים הם מנוולים. דורשים כאן 1800 עבור חדר ליחיד + כל הארוחות, אבל ללא חימום; 1600 לחדר קבוצתי + כל הארוחות; 1200 לחדר קבוצתי + ארוחה אחת; 500 עבור מיטה בלבד, אבל איני יודע אם הדבר יתאפשר. את התשובה אקבל לאחר שיחה עם המנהל.
- מעבר לכך אין כל חדש. הכל בסדר. רומא מגיעה אותי. אני מקווה להמשיך ל-נאפולי בהקדם האפשרי. בדואר לא היו מכתבים (אין שבתה בדואר המרכזי). מחר אלך ל"צייריווה"*. אוהב ומחבק אותך נורה יקרה, אליעזר.

* צייריווה (Ciriva), סוכנות הנסיעות של ארוחת אריה של נורה רומא.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת
גלוית דואר אויר: מטושטשת. נשלח מרומא. 12.12.53:

הערב תינתן תשובה באם אקבל מיד את האשרה ל-מדריד. דיברתי עם הנספח לעתונות בנוגע לאשרת תייר. אז גם אדע באם עלי להמתין שלושה שבועות או שאוכל לנסוע מיד.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. גלוית דואראויר: חותמת רומא, 13.12.53

נורה יקירתי
אין לי הרבה מה לומר. שום דבר לא סודר עדיין. דיברתי אתמול עם נספח העתונות הספרדי אבל את התשובה אקבל רק ביום שני בבוקר לאחר שידבר עם השגריר עצמו. אין דואר. לא מאמא שלי ולא מאמא שלך. אני די מודאג ביחס לבעיה שדולב היה אמור לטפל בה. הוא אינו כותב לי ואיני מבין מדוע. האבא שלך טילפן ל"צייריווה" על מנת לברר מתי את מגיעה ל-פאריז. זה היה אחר הצהריים ביום שבו נסעת.

לאחר שיחה עם מנהל מעונות הסטודנטים הבינלאומיים הוא עשה לי הנחה ואני משלם כמו כל סטודנט 500 לירות ללילה. צריך להוסיף עוד 500 לירות לכל ארוחה שלוקחים כאן. אבל אני בוחר שלא לאכול כאן.

הבוקר הייתי בוטיקן וראיתי שוב את התמונות ב"קאפלה סיסטינה". וגם את אלה שיחסו לרפאל אבל למעשה הם של פרוגיניו (Perugino, 1448-1523) המורה שלו. ב"קאפלה סיסטינה" יש גם ציורים של בוטיצ'לי שלא כל כך ראינו בביקור הראשון – הנה כמעט הכל. אני נמצא בדואר. בשעה 18:30 מביאים את משלוח הדואר של הערב... אבל לא אין כלום. אולי אחזור לכאן מחר בבוקר. יקירתי אני מרגיש רע, עייף ויש לי בחילות. את חסרה לי מאוד. אני אוהב אותך. איך המצב עם האבא שלך? מה הם התנאים והטרטורים החדשים שלו? יקירתי אני מקווה שאת מציינת והזמן עובר מהר. אוהב ונשיקות, אליעזר.
אני עדיין מתכוון לנסוע לנאפולי ביום שלישי או רביעי.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת. דואר רשום: רומא, 15.12.53.
נורה יקירתי

תחילה עלי להתנצל. הבטחתי לך מכתבי אהבה ולא כתבתי אותם. ואני לא במצב רוח טוב לכתוב אחד עכשיו. אני מרגיש לחוץ. איני יודע למה. האם זה מפני שאיני אוכל, כפי שאני רגיל לעשות? איני חושב כך. אני לא אוכל רק את ארוחת הבוקר. אני מנסה לחסוך – ניסיתי לא לאכול צוהרים אבל אני רעב מדי. כדי להשיב את רעבוני אני מזמין צלחת ספגטיים ובערב אני אוכל במסעדת הסטודנטים הבינלאומיים תמורת 500 לירות. הערב אכלתי במסעדה קטנה ממויל: לקחתי פיצה ענקית תמורת 120 לירות. בצהריים אכלתי מנת בשר עם תפוחי אדמה. אני לא רעב וזה העיקר.

פרוגיניו, "נתינת המפתחות", 1481-82, פרסקו, 335X550 ס"מ, קאפלה סיסטינה, וטיקן.

בוטיצ'לי, "העגשת כורח וסקילת משה ואהרון", 1481-82, פרסקו, 348X570 ס"מ, קאפלה סיסטינה, וטיקן.

האם הסיבה היא הבדידות? אולי. מאז שעזבת, עכשיו אני נזכר, איני מדבר עם איש. כמובן אני שואל את הפקיד האם הגיע דואר? וכן גם אצל "צ'יריווה" ואני מדבר עם השוער במוזיאון ועם נהג האוטובוס כאשר אני קונה ממנו כרטיס ושואל באיזו תחנה לרדת ומה הדרך משם. כמעט שכחתי: שיחה של 10 דקות בשגרירות הספרדית. כן בהחלט יתכן שהבדידות היא המלחיצה, היא המדכאת אותי כל כך. אבל לא זה בלבד. מתחת להנאה לראות וללמוד אני מרגיש גם בחרדה שאינה מרפה, שאינה אלא השאלה: "לאן אתה הולך?" ועל אף שאני עונה בשאלונים שהיעד הקרוב הוא האדריכלות יש יותר מדי התניות. לכן "היעד הקרוב" פרושו שיש דבר מה המיסר אותי ואינו נותן לי מנוח, עכשיו יותר מתמיד אני מרגיש כי "החיים במקום אחר אינם כה שונים". "המקום האחר" היה פעם מעין מיתוס – עכשיו שם הריק. לא מוכר לי דיו על מנת לאהוב אותו ולא בשטחיות מספקת לשנאה או התעלמות.

קיבלתי את מברקך. הייתי מאושר. זה היה יפה מצדך על אף שאיני מבין מה עשית ב-ברגאמו (Bergamo) והאם ראית את הפיירו דלה פראנציסקה הנמצא שם*. אני רועד בגלל המחשבה שמה שנאמר במכתב של דולב***, על אף שאני מספיק מציאותי ויודע שגם אם הכל יסתדר כרצוי אפשר שעצבנינו לא יחזיקו מעמד: אני עם הורי ואת עם שלך... האם הביקור באמריקה, אפילו לזמן קצר, עשוי להזיק לנו? מה דעתך?

אני מקווה שאת מציירת ושתמכרי ואם את צריכה את עצתי כתבי לי. אני מאמין שבעשיה ובאומץ לב תעשי יותר מאשר בעזרת העצות שלי. מה שלום האבא שלך ומה הוא רוצה?

קשה לי לכתוב על אהבתי [אליך] שהיא יקרה וכנה מדי מכדי לכתוב על כך. אולי בעוד שבוע או שבועיים, לא אוכל שלא לכתוב עליה – ממילא אני חושב עליך כל הזמן יקרתי, כי אני לבד ואומלל, גם בגלל אותה שתיקה כפויה והשעות הארוכות שבהן אין לי במה לעסוק. אלה כה ארוכות ומסובכות בגלל המחשבות הקורעות אותי – מחשבות מרות על עולם שהיה עברי במשך שנים כולו שחור ולבן ועכשיו השניים מתערבבים והופכים לאפור. יותר מדי אידיאלים שבורים ומעוכבים. יותר מדי שלילה ומחסור בחיובי. מהפכות גדולות שהפכו ללא כלום, ובמקום השינוי הגדול חזרה למחוות ודאגות קטנות האובדות באין סוף של אינטרסים ודחפים המובילים את ההסטוריה: הכוחות, השאיפות הגדולות, המלחמות ואינטרסים, אלה ואחרים. ובאמצע, בין כולם, רמת החיים כאילו עולה במקצת. אבל מה מדכאת הידיעה כמה מעט עושה האנושות לקידומה. אם מחלקים את כל היש בין 2.5 מיליארד הנפשות בעולם כמה עלובים נהיה; כמה מעט יקבל כל אחד. בעשורי האמנתי ששנת 1917 תהיה השנה ששינתה את העולם – שתיבא לקידום גדול ומהיר. אבל הדברים אינם כה פשוטים, הלבן (או האדום) אינו כה לבן, גם אם מאז חלה התקדמות גדולה. אמנם רוב הדתות התקדמו ונהיו אנושיות יותר אבל נעצרו היכן שהוא. תמיד יהיו מעמדות חדשים שיאבקו על השליטה שבידי קודמיהם. סליחה על כל הבלה בלה בלה. אני עדיין מחכה למכתב ממך, כל טוב, אוהב אותך. אליעזר.

*לא ידוע לי על תמונה כזו. אולי הייתה שם והועברה.

** המכתב של דולב הגיע אלי כעבור מספר ימים, ערב נסיעתי לנאפולי. המדובר במכתב המלצה שנדרש הן על מנת להרשם לאוניברסיטת "קולומביה" והן לקבלת אשרת כניסה כסטודנט לארה"ב. באשר למכתב השני מהאמא של נורה איני מוצא מה היה אמור להיות תוכנו – אולי מדובר באותם 33 אלף הליטרות שנורה שלחה לי לסוכנות הנסיעות "צ'יריווה" ברומא ואשר הגיעו כעבור 4 ימים (16.12.53).

יום שני, 14.12.53

נורה יקירתי

ישנתי טוב הלילה. באותו מסדרון שבו אני ישן (הנקרא משום מה מעונות). יש כאן ניו זילנדי, צעיר סימפטי מאוד, עם מבטא אנגלי כבד מאוד. לא יפה כמו של צ'ארלס [טיסדייל] אלא הרבה יותר פשוט, כמי שמדבר עם תפודים חמים בפה. הייתי באולם המרכזי הגדול כאשר ניגן בפסנתר. מסתבר שבא לרומא ללמוד מוסיקה. בנוסף הוא מועסק כעתונאי על ידי היומון "דיילי טלגרף" המופיע בניו זילנד. גם הוא כועס כמוני בגלל הקשיים שיש לו לקבלת הכסף המגיע לו כתוצאה מהגבלות שבועות בסטרלינג. מצבו אפילו גרוע משלי, כי הוא חייב כבר דמי לינה של שלושה שבועות במעונות. דיברנו קצת. זה נתן לי הרגשה טובה. הרי לפעמים צריך לדבר – לפחות שיחה אחת ביומיים – ולא ארגיש כמו רובינסון קרוזו. היום קיבלתי מכתב מ-ברטה(?) – היא מנסה לשנות את תאריך הנסיעה שלך. היא מנובלת אמיתית. אבל אל תיפול רוחך. לעזעזל איתה!

קיבלתי מכתב מאמא המודיעה לי ששלחה לי \$200 למילאנו. ושעלי לנסוע לשם על מנת לקבלם – איזה בלבול. יש לי 2500 לירות. עבור האשרה הספרדית אצטרך לשלם כ- 4000 לירות. גם הנסיעה למילאנו תעלה כ- 4000 לירות. איני יודע איך נחלצים מהמצב. בינתיים טרם קיבלתי את המכתב של האמא שלך וגם לא את של דולב – האם הלכו לאיבוד? מחר אולי אקבל תשובה מהשגרירות הספרדית בענין האשרה. בכל מקרה עתונאים אינם רשאים לנסוע לשם ללא אישור השלטונות. בינתיים בדקתי את מחיר הטיסה ל-מדריד – \$58.60 (36.650 ל"י) ול-ברצלונה

הסמוזאוניס על גבעת הקפיטול, רומא אדריכל: מיכאלאנג'לו, תחריט, 1568, אטיין דופראק (1525-1604) (Duperac).

26.900 ל"י [541]. אם אהיה חייב להגיע ל-מילאנו אסע עם אונית משא מ-גינואה ל-ברצלונה או ברכבת אם אקבל אשרת מעבר דרך צרפת. על כל אלה עוד לא החלטתי ואכתוב לך ברגע שאדע.

ולאסקו "דיוקן האפיפיור אינוסנטי א'" (1650) גלריה דוריה פאמפילי, רומא, 450x547.

"יוחנן המטבילי", קאראוואג'יו, גלריה דוריה פאמפילי, רומא, 479x540.

*המדובר כנראה באותם 33 אלף הלירטות המופיעות במכתבים קודמים וגם במכתב הבא.

"קרב ימי במפרץ נאפולי", פיטר ברויגל האב, דוריה פאמפילי, רומא, 42x71 1558.

מוזאון הקפיטולין, רומא, אדריכל מיכאלאנג'לו 1560.

אני עדיין מקווה מאוד להמשיך ביום רביעי מ-רומא ל-נאפולי... אבל מי יודע! אולי כדאי לוותר לגמרי על נאפולי. אולי נראה אותה יחד בפעם אחרת ובינתיים לחזור מהר דרך פירנצה ל-מילאנו. על כל זה אחליט כאשר תהיה לי ויזה ספרדית. אגב נצטרך גם כתובת מגורים באנגליה וזה עשוי לקחת זמן אז נעשה זאת אולי מ-מדריד.

18:00, נורה יקירת

אחר הצהריים אכלתי שני סנדביצים ענקיים כמו אלה שקניתי בפירנצה ושתייתי גם כוס יין אדום, הכל תמורת 300 לירטות – לאחר מכן הלכתי לראות את הקאטאקומבות. למעשה ראיתי רק אחת. אישית זה לא נראה לי מענין במיוחד. כצפוי יש שם כוכים וקברים. כל האוירה שם מדכאת מאוד. היה שם גם חדר תפילה עם ציורי קיר, מעין קאפלה, הנחשב לעתיק ביותר ברומא. ציורי הקיר מושפעים מאוד מהציור היווני רומי, אבל לא מיוחדים רק קצת יותר פרימיטיביים. הנושאים לקוחים מהברית החדשה. הכל מענין מאוד מבחינה היסטורית. כך גם ציור נוף קטן על רקע לבן. אבל את כל אלה אין להשוות לקברים האטרוסקים שראינו. אלה הם באמת יצירות פאר. על מנת לספק את סקרנותי אלך לראות עוד קאטאקומבה אחת הנחשבת ליפה ביותר.

לארוחת ערב אני מתכוון להזמין יוגורט גדול. מחר אלך לנסות לקבל בהנחה כרטיס רכבת רומא-מילאנו-גינואה. אולי יהיה לי מזל. בעוד שעה אלך לדואר ול"צייריווה" על מנת לברר באם הגיע דבר מה בשבילי. כאשר קראתי את הדברים שכתבתי אתמול נזכרתי שכבר חשבתי על ענינים אלה והגעתי למסקנה שההסטוריה נעה לא במעגלים אלא בצורת סליל כמו שבלול. פרושו של דבר שדברים נעים אבל לא קדימה בקו ישר אלא סביב המרכז המושך אותנו אליו – מרכז שהוא היצירים הפרימיטיביים הגורמים למלחמות ולהרס: יצר השליטה, החמדנות, הכסף... וכו' [לימים תיארתי את הסליל כנוף תלת מימדי כלומר כחרוט או כדור].

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפתחותמת דואר: רומא, 15.12.53.

יקירתי. אני שולח מכתב זה מיד. את התשובה בנושא האשרה אקבל מהשגרירות הספרדית רק מחר 16.12.53. עד עכשיו (15.12.53, 12:00) לא קיבלתי מכתב מדולב ולא מהאמא שלך. נשאר לי רק 2000 לירטות ואני מיואש. לא יודע מה לחשוב. אוהב, אליעזר.

כתבי לי, לא קיבלתי ממך אלא מברק אחד. למה אינך כותבת יקירתי.

חיבוקים ונשיקות, אליעזר. כאשר אקבל את האשרה ואת הכסף* אסע למילאנו לקבל את הכסף. מ-מילאנו ומשם ל-ברצלונה. אליעזר.

לכב' נורה רובנפלד, סימטת רואה 7, פאריז 14, צרפת

יקירתי. באמת לא קרה שום דבר מיוחד. שלחתי לך מברק לפני כמה דקות על מנת להודיע לך שקיבלתי את הכסף* אצל "צייריווה" ברומא. אני מבין שכבר חשבת שאני בנאפולי, כי שלחת כסף לשם. אבל היו יותר מדי סידורים שעכבו אותי כאן. ראשית העניין עם האשרה הספרדית אינו כה פשוט כפי שחשבתי. מסתבר שכאן (ב-פאריז לא היו בעיות) לא לנספח העתונות ולא לשגריר יש את האומץ לתת הוראה לקונסול, כי לא הם עצמם קובעים ועל כן הגיעו להחלטה הגאונית לקבל הנחיות מ-מדריד. עכשיו צריך לחכות לפחות שבועיים לתשובה. אני חושב שמוטב יהיה לנסוע לאנגליה. מחר אקבל מכתב הפניה מהשגרירות הישראלית לשגרירות הבריטית. עם מכתב זה אני מקווה לקבל ויזה לשלושה חודשים. אם הכל יסתדר אקח אשרת מעבר ואסע ברכבת דרך צרפת, עד קל'ה ומשם באניה לאנגליה. אם יהיה לי בעיות גם עם השגרירות האנגלית אחזור לנספח העתונות בשגרירות הספרדית על מנת לקבל מכתב לפיו איני מתכוון לכתוב והביקור שלי הוא לצרכי תירות בלבד. כמוכן שבמקרה כזה אני מאבד את הזכות לכרטיס הנחה לנסיעה ברכבות הספרדיות. שלחתי מכתב למילאנו בתקווה שישלחו לי את הכסף לכאן, לרומא. אנסה גם לטלפן למילאנו. אולי אצליח בכך.

במכתבי האחרון סיפרתי לך שאכלתי יוגורט [לארוחת ערב]. זה גם הדבר האחרון שאכלתי מאז. אינני יודע מה קרה למכתב של אמך עם עשרים

"המתאבק הנח", ("Terme Boxer") המוזיאון הלאומי, רומא.

שטרם הגיע לרומא. אבל היה לי כל כך מעט כסף שלא הרשתי לעצמי לאכול. עכשיו כבר אכלתי לאחר יומיים אבל אני מרגיש רע כי איבדתי את ההרגל לאכול. ואף על פי כן ראיתי – וזה הדבר היחיד שהחזיק אותי – את מוזיאון "קפיטוליני". זה מוזיאון נפלא לא רק פסלים יפים אלא גם עוד דברים רבים. יש גם אוסף ציורים נפלא: דיוקן של ולסקו, לורנצו לוטו, טיציאן וטינטורטו וגם כמה פנטסטים של קאראוואג'ו. בנוסף ראיתי תצוגה של אוסף פרטי: "גלריה דוריה" (Doria Pamphili) שהיא יפה מאוד ויש בה כמה תמונות – ולסקו, קאראוואג'ו, ברואל, טיציאן וכו'. זה עלה לי יחד עם הקטלוג 350 לירות (לא ידעתי שזה הכסף האחרון עד למחרת כי אז לא הייתי מוציא אותו. ראיתי גם את המוזיאון הלאומי של רומא [על גבעת הקפיטול] יש שם את "המתאבק הנח" – ("Terme Boxer") יצירת מופת אמיתית. וגם ציורי קיר שמורים היטב של רומא העתיקה: נופים, טבע דומם, כולם נפלאים. חבל שלא ראינו אותם ביחד. כמה אני לבד פה. לבד ועייף. אני כל כך מתגעגע אליך. תכניתי: יום חמישי, 17 לחודש, שגרירות אנגליה. שישי, שבת, ראשון: נאפולי. שני: רומא, למשטרה להארכת האשרה לשבוע ואולי גם לאשרת מעבר בשגרירות צרפת. שלישי: בדרך ל-מילאנו. אני מקווה לראות שוב את פירנצה אבל אם אקבל את הכסף מ-מילאנו כאן ברומא אז אסע לפירנצה. אני אוהב אותך בכל לבי, אליעזר.

מנאפולי לסיציליה

איני יודע מדוע המשכתי דרומה. אולי הסקרנות והנטייה להמשיך בדבר שהתחלתי בו. אולי הרצון לנצל את כרטיס הרכבת בכיוון אחד עד תומו כולל, כפי שהתברר, המעבורת מ-נאפולי ל-פאלרמו ב-סיציליה. ואולי כל אלה יחד וגם הרגשת הרווחה שבאה עם קבלת סכום כסף ניכר מאמא ששלחה את היתרה שהשארתי בארץ וגם סכום נוסף, ששלח לי אבא מדרום אפריקה. סך הכל כמה מאות דולרים שהספיקו לקיומי בחודשים הבאים עד שהפלגתי ל-ניו יורק. באשר למסע דרומה לא ידעתי למה לצפות ואיני זוכר שטרחתי לברר מה אני אמור לראות. בנוסף היה עלי למהר לחזור ל-פירנצה על מנת לנסות ולקבל שם אשרת כניסה לספרד היות ותוקפה של השהייה באיטליה אמורה הייתה להסתיים תוך ימים ספורים. דבר שגרם לי לחרדה לא מעטה. למרות שאותה נערה ב-רומא אמרה שהאיטלקים לא יקפידו באם אתאחר בכמה ימים, אין ספק שכיום הייתי חוזר מיד ל-פירנצה על מנת להמשיך לספרד. אבל בסופו של דבר, למרות שהמסע דרומה שנמשך יום אחד בלבד נותרו לי ממנו כמה חוויות השמורות איתי עד היום.

מכיוון שלא ידעתי מה לעשות ב-נאפולי* עליתי מיד על אותה מעבורת שהפליגה ל-פאלרמו ב-סיציליה. אלא שגם כאן לא ידעתי מה לעשות ועל כן התפתתי בקלות להצטרף לקבוצת תיירים שנסעו באוטובוס לאתר בשם מונריאל (Monreal). על אף שלא שמעתי עליו מעולם. כאשר הגענו התגלה לי מנזר שהרשים אותי בזכות היותו מבודד וספון בין גבעות ובעיקר תמונת הענק של ישו בתקרת הגומחה שמאחורי המזבח. בכך למעשה תם הזיכרון למעט חוברת הסבר באנגלית שקניתי, כנראה, ב-פאלרמו, אבל ספק רב אם קראתי אותה. לכאורה קטע זה של המסע היה יכול להיחשב כבזבז זמן ואפילו כסף, כי האריך את הנסיעה חזרה שעבורה כבר הייתי צריך לשלם ובכל זאת, במבט לאחור, הפקתי מכך לא מעט היות ומכאן ואילך הרגשתי מעין קירבה לאותו מקום, למרות שנדרשו לי עוד עשרות שנים עד שלמדתי על משמעותו הן מבחינה אמנותית והן מבחינה היסטורית.

חוויה אחרת שונה מאוד הייתה לי כאשר חזרתי עוד באותו יום מ-פאלרמו ל-נאפולי. תחילה הסתובבתי באפס מעשה על טיילת החוף. כעבור זמן, כאשר נהייתי רעב, הבחנתי, בכך-מרתף, שהייתה בו מעין מסעדה הדומה לקיוסק תל-אביבי, בהבדל אחד: כאן לא אכלו בעמידה אלא ישבו בחוף ליד כמה שולחנות ואילו בפנים הכינו מגשים של פיצות ענק. אפשר שניתן היה להזמין פלח או שניים, אני,

* על פי המכתבים ברור שידעתי היטב מה לעשות החל מהארכת האשרה האיטלקית ועד לביקור במוזיאונים, אבל כך הם תענועי הזיכרון.

** חווית הפיצה הייתה זכורה לי מאז כחוויה כה עזה עד ששכחתי לחלוטין שכבר נתקלתי במאכל זה ב-רומא, כפי שעולה ממכתב ששלחתי לגורה.

**ז'אן דארק על המוקד"
אותטוריה ארטריה שחברה (1935) על ידי המלחין הצרפתי ארתור הונגר והועלתה על הבמה (1954) על ידי הבימאי רוברטו רוסייליני ואשתו אינגריד ברגמן.
Bergman Ingrid 1911-1978
Honner Arthur 1892-1955
Rossolinu Roberto 1906-1975

על כל פנים, הזמנתי מגש שלם ועד מהרה גם גמרתי אותו. היה זה סוף נעים ורגוע מול מפרץ נאפולי**. אבל כאילו להכעיס, בדרך חזרה למלון ראיתי שלט ניאון ענק של תיאטרון המודיע שבאותו ערב תתקיים ההופעה האחרונה של אינגריד ברגמן בתפקיד ז'אן ד'ארק*. במילים אחרות, החמצתי את ההזדמנות לראות את אחת השחקניות הקולנוע האהובות עלי ביותר – החמצה שאני מצטער עליה עד היום. למחרת בבוקר נסעתי ישירות ל-פירנצה.

מכתבים מנאפולי

לכב' נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 17, צרפת. חותמת דואר: נאפולי, 18.12.53, אהובתי,

אני בנאפולי. ואגב אני כבר מרגיש יותר טוב. השמש הזורחת והעיר מלאת החיים. בכל פינה תגרנים המוכרים מיני סחורות, המצאות וחידושים שאני אוהב, כפי שאת יודעת. מביט ונהנה אפילו קניתי סכין קטן שחותך ירקות בצורת עיגולים. עדיין לא חם אבל מזג האוויר כה יפה שנעים לטייל ברחובות. אני גר במלון ששמו מופיע על המעטפה מחיר החדר 600 לירות ויש ברז מים זורמים בחדר אבל אין מים חמים ולא מחממים את החדר. אבל, אין לכך חשיבות, כי לא כל כך קר. הכתובת שלי למכתבים נשארת "דואר ממתין" רומא, כי עלי לחזור לשם ואיני רוצה בעיות וסיבוכים. קראתי את המכתבים ששלחת לי. את כל השלושה, ביסודיות רבה. קודם כל עלי להרגיע אותך בהקשר למכתב שקיבלתי משגרירות ישראל ב-פאריז. אני מצרף למכתב זה דף הנקרא בעברית, כמו באנגלית, "Passe" או במילים אחרות צו התייצבות, שבו נאמר שהאריכו לי את החופשה עד ליולי 1954 וכן שצורפתי ליחידה הצבאית של ישראלים הנמצאים בחו"ל. בנוסף נאמר שכאשר אחזור יהיה עלי להתייצב שוב לשרות מילואים. כל אשר עליך לעשות הוא להכניס את הדף למעטפה ולשלוח אותו על פי הכתובת הבאה: שגרירות ישראל, לידי הנספח הצבאי, שדרי' וואגראם מס' 2, פאריז 17. הדף נשלח אלי על מנת לודא שאני יודע מה היא היחידה שאליה אני שייך ואת שמו של המפקד. האישור שלי הוא חתימתי בתחתית הדף.

בענין ספרד: כל כתב המבקר שם חייב לקבל אישור מנספח העתונות הספרדי. הסיבוב הוא שבתור ישראלי איני יכול לקבל מכתב המלצה או אישור [בגלל העדר יחסים דפלומטיים]. בנוסף, היות ואיני רשום ככתב חוץ באיטליה החליטו בשגרירות הספרדית לקבל מ-מדריד הנחיות כיצד עליהם לנהוג. המכתב נשלח לספרד ביום שלישי והתשובה תגיע בעוד כשלושה שבועות. ניסיתי לבקש מהשגריר הספרדי אישור לקבלת אשרה כתייר אבל ללא הצלחה. היום ביקרתי בשגרירות הספרדית כאן בנאפולי ובקשתי שוב אשרה לביקור כתייר והצגתי את כרטיס הסטודנט שלי מה"בוואר". אבל ללא הועיל. השגריר עצמו לא היה ולכן הודיע לי לחזור ולדבר איתו ישירות מחר (שבת) בבוקר. לעתים תרגיל כזה עשוי להצליח. לכל היותר הוא יפנה אותי שוב לנספח העתונות ברומא.

בנוגע לאנגליה: הלכתי לנספח העתונות בשגרירות ישראל ובקשתי מכתב עבור השגרירות האנגלית: השגרירות יבררו קודם בירושלים אם עליהם להנפיק מכתב מסוג זה. נאמר לי שחוששים לתת מכתבים כאלה וגם שאלו אותי אם אני חי באיטליה מספיים שמשולמים לעתונאים הישראלים ואני אמרתי "לא" (קל מאוד לברר שאני לא נמצא ברשימת מקבלי הקצבת מטבע זר) כאשר שאלו אותי לסיבת הביקור באנגליה אמרתי תיירות. ולאחר מכן אני מתכוון לנסוע לארה"ב לא כמהגר אלא כסטודנט לאדריכלות באוניברסיטת "קולומביה". כאשר שאלו אם כבר קיבלתי את האשרה לארה"ב אמרתי שאני מתכוון להגיש את הבקשה ברומא או ב-מדריד ומקווה להשאיר כשישה שבועות ב-לונדון עד שתגיע האשרה. כאשר שאלו אותי כיצד אתקיים שם, כלומר מה יהיו אמצעי המחיה שלי בלונדון אמרתי שמר רובנפלד, שהוא ידיד טוב של המשפחה, השאיר עבורי ב-פאריז \$300 על מנת שאוכל לבקר באנגליה, בטרם אמשיך לארה"ב, נסיעה שגם אותה הוא יממן. שאלה: "האם רובנפלד הוא אורח ארה"ב?" תשובה: "כן" ש: "האם יש לך מכרים באנגליה?" ת: "לא" ש: "האם כבר היית באנגליה?" ת: "לא".

בהמשך, נשאלתי למתי אני רוצה את האשרה היות ועלי לקחת בחשבון שידרשו שלושה שבועות עד לקבלת תשובה מ-לונדון. ת: "אני נוסע ל-מדריד. וארצה לקבל את הויזה שם בין ה-15.1.54 ל-1.3.54". לאחר מכן החתימו את הדרכון שלי כולל מספר הבקשה ואת התשובה אקבל בשגרירות האנגלית ב-מדריד. לשאלתי מה הסיכוי לקבלת האשרה, נתנו לי להבין שיהיה עלי להוכיח שאני אכן נוסע לארה"ב כולל אשרה אמריקאית. ואם לא אצטרך להציג כרטיס נסיעה חזרה לישראל.

* כנראה שהיה לי כרטיס להפלגה מ-מורסי לחיפה.

הבעיה היא שלצורך זה חסר לי הכסף לכרטיס מ-לונדון ל-מרסיי* בנוסף הדרישה היא להוכיח שיש בידי לפחות \$300 למחיה.

נורה: אולי את יודעת אם אוכל לרכוש כרטיס מ-לונדון ל-מרסיי* ולקבל החזר, אם ניסע לארה"ב? בנוסף אני צריך להוכיח שיש בידי \$300. לענין זה תספיק הפקדה על שמי בבנק – כסף שאוכל להחזיר מיד לאכן מכן. בינתיים אבקש במשטרת נאפולי את הארכת הוויזה האיטלקית בשלושה שבועות – עד לקבלת האשרה הספרדית. אם לא אצליח אפנה שוב למשטרת רומא.

בקשר לאמריקה הדרומית: אני מעונין מאוד לנסוע לשם. איני חושב שיש בעיה עם השפה. אפשר ללמוד פורטוגזית. השאלה היא מאין ניקח כסף לנסיעה, למחיה ולמגורים?

באשר לישראל: הסיכויים ללמוד ולעבוד נמוכים מאוד. המצב קשה יותר מאשר ב-פאריז. בישראל אי אפשר כמו שאומרים בצרפתית: "לחיות כמו כלב" ** והכי גרוע היא חיפה עצמה: ללא מוזיאון לאמנות, תיאטרון או תזמורת. עיר קטנה – יפה מאוד – של 150,000 נפש. אבל, החיים שם קשים ויקרים מאוד וכמעט בלתי אפשרי למצוא חדר לזוג והעיקר הוא שאני עדיין לא רוצה לחזור.

באשר לארה"ב: לדעתי כדאי לנסות. האבא שלך ישלם כמה שהוא רוצה. נתחנת כאן באיטליה – אם תרצי. מבחינת הדבר מסוכס סופית. אפשר לא לספר על כך לאיש לא להוריד ולא להורי. שניהם רק יעשו צרות. בארה"ב אוכל אולי למצוא אוניברסיטה במקום אחר. נראה. נסה.

בכל מקרה, לא נגור אצל אביך. בהחלט לא. זה הכל. אני רציני מאוד ברצוני לפחות לנסות את ארה"ב. אם יש הזדמנות אני רוצה לאבד אותה. אם הגעתי עד הלום אני רוצה להמשיך. את יכולה לסמוך עלי. לאביך יהיה מעט מאוד לומר אצלנו בבית, באמריקה, בארץ או בכל מקום אחר. זה האבא שלך ואני לא רוצה לומר עליו דברים רעים. אבל נדמה לי שאני מכיר אותו די טוב. אני די סומך על עצמי על מנת לנסות לנסוע לאמריקה. כמו שאת אומרת אנחנו צעירים. ויכולים להסתכן. או עכשיו או לעולם לא.

אני סומך עליך. אני חושב שנסתדר באמריקה, לא כל שכן אם אביך ישלם את שכר הלימוד ואת כרטיס הנסיעה ושנינו נעבוד. וגם הורי אולי יעזרו קצת ונוכל להסתדר. אם תרצי ואם יתאפשר נעבור קודם בישראל. אני יודע עד כמה את רוצה לראות את אחיך.

אל תשכחי אם אלמד בארה"ב ואם יהיו לי ציונים טובים, אולי אבא יוכל לסדר לי מילגה מטעם מדינת ישראל. זאת ועוד אני חושב שאקבל את האשרה. אהרון דיבר עם אחד העתונאים שהוא ידיד די טוב שלי ומתלהב מכך שאלמד אדריכלות בארה"ב – אדם שיש לו קשרים טובים עם אנשי השגרירות האמריקאית: הנספח התרבותי ונספח מיוחד למילגות לימודים בארה"ב. אותו עתונאי, לדברי אהרון [דולב], מוכן לעשות עבורי הכל. בקיצור נקוה שהכל יסתדר: עם האשרות ועם הנשואים שלנו יהיו לנו את החיים הכי יפים בעולם.

אני שואל פעם נוספת האם אוכל לציין את שם משרד "ציריווה" אם ישאלו אותי במשטרה למקור הכנסתי כאן באיטליה?

לא אמרת דבר על עבודתך. האם הזמנת לקוחות? האם מצאת מלון? האם את מצוירת הרבה תמונות טובות?

- אני כותב מכתב לאהרון [דולב]
- אמרי אלפי פעמים תודה וכל טוב לרוזנטלים. מה שלום לאה? האם היא מרגישה רע או טוב? דרישת שלום מנאפולי.
- כתבי לי רומא.
- מצאתי את הפסל (?). אני שולח לך את הצילום.

לכבי נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 14, צרפת. גליית דואר אויר חותמת: 18.12.53, נשלח מנאפולי.

אני מוכן לותר על אמריקה בגלל אבא שלך, כמו גם מנושא החתונה. אני רואה שאי אפשר יהיה להסתדר עם הוריד ועם הורי. אולי נעשה זאת מהר ככל האפשר מבלי לספר להם. הבנת: מצדי ההסכמה היא סופית. אמרי למילטון בראון ונשיקות ללאה. ובכן במקום מכתב מאת לאה [רוזנטל]* אני צריך \$300 בבנק. אותו סיפור כפי שהיה בצרפת. הבנת: זה הכסף הנדרש לי, בצורת אישור בנקאי, לקבלת אשרת ביקור. תשאלי את מילטון הוא יסביר לך מה לעשות. כבר הזכרתי את שמו של רובנפלד והראתי את המכתב של לאה. ללא הועיל: אין אשרה. קיבלתי הארכת שהות של כמה שבועות באיטליה. אולי אסע לפירנצה. איני יודע. אשלח לך מברק אם אעזוב את רומא.

* לאה הייתה אזרחית בריטית ומילטון אזרח אמריקאי שעבד במחלקה לספרות של אוונסקיו, כנראה עד לסגירת המשרדים לקהל.

לכבי נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 14, צרפת. גלוית דואר אוויר, חותמת: אין, נשלח מנאפולי.

אהובתי את רואה הכל מסתדר. קיבלתי ארכה לשלושה שבועות. זה טוב מאוד. נוכל להגיש באיטליה ולהתחתן כאן**. אולי לא נוכל לעשות זאת בספרד, כי יהיה קשה למצוא שם רב. את הארכה קיבלתי בזכות הבקשה לאשרת ביקור באנגליה שעשיתי ברומא, הלכתי לשגריר האנגלי בנאפולי ועל פי חותמת הבקשה המופיעה בדרכוני, אישר שידרשו שלושה שבועות לקבלת תשובה. באשר לכסף [לקבלת האשרה האנגלית] אמרתי לו שמשכתי זה עתה 40,000 לירות. ויש לי עוד 40,000 לירות במזומן. בנוסף אני עומד לקבל בקרוב עוד 40,000. הערב אני מפליג לפאלרמו בשעה 21:30 בערב ומגיע למחרת בבוקר. בסוף היום אחזור לנאפולי. ביום שני ב- 6:00 בבוקר, אני אסע ל-פומפיי עד הצהריים ואחזור ל-רומא בערב. אני אהב אותך ואת החיים. מחכה לך ללא סבלנות. כמה חבל שלא נעשה כל זאת ביחד. היי אמיצה מתוקה. מה את עושה? האם את אוכלת כראוי? ... אליעזר.

**נורה ואני הצגנו עצמנו כזוג נשוי משעה שהתחלנו לגור ביחד. אפשר שלו אכן עשינו זאת לא היו מגרשים אותי מצרפת. מכל מקום החשש היה שאם יתגלה שלא כך הדבר עשויות להתעורר בעיות לאן שלא נפנה הן בספרד השמרנית והן בארה"ב שהייתה לא פחות שמרנית. יתר על כן הודעה על נישואינו כבר התפרסמה בשבועון "העולם הזה" על ידי הצלם מקסים סולומון ואפילו אמא שמעה על כך מאהרון דולב לאחר שפגש אותנו ב-ונציה.

כרזה: "לחם, אהבה ופנטאזיה".

לכבי נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 14, צרפת. חותמת דואר: 21.12.53.
יפתי היקרה
לעזעזל! את לא יכולה לתאר לעצמך מה שגילית עכשיו: אתמול, כלומר ביום 18.12.53, נתנו את "זיאן דארק" כאן בנאפולי. ** זה באמת מוגזם כאשר הגעתי לנאפולי חיפשתי משהו לעשות אולי, אולי, אבל שום דבר. והנה – עכשיו. איזה גועל. ועוד הרגשתי אבוד אתמול שהלכתי לקולנוע שעלה לי 200 לירות וראיתי סרט גרוע: "נאפולי שרה". למה? כי התבלבלתי עם הכרזות לסרט של השבוע הבא "לחם, אהבה ופנטאזיה" עם ג'נה לולובריגידה (1927-) ו-ויטוריו דה סיקה (1911-74). פעמים לעזעזל. פעם בשביל "זיאן" ואינגריד ופעם שניה בשביל "פנטאזיה" ולולובריגידה.

*כנראה עד סגירת המשדדים לקהל.

ענין הויזה מתקדם כדלקמן: הבקשה להארכת האשרה נדחתה על הסף, התעקשתי ואמרתי שאני צריך אותה בגלל ההמתנה לאשרת הביקור באנגליה ואז כדי להפטר ממני נאמר לי להביא מכתב שאני מחכה לאשרה. כמובן שאף פעם לא היו נתנים לי מכתב כזה בשגרירות האנגלית שהרי זו בדיוק הסיבה שאני צריך לחכות שלושה שבועות על מנת לקבל תשובה מאנגליה. לבסוף (לאחר שהתרוצצתי כמו משוגע משוטר לשוטר) נאמר לי שמשפיק אם אוכל להוכיח שאקבל תשובה בעוד שלושה שבועות. ובכן כפי שידעתי היטב הקונסול האנגלי לעולם לא יתן לי מכתב כזה ללא אישור של השגריר ברומא והסיפור עם כל הסיבוכים יתחיל מהתחלה. מכל מקום מיד לקחתי טקסי לקונסוליה הבריטית, כי נשארה לי שעה לכל הסידורים*. חשוב לי מאוד לא לעשות זאת ברומא, כפי שכבר הסבירו לי ולנסות בכל מקום אחר. כשהגעתי לקונסוליה היה פתק על הדלת של נספח העתונות, נכנסתי וישבה שם אישה התחלתי לדבר... האישה אומרת: "אני לא יכולה לעשות דבר אקח אותך אל הקונסול" כמובן עם אחת המזכירות שהציגה אותי לסגן הקונסול, קבלתי את המכתב תוך עשר דקות. מיהרתי אל המשטרה וקיבלתי את הארכה אבל לפני כן השוטר שואל אותי: "איך אתה חי באיטליה?" היות ועוד טרם קבלתי תשובה מ"ציריווה" אני מחליט שמוטב לא לפרט ואומר: "יש לי כסף" השוטר החזיר לי את טופס הבקשה ואמר לי "צייני את אמצעי הקיום שלך" ואני אומר בלבי: "לעזעזל" וכותב: "זה אתה פרטתי 40,000 לירות ויש לי עוד 40,000 לסיום הביקור שלי באיטליה". והשוטר אומר לי: "אהה, יש לך את הכסף עליך?" ואני אומר: "כן". ושם את היד בכיס ושואל: "אתה רוצה לראות?" השוטר מרגיש לא נוח: "אהה, לא בסדר". כל זה, מתוקה שלי, נשמע קצת קליל אבל האמת היא שהעצבים שלי היו די מתוחים, כאשר הסתיים הספור נכנסתי לדואר וכתבתי לזוגתי מברק:

got visa prolongation 3 weeks. LXELI (love kisses Eli)

אחר הצהריים הלכתי לבקר את הקאטאקומבות של נאפולי. לומר בכנות זה לא היה מעניין וגם עלה לי 100 לירות. בדקתי טיולים אפשריים בנאפולי ושום דבר לא שווה את המאמץ, ולכן החלטתי לנסוע לפאלרמו (5500 לירות – הלוך וחזור) כאשר אם אשוב, יהיה זמן, אכנס עוד פעם למוזיאון** שהוא מדהים.

אגב: כתבתי לך שאני רוצה להכנס [כאן בנאפולי] לקונסול הספרדי, אולי יהיה לי יותר מזל – ובכן שנית את דעתי: היות ויש לי ארכה ואינני ממהר כל כך אעשה את הנדרש מאוחר יותר.

*מוזיאון שאני זוכר ממנו דבר - בדומה לאוסף דוריה פמפיץ ברומא

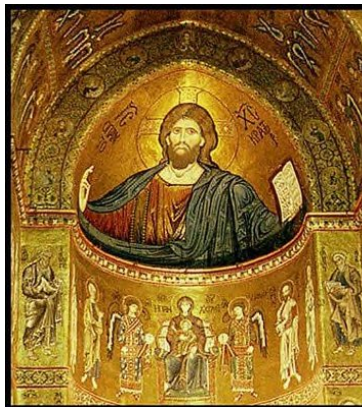
*חשבון הוצאות, 20.12.53-11:10 ימים
11.12.53 בשעה 12:00 היו לי 9000 ל"י
16.12.53 בשעה 4:00 קיבלתי 33,000 ל"י

סה"כ הוצאות:	42,000 ל"י
1. המעון ברומא 11-16.12.53	3000 ל"י
2. מלון נאפולי + מרחץ 17-18.12.53	1500 ל"י
3. מסע לפלרמו (הלוך וחזור)	5500 ל"י
4. שתי מוניות	1000 ל"י
5. שלוש שיחות טלפון	2200 ל"י
6. מוזיאון + תשרים	1000 ל"י
7. אוכל וכ"י	10,800 ל"י
סה"כ הוצאות	25,000 ל"י
היתרה נכון להיום	17,000 ל"י

פירושו של דבר שההוצאות ליום הם כ-2500 ל"י ליום
הערה: \$1 = 650 ל"י = \$3.84 ליום.

סיציליה: מנזר מונריאל, חצר פנימית.

סיציליה: מנזר מונריאל.

אני על האניה בעוד דקה או שתיים אסע לפאלרמו ואגיע לשם לאחר 11 שעות.
אני חוזר מחר בשעה 19:00 ומגיע לנאפולי ב-6:00 בבוקר כפי שכבר כתבתי לך,
בבוקר (יום שני) כשאחזור לנאפולי מפאלרמו אסע לפומפיי ואח"כ לרומא.
אני מסיים את המכתב בפאלרמו: האניה והים הזכירו לי את ההפלגה לצרפת.
אז הרגשתי אומלל מתמיד, נסעתי עם מעט אמצעים אל הבלתי ידוע; הבלתי ידוע
שעליו חלמתי תמיד ואשר לפתע, עכשיו, איבד כל משמעות. חלום שהיה ולא היה
מציאותי. אבל יש הבדל, על האניה מישראל לצרפת דיברו מעט, כי אנשים היו קצת
עצבניים, כאן עכשיו כולם משחקים קלפים. הסיציליינים חוזרים הביתה ליום
ראשון. הם אינם שותקים, לא! האיטלקים מדברים עם הידיים, כך נדמה לי. אפילו
כשהם ישנים והם מסכנים מאוד אם אינם יכולים לעשות זאת. כשהם משחקים
בקלפים או אצלם הרגליים רועדות כל הזמן, אבל מה עם אלה שאינם משחקים או
שאינם להם קלפים:

נורה אהובה,
אני חייב להתנצל על שלא שלחתי לך גלויה מ-פאלרמו. אני גם מצטער מאוד
שלא לקחתי את המצלמה איתי. גלויות הדואר כאן נוראות. מכל מקום קניתי אחת
של הקתדרלה. כבר ראיתי כמעט את כל העיר מהשעה 8:00 בבוקר. היא באמת
מעניינת. אחה"צ לפני הנסיעה חזרה אנסה למצוא עוד גלויות על מנת שתקבלי מושג.
על הנסיעה כבר כתבתי לך בערב. הבוקר אין שום דבר מיוחד. משעה 7:00 מתחילים
שוב לשחק קלפים עד ההגעה ב-8:30. כבר ראיתי את סיציליה מהסיפון כאשר
הפלגתי לצרפת ולכן לא הופתעתי, אבל כאן הכנסיות, שהיו מסגדים, הם באמת
הפתעה על אף שהפנים של היותר יפים נהרס לפני יותר ממאתיים שנים, עדיין נשאר
הרבה מהשילוב הערבי, נורמאני, ביזאנטי וספרדי, חוץ מכל הסגנונות האחרים,
רוקוקו, בארוק וכ"י.
יש כאן הרבה פסיפסים יפים ואח"צ אסע לכפר קטן לראות את המנזר-כנסייה
מונריאל – שהוא כנראה הפנטסטי. השמים אפורים והאוויר כבד, אני חושב עליך
הרבה, הרבה יותר מדי היות ואיני עושה דבר מלבד זאת... בבוקר עשיתי חשבון
הוצאות קטן שאולי יענין אותך*.

ההוצאות צריך להוסיף את הדואר, אוטובוסים, תשר לעובדי המלון ברומא
ובנאפולי ועוד הוצאות, כגון קפה. אני עצמי מופתע שהסכום כה גדול אבל לפחות
אני מרגיש טוב ואיני חולה כמו שאומר אבא. אני מודאג שאבא אינו כותב לי. אני
צריך לחזור לרומא לראות אם הגיע דואר ביחוד המכתבים שלך אהובתי. חזרתי
ממונריאל הקתדרלה נפלאה: שילוב של ראוונה, טורצילו וסנט מרק מנקודת ראות
של הפסיפסים. לא מצאתי גלויות דואר. מחבק, מנשק ואוהב, אליעזר.

חזרה לפירנצה

מהביקור השני ב-פירנצה זכורה לי הריצה למיופה הכוח הספרדי,
שהודיע לי כעבור מספר ימים שעשה את כל הדרוש אבל את האשרה
עצמה אוכל לקבל רק באחת השגרירויות, במקרה זה ב-גינואה.
בהמשך פגשתי פעם או פעמים את לואיס ובוב אדלר. כמו כן פגשתי,
קרוב לודאי ליד בית הדואר, בחור ישראלי שלמד כאן אדריכלות.
הלה לקח אותי, באחד הערבים, למפגש עם קבוצת צעירים ביניהם
ציירים וסטודנטים לאדריכלות. השיחה ביניהם נסובה בלהט רב על
נושא כלשהו ביחס למודרניות. לצערי לא הבנתי אף מילה, כי דיברו
ביניהם איטלקית, למרות שמדי פעם טרחו להסביר לי, בצרפתית,
במה מדובר. עם זאת הפגישה נותרה בזכרוני, אבל בצורה שונה מאוד
מהתיאור שכתבתי ושלחתי לנורה. זכרתי שהביא אותי לשם בחור
ישראלי שלמד אדריכלות, כמו גם את ההתלהבות של המתדיינים,
שכמעט ולא הכרתי כמותה בשנים הבאות ואת כתיבי העט המודרנים
לאדריכלות שנתנה לי המארחת. כל השאר פרח כלא היה, במילים
אחרות, הזיכרון, תעתע בי והשאיר אותי רק עם התשלוּבּת
של התלהבות ואדריכלות. מאותו ביקור ב-פירנצה נותרה בזיכרוני
חווייה לכאורה שולית אבל כה חשובה מבחינתי; באחד הימים כאשר
עברתי לאורך החנויות הקטנות על גשר "פונטה וקיו" (Ponte Vecchio)
ראיתי שם זוג עגילים – למעשה תליונים – כל אחד עם שלוש אבנים
שקופות בצבע סגול. המחיר נראה לי יקר מדי אלא שלאחר משא
ומתן שנמשך כמה ימים בעלת החנות הסכימה להוריד במעט את
המחיר. עגילים אלה מצויים עד היום, לדברי בנותיי, בכספת עם כל

שאר התכשיטים שהותירה להן במותה: מקצתם אני קניתי לה, מקצתם אמא שלי נתנה לה, אבל את רובם קנתה בעצמה ועם זאת כולם חרוטים בזיכרוני.

פונטה וקיי, פירנצה.

הביקור השני ב-פירנצה זכור לי גם בזכות משרד התיירות המקומי – מעין משרד הדרכה לזרים שכמותו עדיין ראיתי להפתעתי בפילנד כאשר ביקרתי שם בשנת 1969 כלומר כעבור כ-16 שנים. למעשה הסיור בכל עיר שהגענו אליה התחיל בזמנו במשרדים אלו, שהיו רובם ככולם צמודים לתחנת הרכבת או בתוכה. מכל מקום ייחודו של הביקור ב-פירנצה נבע מהיחס האישי של הפקיד האחראי. הלה הזמין אותי להיכנס לחדר שלו בגב המשרד וכאן נתן לי כמה צילומים של העיירה סאן ג'ימיניאנו (San Gimignano), עם המלצה חמה לנסוע לשם על מנת לראות את התופעה המוזרה של ישוב קטנטן עם עשרות המגדלים המבצבצים מקו הרקיע. עלי להודות שעברו מספר שנים עד שלמדתי את משמעות התופעה ואחרות הדומות לה כגון זו, אבל הפחות מרשימה, שראיתי ב-בולוניה: המדובר בתחרות בין משפחות על בניית המגדל הגבוה ביותר; תופעה שתחילתה במיתוס מגדל בבל והיא נמשכת עד היום, כפי שמעידים מגדלי המשרדים והמגורים הנבנים בכל העולם.

העיירה סאן ג'ימיניאנו.

מכתבים מפירנצה (לאחר המסע דרומה)

לכבי נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 17, צרפת. חותמת גלוית אוויר: 26.12.53
 נורה אהובתי
 אני כה אומלל ללא מילה ממך מזה כמעט שבוע, קיבלתי את מברקך. אני מבין שזה בגלל השביתה ב-פאריז שלא כתבת לי ושלא קיבלתי את המכתב האחרון. אני מבין שמאותה סיבה הפאריזאים נשאו בית ולכן לקראת חג המולד תוכלי למכור בניגוד לחשש שבגלל החג לא ישאר איש בעיר.
 היום קיבלתי את התשובה מ-מדריד. ובכן אני יכול לקבל את האשרה הספרדית מתי שארצה. כמובן שאני מחכה לתשובתך היות ואם עלינו להתחתן אז באיטליה לפני הנסיעה.
 אני מתכוון לצייר מעט כאן בפירנצה.
 אני אוהב אותך ומחכה למכתב ממך, אליעזר.

לכבי נורה אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 17, צרפת. חותמת דואר: פירנצה, 1.1.54
 אהובתי. אני מתנצל על מכתבי האחרון. בדיוק קיבלתי את המכתב משייך. כמובן שזה משנה הכל. את צריכה להבין שהייתי כל הזמן עם ידיעות מלפני שבוע. הרגשתי קינאה והייתי אומלל. אין זאת אשמתי. אני מקווה שתצטרפי אלי ב-ברצלונה אם לא באיטליה. אני יוצא מ-גינואה בסביבות ה-11.1.54 התאריך שבו מסתיימת האשרה האיטלקית... אני שולח לך כמה רישומים שעשיתי. ציירתי גם כמה נופים בפחם אבל הנירות גדולים מדי. עד עכשיו לא שמעתי מאבא. הופתעתי כשקיבלתי את מכתבך האחרון עם בולים שויצריים. אבל עכשיו אני שבע רצון. אני אוהב אותך כל כך ומרגיש בודד ואומלל בלעדיך. אל תשכחי אותי ובואי מהר – בבקשה ממך איני יכול עוד.
 שלך אליעזר.
 אם תכתבי לי אחרי ה-10.1.54 שלחי את המכתב ל-ברצלונה – "דואר ממתין".

רישום מתוך המכתב.

לכבי נורה רובנפלד אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 17, צרפת. חותמת דואר: 4.1.53
 אהובתי היקרה מאוד
 יום א', 3.1.53

רישום מתוך המכתב.

רישום מתוך המכתב.

אני כה מאושר, קודם כל, כי קיבלתי את מברקך על אף שנתן לי רק טיפה של מידע ותיאבון גדול לדעת יותר. כמה מכרת! למי? בכמה? האם את מרגישה, עכשיו, יותר בטוחה בעצמך? האם לתמונות שלך הייתה הצלחה? אני בטוח שכן, אבל בכל זאת.

והמתנה? האם את זוכרת אותה או שאולי טעיתי? אהה, כמה שאני מאושר. מזה זמן כה רב שאני חי עם המכתבים הישנים (יומיים, שישי ושבת, שלא קיבלתי מכתב נוסף). ואני חייב לך התנצלות על שאני כותב לך מכתב כה טפשי. את צריכה להבין אותי, אחרי הכל פאריז היא פאריז ואת לא לבד. וכך אני מעביר את הזמן: בבוקר אני ישן עד 9:45. נשארים לי 15 דקות להתרחץ, להתלבש ולאכול. לאחר מכן הרגע החשוב: אני הולך לדואר. לעתים, כה רחוקות, מכתב. הנה אני קורא אותו. לרגע אני מאושר. אבל לרגע, כי אני שואל את עצמי: כבר עברו שבועיים ומאז מה קרה? עם מחשבות אלו אני נכנס למוזיאון על מנת לצייר עד לארוחת הצהריים. אחר הצהריים אותה תוכנית: המוזיאון והדואר.

אהובה יקרה, אלה הם שלושת הדברים המחזיקים אותי: המכתבים שלך, האוכל והציור. אלה הם חיים עלובים ואומללים. כבר הלכתי פעמיים לקולנוע. בערב ראש השנה "פיטר פן" והערב "חופשה ברומא" עם גרגורי פק ואודרי הפבורן (נדמה לי). הסרט שעשע אותי. ראשית, כי זה סיפור על עתונאי (איזו זועה אהובתי. אני כה שמח שכבר אינני עוסק בעתונות) ונסיכה... ברומא. הסרט כולו (לפחות צילומי החוץ) בקיץ, כאשר רומא כמו כל איטליה, שמחה יותר. הילדים מתרחצים במיזרקות. ב-טיבר צפות סירות שעל סיפונן מתקיימים ערבי ריקודים. רומא וסיפור האהבה גרמו לי לחשוב עליך. למעשה אני חושב עליך כל הזמן. זה כמו גל חזק שמכה בי. אני מרגיש כאילו את לידי. אבל אני יודע שאינך. לפעמים נדמה לי שהנה אני מקבל ממך מברק שאת באה. לעת זו עולות דמעות בעיני. כאשר את נעלמת אני חוזר לחדרי לבד על מנת להתעורר למחרת בשעה 9:45 על מנת ללכת לדואר וכו' וכו'. אינני יכול יותר אהובתי. באמת זה חזק ממני. אני מקוה לעזוב את פירנצה מהר ככל האפשר. אם יהיה לי זמן אסע ל-מילאנו לשמוע אופרה. עלה בדעתי שצריך לשמוע אופרה איטלקית לפני שאעזוב ואולי גם לראות הצגת תיאטרון. אבל כמובן הכל תלוי בזמן שישאר לי לאחר שהכל יסתדר.

אתמול בערב הייתי בקבלת פנים של אמנים צעירים אצל הגב' ויגו, עורכת כתב העת "Numero". ובכן כפי שתיארת לי לעצמי הקשבת בתשומת לב לדיון באיטלקית על הצייר מ-טורינו המציג עכשיו בחדרים המשמשים לכל: מערכת, פגישות ותצוגות. השיחה הייתה באיטלקית ולא הבנתי דבר על אף שאני כבר רגיל ויודע בערך במה מדובר. בסרטי קולנוע המילים והכוונה נשארים חידה. אבל אתמול דברים הגיעו לשיא, היות ואפילו האיטלקים לא הבינו את השיחה שהייתה כה נרגשת ומכאיבה. לצייר מאריו ניגו (Nigo) יש פגם חמור בדיבור. כאילו אין לו לשון או שפתים לומר אותיות מסויימות, למעט את אלו שמבטאים עם הלשון.

ניגו, כתב על דף חלק קטן מדעותיו ואחד הנוכחים קרא אותם. כמובן שהאיש שהקריאן היה אמור להגן על רעיונותיו של ניגו ולו רק לצורך הדיון. אבל קרה ההפך. מיד לאחר השאלה הראשונה אמר שלא הוא כתב את הרעיונות ועל ניגו לענות לשאלות. כמובן שאיש לא הבין את התשובה, אבל אף אחד לא אמר זאת על מנת שלא להכאיב לאיש. היו שניסו לנחש מה הייתה התשובה, על פי המילים שהבינו, על מנת לענות לו. הגרוע ביותר היה שהדיון הצטמצם לשניים שלושה אנשים, שהיו טפשים דיים להסחף לחילופי הדברים ולא ידעו כיצד להחליץ מהם או כאלה האוהבים לשמוע את עצמם מדברים.

רוב הנוכחים היו בני 25 עד 30 מעטים מביניהם צעירים יותר – כולם מכירים מזה שנים. אלה באים על מנת להיות זמן מה ביחד, במיוחד צעירים הרוצים להפגש, למרות שהדבר הופך לשיגרה הנעשית כשאין דבר אחר. אני התכרבלתי בכורסא ליד אחד שהציג את עצמו כמוזכיר כתב העת "Numero" וצייר מופשט. מסתבר שאיטליה, כמו במקומות אחרים, המופשט נמכר די רע. הוא ניסה לדבר איתי על נושאים, כגון ביקורת אמנות הצריכה, לדעתו לקדם את הטוב והמודרני. כמובן שאני מוצא את המילה "מודרני" מסוכנת מאוד, והיא יכולה בקלות להופיע תחת שמות אחרים המוצגים כאילו הם מודרניים יותר או אולטרא מודרניים וכו'. באשר לביקורת אני אמרתי שעליה לזהות רק את ה"טוב".

מפה לשם ראיתי שהדיון נמשך וללא סוף והחלטתי לשים לו סוף באמירה שגם הביטול והסקס הם אמנות (כמובן שהם מקבילים לאמנות אם מנסים לפרשם בדומה לאמנות מופשטת). אבל הוא טען שאין זה נכון, היות והאמנות היא צורת ביטוי – לעומת זאת שאלתי, האם הסקס אינו מבטא רגשות? את היותר עדינות והיותר חזקות? למעשה את כל עולם הרגשות. האם הטבח אינו מבטא רעיונות ורגשות בתבשילים? האם מגישים גלידות בהלויות? האם אין אוכלים טעמים

"מנוגדים" או "הרמוניים" שהם מגוונים כמו המוסיקה. הלימון על הדג או על הצדפות, החרדל והמלח, הבשר, הקינוחים והסוכר והריחות השונים? האם אין מטבח עליו, כבד או רציני? האם אין אלה ביטויים רגשיים כמו "הכתם האדום על רקע שחור" ואולי אפילו יותר אנושיים? תשובתו הייתה שיצירת אמנות היא ביטוי רגשות שאמן מציג בפני הקהל. האם לא כן הבישול או הסקס? עם כי זה האחרון (למעט הזנות) מתקיים בדרך כלל בין שני בני הזוג, שהם גם האמנים וגם הקהל, גם פעילים וגם פסיביים. הם נותנים ומקבלים את אותה המידה של הנאה ועונג. האין זו האמנות הנשגבה ביותר? האמנות היא יצירה, כך גם הסקס והבישול לפחות כמו הציור ואולי אף יותר כי אלו הן תמצית היצירה האנושית. אני חושב שהגנתי לא רע על טענתי שהיא לא פחות פראדוקסאלית מאשר האמנות המופשטת.

אהובתי היקרה והקטנה שלך תמיד אליעזר.

נ.ב. בסוף השיחה הזו הגב' ניגו נתנה לי שתי חוברות של "Numero" שהוקדשו לאדריכלות. לפחות דבר מה לקרוא – תוצאה מעשית לאחר כל הבלה בלה בלה.

אליעזר.

לכב' נורה רובנפלד, מלון דה לוניברס, רח' מוסיקה לה פרינס 63, פאריז 6, צרפת. חותמת דואר אוויר: פירנצה 10.1.54. הגיע ל-פאריז 12.1.54.

פירנצה, 16:00, 7.1.54.

אהובתי
אני עדיין מחכה לתשובה של "ציירייה" ברומא באם הוא יכול, כן או לא, לסדר לי את הויזה לספרד. אתמול היה יום חג אבל אני מקוה שמחר אקבל את התשובה. גם המכתב של אמא טרם הגיע ואני מחכה לו בחוסר סבלנות. תארי לעצמך באיזה תסבוכת אהיה אם אצטרך לנסוע לרומא בטרם קיבלתי את המכתב מאמא...
האמנתי שיקרה נס ולא תקבלי את המכתב האידיטי מלא הקינאה והשטויות והנה קיבלת אותו. אני מקוה שקיבלת גם את המכתב ששלחתי אחריי – ומקוה שתביני ותסלחי לי...

קיבלתי היום את המכתב ששלחת לי אקספרס ביום ה-5 לינואר מיד לאחר השבייתה הארוורה של שרותי הדואר הצרפתי ומכתב נוסף מיום ה-24 לדצמבר: עם השיר של בראנסס. נהנתי מאוד ואין לי קושי לפזם את Mauvaise Reputation אבל לא את Cheval Blanc – אף מילה. הקריקטורה טובה מאוד. אני מקוה שנפגוש גם את ג'וליוס [שמידט] בספרד. דרך אגב כבר ה-7 לחודש והיכן מוניו [צ'רינסקי]? ותני לי את הכתובת של ג'וליוס. כתבי לי מעתה ל-ברצלונה – דואר ממתין.
כתבתי לאמא ונתתי לה את הכתובת של רוזנטל, עד שאגיע ל-מדריד, על מנת שהדואר לא ילך לאיבוד. איני יודע את כתובתו של אבא הנמצא עדיין ב-קייפטאון. בכל מקרה אל תכתבי לי ל-גינאה – זה מסובך מדי. ראשית איני יודע אם יעבירו הלאה מפירנצה לספרד. עם כי אשנה את הכתובת על מנת שיעשו זאת. דיברתי איתם והם הסכימו.

באשר ליום שישי מדוע אינך מבקשת מכולם להביא חברים, את... וכו'. האם אין להם ידידים שיהיו מעוניינים לקנות? אני מבין שרומה שלחה אליך מכרה עשירה מאוד. מה קרה איתה? זאת ועוד, מדוע את מביאה את מכריך לגלריה? זה בעל הגלריה האמור להביא קונים לתמונות ולא את. בעקרון אין להביא קונים לגלריה, כי בעל הגלריה יקח אותם לעצמו. כמובן לא בדיוק עכשיו כאשר הם באים לקנות אצלך. אבל לאחר שיכיר אותם יעשה הכל כדי למכור להם בשנים הבאות. לאבא היה נסיון רע מאוד באותו הקשר. בדרך כלל לקוחות קונים אצל אותו צייר יותר מתמונה אחת. אלה שקנו הפעם ירצו לקנות גם בשנים הבאות. קונים מתקשרים לאמן שלהם לכן כל לקוח שאת שולחת לגלריה כמעט אבוד בשבילך לשנים הבאות. בעל הגלריה ינסה למכור להם בעצמו – על כן שימרי את מכריך. אלה הם סודותיו השמורים ביותר של האמן. לעולם אל תגידי את מחיר התמונה – תמיד יותר מאשר קיבלת. בקשי את לקוחותיך שלא לומר כמה שילמו – אמרי להם שזה מחיר מיוחד ורצוי שלא יספרו. אל תמכרי לאנשים המכירים תמונות דומות שציירת. אבל כדי שלא להתעייף כדאי ורצוי שתעשי וריאציות לתמונות שזכו להצלחה. אל תשכחי אהובתי שהוריאציות עשויות להיות טובות יותר מהמקור. אם תמכרי הרבה תשמרי אצלך תמיד גואש קטן של אותם נושאים. עם הזמן תגלי שבכל עונה אין עושים יותר מאשר אחת או שתיים או שלוש קומפוזיציות טובות, שגם הייתה להן הצלחה. לאנשים יש לעתים קרובות טעם דומה ולכן יבחרו באותן וריאציות מצליחות. אבל אין להציג בגלריה את הוריאציות. כי מבחינה מסחרית אלו יחשבו לחיקוי ומסוכן מאוד להתפרסם כאמן המחקה את עצמו והדבר מוריד את המחיר. זה כמו שמלה, משלמים עבור המקור ועל מנת להיות היחידה שלובשת את הדגם. עם זאת גם האופנאים הגדולים חוזרים לפעמים על אותו דגם אבל אם הדבר מתגלה לעתים אפשר לאבד את הלקוחות. בציור המצב אינו כה חמור היות ואמן אף פעם אינו

מצייר פעמיים בדיוק את אותה התמונה. אני מקווה שהבנת אותי אהובתי. את יכולה אמנם לעשות כרוצן אבל תגלי שרעיון הוריאציות עשוי להיות לך לעזר רב. האם דיברת עם כל הנשים המכובדות על האפשרות לערוך עבורך מפגשי קוקטייל קטנים, לצורך מכירת תמונות? אני חושב שזה עשוי להצליח. לסיכום: (1) אל תגלי מי קנה אצלך. (2) אל תגלי את המחיר שקיבלת. (3) עשי וריאציות מתמונות שהצליחו. (4) אל תמכרי וריאציות לאנשים המכירים זה את זה. (5) תבקשי מהגברות לקיים עבורך ערבי פגישה. (6) תבקשי ממכריך להביא למפגשים אלה ידידים המעוניינים לקנות. (7) חזק ואמץ ובהצלחה. ועל תתימרי שתנסי למכור למחייית שנינו לשניים-שלושה חודשים*.

לא רק שזה קשה מדי אלא גם בלתי אפשרי לדעתי. אני סומך עליך ידית ואוהב אותך מאוד. אין לקינאה שלי קשר לאמון שאני נותן בך. ולמען השם אל תכתבי לי "איני אוהבת לגור לבד". אני רוצה להיות עם גבר" משפט כזה משגע אותי ואני רועד מעצם המחשבה.

אהובתי פירנצה, 8.1.54.

לפני חצי שעה בדיוק קיבלתי חזרה את הדרכון שלי אצל "צייריווה". ובכן לא כלום. הם אינם יכולים לעשות דבר. אבל תודה לאל עכשיו אני יכול לנסות לקבל את האשרה ב-גינאה. אני לא חושב שאסע למילאנו אלא ישירות ל-גינאה. בנוסף אעשה ככל האפשר על מנת לקבל את אשרת המעבר דרך צרפת ברגע שתהיה בידי האשרה הספרדית. ההבדל בין הפלגה באניה לנסיעה ברכבת גדול מאוד. יתר על כן עבור ההפלגה צריך לשלם בדולרים (30-25\$) והרכבת עולה 10,000 לירות (\$15). קיבלתי גם את מכתבך מיום ה-2 לינואר (עם ציור של אריק שהוא ממש חמוד). איני רוצה לדבר על רגשות אלא על עסקים: אין חשיבות באם את מפורסמת או לא. גם למפורסמים קשה למכור וכמה יש כאלה: התשובה היא שיש הרבה מכרים היכולים ומעוניינים לקנות. צריך כנראה לשכנע אותם וזה, אני יודע, לא קל. צריך לרוץ לא מעט אחריהם. איני חושב שהגלריות תעשנה הרבה. אם תמכרי או לא, זה תלוי בך. צריך להביא אנשים וכפי שאמרתי, מה שיותר ובעיקר מכרים של מכרים, שהם לעתים הקונים. אני מבין את רגשותיך כלפי רומה אבל היא יכולה להביא קונים. תשכחי את המריבה איתה ותני לה להביא אנשים. עוד תהיה לך הזדמנות לריב איתה ולומר לה את מה שאת חושבת עליה.

הקונים מגיעים תמיד ובכל מקום. זה אסונם של כל האמנים, הם אינם רוצים לשלם ומדברים תמיד על המצב הקשה ומצב העסקים הגרוע. אל תדאגי אהובה, תני להם לומר את הבלה, בלה, בלה, בעוד את מוכרת להם תמונות. אין דבר שהם קונים גואשים אבל 20 אלף לשלושה זה לא הרבה, תנסי לקבל יותר.

אם האמא שלך מגיעה גייסי אותה שתעזור לך. אני חושב שהיא תעשה זאת ברצון. אבל אף מילה שאת מנסה להרוויח עבור שנינו. את יודעת היטב את התוצאה של רעיון כזה.

אהובתי היקרה, הנסיון מראה שמחירים גבוהים אינם מבריחים את הקונים. להפך, הם מעריכים אם מבקשים מחיר. דרך אגב מה הם יודעים על מחירים. תשכחי מענין זה. תמיד אפשר לדבר על ציור טוב וציור רע אבל לא על ציירים טובים ורעים. יש אותו מספר של אמנים ידועים ונחשבים שהם גרועים – הלא כן? תשתדלי להמנע מלדבר על אמנים אחרים בנוכחות קונים.

חבל שאיני ב-פאריז. אבל תבקשי את (אלף) ויזל לכתוב או להביא אליך מבקרי אמנות שיכתבו תחת הכותרת: "ביקור אצל אמנית צעירה ב-מונפארנאס". אל תחשבי. תדברי ותהיי הכי נחמדה שאפשר ויהיו לך את הכתבות הכי טובות ב-פאריז לא פחות מאלו של (ליאונורה) פיני. ובכן טלפני ל-ויזל ועשי זאת מיד. מוטב שלא יהיה זה מומחה לאמנות – המומחים מסוגלים רק להרדים עם הסיפורים המעצבנים שלהם.

מכל מקום הנה כמה רעיונות לכתבה כזו. ראשית עתונאי נוקק לפתיח (Lead) כלומר הסיבה, הנושא או הסיכום הפחות או יותר חשוב לכל הכתבה, כגון "חידוש" או "הצהרה". אני ממשיך עם את רעיון הכתבה – הוא חשוב כאמצעי עזר למכירה אבל גם לאומץ ולבטחון העצמי שלך. נאמר שהעתונאי שואל אותך ואת צריכה לומר דבר מה. אני מתייחס לנקודת הראות של הכתב: (1) הוא מחפש משהו חדש. (2) משהו מענין ולא שגרתי או בנאלי. (3) תוספת "צבעי" (בלה, בלה, בלה). נולדת בשנחאי ולפני שהבנת דבר כבר הקפת את מחצית כדור הארץ. את קוסמופוליטית מלידה (לכשעצמו די מענין). את צעירה ויפה (חשוב מאוד). את מכירה היטב את העולם החדש. הצהרה: "אני חושבת שהאמנות היא הגשר הטוב ביותר בין העולם הישן והחדש – מובן מאליו כי האמנות היא אוניברסלית" (קצת נועז לאמנית צעירה אבל מוערך בצרפת כי הם אוהבים הצהרות כאילו ניתן ליצא את התרבות והאמנות הצרפתית לאמריקה). את ממשכה ומצהירה בנושא האמנות: הדור האחרון של

האמנים באירופה הפנו עורף לעולם. האמנות המודרנית הפנתה עורף לנשמה מסיבות שונות. זה קרה לפני מלחמת העולם הראשונה ובעיקר בין שתי המלחמות. אבל הצעירים של היום אינם יכולים עוד להתכחש לעולם. ולאחר הסיוט תגובתנו שהיא החזרה למסורת, המסורת הטובה ובעיקר ל-הומאניזם ולפיגוראטיבי (זה חידוש: "הצעירים מדברים על חזרה למסורת של ההומאניזם"). אל תכתבי הצהרות מסוג זה אלא תנסי לומר אותם כאילו את עדיין מחפשת את הדרך.

את לא עורכת תערוכות. את נרתעת מפתיחות ממבקרים ומומחים. יש לך חוג רחב של ידידים. אלה הם המבקרים שלך. את מאמינה בקשר האישי של האמן עם הציבור שלו.

החזיקי אצלך צילומים של עצמך ושל ציור או שניים. בתמורה לכתבה תני גואש זה כאילו מובן מאליו אבל רק לאחר שהתפרסמה. צריך הרבה סבלנות עם עתונאים וצריך להיות נחמדים איתם אבל מעל לכל בטחון עצמי.

אל תדאגי. "אמנית צעירה ב-מופארנאס" – יכול להיות נושא מעניין למדי. אל תקבעי פגישות עם כמה עתונאים (יחודיות) את חייבת לומר שאת מרגישה "פאריזאית" ואמרי משהו, איני יודע מה: אולי ש-פאריז היא מרכז העולם והמולדת האמיתית של הציירים.

עוד לא קיבלתי את המכתב של אבא ומחר אני נוסע ל-גינאה ומשם ל-ברצלונה. כתבי לי ל-ברצלונה.

אל תשכחי יקירתי לא לשחק את "אחרי המבול" עוד תצטרכי למכור גם בשנים הבאות. מאמר פה ושם יעשה רבות. מעריצך אליעזר.

הערה: ביחס להורי אני אומר שאנו מתכוונים להתחתן רק כאשר נגיע לאמריקה מפני שאי אפשר להיות שם על מנת שלא יהיו לי איתם בעיות והם יחשבו שאת עשויה להרוס את חיי, להיות מלכודת לרגלי, משקל נוסף על כתפי, צעד לקראת חיי בורגני קטן וכו' וכו'. הם יבינו זאת אם המדובר באמריקה על מנת לעשות את החיים פחות מסובכים.

באשר להוריק תעשי מה שאת מבינה אבל ללא שערוריות.

דרך אגב וזה חידוש: לא ידעתי שצריך לשכנע את אביך ביחס לתצהיר (Efidavit) כיצד הדברים התגלגלו למצב זה? עד עכשיו זה הוא שצריך היה לשכנע אותנו לעשות את כל הדרוש. אבא מסכן שלך. האם הוא מקווה ש...?

דרך אגב מדוע שלחת את המכתב ל"קולומביה" – הפתעת אותי. זה היה העתק של מכתב שכבר נשלח לשם. אמא שלחה לי את ההעתק על מנת שאראה שהמכתב בסדר. אני בטוח שהשלישי הוא ממערכת העתון. אין דבר הוא יגיע בדואר לכאן באחד הימים הקרובים. אל תדאגי. אני אחכה עד לשעה 6:00 על מנת לשלוח מכתב זה עם החדשות האחרונות שאקבל בדואר. אליעזר.

אהובתי,

הערב אפגוש את האדלרים [לואיס ובו]. אולי נלך לקולנוע. בכל מקרה אני כה עצבני בגלל המכתב של אבא שטרם הגיע. היום יום שישי מחר שבת. אם לא אסע מחר ל-מילאנו לא אוכל לעשות דבר בענין הויזה עד ליום שני ה-11.1.54. על אף שזה היום האחרון שיש לי באיטליה אני מקווה שאספיק לסדר את הכל: להוציא את האשרה הספרדית, את אשרת המעבר דרך צרפת, ולהספיק להגיע לרכבת. אם כך אני יכול לחכות למכתב של אבא עד לשעה 12:00, כלומר עוד יומיים. נקווה לטוב. איני יודע אם המכתב יגיע ממש או שאצטרך ללכת לפגוש מישהו. אם זה המכתב ששלח לי אז אוכל לקבל אותו גם ב-ברצלונה. אבל אם לא זה יהיה אסון. בכל מקרה אנסה לסדר מחר את ענין הכתובות כמוצא אחרון.

פירנצה, 9.1.54

אהובתי היקרה.

הבוקר קיבלתי שלושה מכתבים. החשוב ביותר מאת [אהרון] דולב. עכשיו אני מבין שלא שלחת ל"קולומביה" את המכתב של אמא אלא את זה של דולב. טוב מאוד. גם המחירים שקיבלת עבור הגואשים הם בסדר גמור. אני גאה מאוד נשמה שלי. בנוסף קיבלתי את המכתב עם הצילום שלי מ-ונציה ואני שמח שהוא אצלי. המכתב השלישי הוא מיום ה-17.11.53 כלומר ישן מאוד, אבל מה לעשות. את שואלת בענין ארה"ב, כיצד אני מתכוון לנסוע? ובכן לאחרונה קרו דברים מבלי שידעתי: 1) לא ידעתי שאביך אינו רוצה לתת לי את התצהיר. 2) לא ידעתי שהוא חוזר בו מהזמנתו לבוא לארה"ב. לצערי אין לי את הכסף לקנות כרטיס לאניה ואיני יודע אפילו כמה מדובר אבל קרוב לוודאי יותר ממה שיש או יהיה לי.

אהובה, סמכתי על הבטחה אחת שעשה. תחילה אמר שישלם הכל. ובכן הוא אינו יכול. אני מבין וידעתי מהרגע הראשון. אני מבין כמו גם שאצטרך לעבוד. \$2600 הוא סכום גדול מאוד – ללא ספק. אבל מכאן ועד אי רצונו לשלם דבר

המרחק גדול מאוד. לא כן? אני מצפה ממנו שלפחות יעזור לי להגיע לארה"ב ושם
אנו ננסה להתחיל את דרכנו.

אני רוצה לנסוע לאנגליה. אל תשכחי שהספקות שלי ביחס לארה"ב גדולים
מאוד. אני רוצה לראות מה שיותר. אפשר לתכנן לא כן? אבל תוכניות לחוד
ומציאות לחוד. אם הדבר בלתי אפשרי אז לא. אבל למה להתחיל עם לא? עד עכשיו
לא קיבלתי את המכתב של אבא ואיני רוצה לחשוב מה יהיה אם לא יגיע.
אליעזר.

הערה I: הערב עוד טרם קיבלתי את המכתב של אבא. אני נוסע מחר, 10.1.54,
ל-גינאה, בשעה 12:10 ואגיע לשם ב- 17:45. נשארתי עם 30,000 לירות [המלון
27; הויזה 5; טקסי 30; הוצאות כולל הנסיעה ל-גינאה 35, היו 125 נשאר 30]
הערה II: יום ראשון פירנצה (לפני הנסיעה) לא היה דבר עבורי בדואר.
להתראות ב-ברצלונה.

הביקור השני ב-פירנצה ארך שבוע ימים ואולי קצת יותר, אבל
לא יותר מאשר הזמן שנדרש למיובה כוח הספרדי לקבל את ההודעה
שהאשרה מוכנה ומחכה לי אצל השגריר ב-גינאה. שם יהיה עלי
לחתום על הצהרה שבה אני מתחייב שלא לשלוח כתבות או צילומים
– אשרה שקיבלתי ביום ה-11 לינואר 1954 ובמקביל, כלומר באותו
יום, גם אשרת מעבר דרך צרפת עם אזהרה שלא לרדת מהרכבת. אין
ספק שהריצה ב-גינאה בין שתי השגרירויות גרמה לי למתח רב
במיוחד בגלל החשש שמשרת הגבול האיטלקית עשויה לגלות שכבר
עברו כשלושה שבועות מאז פג תוקפה של אשרת הביקור. אבל
מסתבר שהאיטלקים בחרו להתעלם מאותו איחור, בדיוק כפי
שאמרה הבחורה שפגשתי ליד השגרירות הישראלית ב-רומא. מעט
מאוד זכור לי מאותה נסיעה ברכבת מ-גינאה ל-ברצלונה. קרוב
לודאי גם מפני שהשעה הייתה מאוחרת ורוב הדרך נמנמתי וישנתי
בישיבה, עם נוסעים נוספים, על ספסל המחלקה השלישית.

מכתבים מ-גינאה (לפני המסע לספרד)

לכב' נורה רובנפלד אצל רוזנטל, רח' מדריק 32, פאריז 17, צרפת. דואר אוויר מ-גינאה:

11.1.54.

אהובתי,
10.1.54, גינאה,
לבטח קיבלת כבר את המכתב בדואר אקספרס ששלחתי לך מפירנצה. הלילה
אשן ב-גינאה. מחר בבוקר אהיה אצל הקונסול הספרדי על מנת לקבל את האשרה.
אני מקווה שהכל יעבור בשלום ואקבל את המכתבים ששלחת לי ב-ברצלונה, כמו גם
שתפגשי אותי ונשאר יחד בספרד. איני רואה סכנה בנסיעה ברכבת דרך צרפת.
המדובר ברכבת לילה. אם אקבל את אשרת המעבר אשמח מאוד כי המדובר
בחיסכון גדול. אני שולח לך כמה שורות של שירה. מעולם לא כתבתי בצרפתית ואני
מתאר לעצמי כמה שגיאות כתיב עשיתי בשני שירים קטנים אלה שכתבתי לך
אהובתי. אל תלעגי לי – אין זה יפה – בסופו של דבר הצרפתית אינה השפה שלי. ויש
לי רק מספר מצומצם של מילים ולכן מטבע הדברים גם הרעיונות, בנוסף לכל
השטויות העולים לי בראש כאשר אני חושב עליך.

היום היה לי יום נהדר: שמש יפה ולראשונה גם יכולתי לראות את הנוף בין
פיזה ל-גינאה. אולי מוג האוויר ישאר כך עד ל-ברצלונה; נוף של ים ויבשה. מחד
הים הכחול כה יפה והיבשה כולה בירוק עם כפרים קטנים על הגבעות. פסגות
ההרים מכוסים בשלג. מכתב זה ישלח לך מחר ואני מקווה שהוא האחרון מביקורי
הראשון באיטליה. אני שואל את עצמי מה יקרה למכתב של אבא אבל מאוחר מדי
מכדי לחשוב על כך. אוהב אותך, אליעזר.

אהובתי 11.1.54

אני נמצא עכשיו אצל הקונסול הספרדי ב-גינאה. ובכן צריך לטלפן ל-רומא
לאישור הויזה שלי לספרד. התשובה תגיע בעוד כמה דקות. אני מקווה שאת בסדר.
כבר הייתי בשגרירות הצרפתית ושם הבטיחו לתת לי בשעה 12:30 אשרת מעבר ללא
עצירה, למרות שישגרו את המשרדים בשעה 12:00. הם עושים זאת במיוחד בשבילי
מפני שאני נוסע מכאן ל-ברצלונה בשעה 15:00. אני מעוצבן שאינך יכולה לתאר
לעצמך. הכל עוד יכול לקרות, אפילו שאצטרך לנסוע ל-רומא (האשרה האיטלקית
שלי, המסתיימת היום בחצות, אינה ניתנת להארכה). ההרגשה היא כמו על מקפצה
– הקיבה מקווצת ככדור, כאילו אני רוצה להקיא. אה ריבונו של עולם שכל זה כבר

יהיה מאחורי. בקשתי אשרה לשלושה חודשים. אם הכל יסתדר ארגיש שניצלתי. אני מחזיק אצבעות.

אני שולח מכתב זה לרוזנטל (אהרון שואל מדוע אינם עונים למכתבים שלך) כי שכחתי את הכתובת שלך, הנמצאת סגורה במוזודה. דרך אגב התקנתי במוזודות מנעולים חדשים. זה עלה לי 1000 לירות אבל איזו הקלה. אוהב אליעזר הערה I: 12:00, קיבלתי את האשרה הספרדית לשלושה חודשים. זה עלה לי 5901 לירות, כולל הטלפון לרומא.

הערה II: 13:00 קיבלתי את אשרת המעבר דרך צרפת ללא עזירה, 700 לירות בגלל האיחור (במקום 500)

ב- 15:20 אסע ל-ברצלונה. אוהב אליעזר הערה III: 14:30, על מנת לחסוך 2000 לירות אנסה להחליף חלק מהכרטיס המקורי מ-גינאה ל-מילאנו בקטע מ-גינאה עד לגבול. בינתיים החלפתי כבר 10,000 לירות ואצטרך להחליף עוד 20,000 לירות.

אני בוכה/ לכל אורך הדרך/ הלוקחת אותי/ ממך// בעוברי מבטי צולל/ מבעד לחלונות הרכבת// עצוב לי/ לחשוב/ ולראות/ אלפים אצלם// ואצלי.../ הכל נשבר/ בשנאת אלה/ הלוקחים אותי// המקווים/ כי אבני דרך זו/ עם מאות קילומטרים// של מסילות ברזל/ ומחסומים גבוהים/ ימעכו אותנו// כמה ארוכות/ זרועותי/ על מפת/ העולם הקטנה שלי// אני רואה/ אותך/ לבד/ עצובה// ובוכה בזו הדרך/ המרחיקה אותי// ממך.

*

את הנך/ כמו החלום-/ הבהיר ביותר// עורך הרענן/ שורף אותי// את הנך כמו פיה-/ הבהירה ביותר// שדיך קשות/ ורכות כנגדי// החורף בהיר יותר// כי הנך/ הדשא בגשם/ ירוק יותר// השמש השזופת אותנו בקיץ/ על החול-/ תשוב// כמו לחום. לאהובתי בדרך מפירנצה ל-ברצלונה 10.1.54.

ברלינג'ירי: תמונת מזבח, 160x123, טמפרה על עץ, כנסיית סאן פרנציסקו, פסקיה, איטליה.

ברלינג'ירי בונאונטורה, פעיל 1231-44 (Berlinghieri). יליד העיירה לוקה באזור לומברדיה. בנו של צייר. אין ספק שהעיירה אסיסי וג'וטו מזוהים עם פראנסיסקו הקדוש (1182-1226), אבל מבחינה אמנותית דמותו מתחברת מזה זמן רב עם הצייר ברלינג'ירי ויצירתו משנת 1235 עבור מזבח הכנסייה בעיירה פסקיה (Peschia) – יצירה שהיא ככל הידוע גם הראשונה שבה מתוארים ארועים מחיי הקדוש.

את הצילומים של סאן ג'מיניאנו שמרתי במשך שנים אבל עד סאן ג'מיניאנו עצמה הגעתי רק כעבור כשלושים שנה במסגרת הסיוורים הארוכים יחסית – כל אחד חודש ימים – שערכתי באיטליה, הפעם במכונית ושפע חוברות הדרכה; סיוורים שבהם ניסיתי להשלים את אשר החמצתי בנסיעה הראשונה ברכבת, לא מעט בגלל חוסר ידע. כמו בראשונה את רוב תשומת הלב נתתי לאמנות, בעיקר ציור, אבל גם, כצפוי בשלב זה, לאדריכלות. בסביבות פירנצה הרשימו אותי ציורי הקיר של פיירו דלה פרנציסקה בארצו (Arezzo), אגן הטבילה של ניקולו פיזאנו (בבית הטבילה) וכמובן המגדל הנטוי הסמוך לו. ריקועי הברונזה של דונאטלו בקתדרלה של סיינה ואיך לא? הכיכר המפורסמת של העיר שהתפרסמה, בין השאר, בזכות האדריכל האמריקאי פאול רודולף ששילב את אותה צורה גיאומטרית באחד מתוכניותיו. באותו מרחב אבל קרוב יותר ל-רומא ביקרתי בכנסיית פראנסיסקו הקדוש ב-אסיסי. וכמו כל אוהבי האמנות תהיתי האם ציורי הקיר בקתדרלה הם אכן מעשה ידיו של ג'וטו שהרי לכאורה היה צעיר מדי כאשר בוצעו. בנסיעה ל-טיבולי, הסמוכה אף היא ל-רומא, התרשמתי מהניגוד בין המזרקות המופלא לעומת הבנין הקטן של הארמון עצמו. בדרך חזרה ראיתי, איך אפשר שלא? את מתחם הארמון של הקיסר אדריאנוס שהוא מעין וורסאי של העת העתיקה. אי אפשר לסגור רשימה זו ללא איזכור ביקור קצר מדי ב-טורינו, שלרוע המזל הייתה בתנופת שיפוצים, שפרושה פיגומים סביב רוב הבנינים שבגינם הגעתי לשם, במיוחד אלה שתוכננו על ידי גוארינו גואריני. אכזבה דומה הייתה לי כאשר עברתי בעיירה וינצנצ'יה. גם כאן ראיתי בעיקר פיגומים סביב הבנינים שתיכנן פאלאדיו: ה"בזיליקה", ה"תיאטרון" ואפילו ה"וילה רוטונדה" שלהפתעתי לא הייתה כלל וילה, כלומר בית מגורים כפרי אלא ביתן להילולות, עם מחסן גדול בבסיס ומתבן בעליית הגג. הערצתי לפיירו דלה פרנציסקה הובילה אותי לימים אל סאן ספולקרו שהיא עיירת מולדתו – מסע ארוך יחסית ללב המגף האיטלקי – שבה שמורה אחת מיצירותיו היותר מרשימות "העליה השמימה". בנסיעה זו, שהתחילה ב-רומא והסתיימה ב-ונציה, עצרתי בדרך גם ב-ראוונה שבה הכל נראה לי מוכר כאילו כבר ביקרתי כאן במסע הראשון באיטליה על אף שאין זה מן הנמנע שכלל לא הייתי שם אלא בעיני רוחי – נושא שכבר דנתי בו ואין צורך לחזור עליו בשלב זה.

המסע לספרד מ-ברצלונה ל-מדריד

דבר לא נשאר בזיכרוני מהימים הראשונים ב-ברצלונה. עד בואה של נורה – קרוב לודאי כעשרה ימים לאחר שאני הגעתי לשם. כל שנותר לי הוא מכתב אחד ששלחתי לה מיד עם הגיעי לשם. גם לא זכור לי כיצד ידעתי שהיא אמורה להגיע. האם שלחה לי מברק או מכתב לסניף הדואר? בקיצור אותה חידה כמו הפגישה של שנינו באיטליה, שגם ממנה איני זוכר דבר אפילו לא אם התקיימה ב-מילאנו או ב-גינואה. עכשיו ב-ברצלונה לפחות נותר אצלי הרושם הראשוני כאשר ירדה מקרון הרכבת וזיהיתי אותה רק כעבור כמה שניות, כי, נראתה שונה מאוד ולדבריה גם אני השתנתי. בסופו של דבר הגענו שנינו למסקנה שהמדובר בשיער: נורה שינתה במעט את התסרוקת; אפשר שהלכה למספרה, כצפוי לאחר שלושה חודשי מסע באיטליה ואילו אני לא טרחתי כלל להסתפר, בוודאי שלא מאז שנסעה ל-פאריז כחודש קודם לכן. אפשר שכאן המקום לציין שאני עתיד לאמץ מנהג זה שלא להסתפר אלא פעם בחודש ולעיתים אף יותר, גם כאשר הייתי בארה"ב למרות ששם נהגו להעיר לי על כך ללא הרף ואולי דווקא משום כך; הערות שפסקו במחצית שנות ה-1960 בזכות "הביטלס" שגידלו שיער ארוך בהרבה יותר ממני.

מכתב מ-ברצלונה

לכב' נורה רובנפלד אצל רוזנטל, מלון דה לוניברס, רח' מוסייה לה פרינס 63, פאריז 6, צרפת. הוחזר ל-ברצלונה ב-19.1.54 ונשלח משם לדואר המרכזי והלאה לדואר ממתין ב-מדריד.

נורה אהובתי
ברצלונה (ערב) 12.1.54
הגעתי ל-ברצלונה היום אחה"צ בשעה 14:45 לאחר נסיעה ארוכה, וקשה מאוד ומעייפת שהחלה אתמול אחה"צ בשעה 15:30 (סה"כ 11 שעות). במכתב האחרון כתבתי שאנסה להחליף את הכרטיס גינואה-מילאנו ב-גינואה-ונטימיליה. אבל לצערי לא הצלחתי והנסיון הפך לבזבז זמן. בשעה 15:15 קניתי אצל "קוק" את הכרטיס ל-ברצלונה (רק אצלם אפשר לקנות כרטיסים מאיטליה לספרד) בשעה 15:15 החלפתי את יתרת הכסף שעדיין נותר לי וכעבור 2 דקות רצתי כמו משוגע עם המזוודה מהמלון שליד הרציף עד לרכבת. ברגע שעליתי לקרון הרכבת החלה לזוז (איזה מזל). נסעתי בעמידה עד כאן סאן רמו ובהמשך מצאתי מקום ישיבה. בדרך צריך הייתי להחליף מקום, כי הייתי בקרון שנסע לאירון (Irun) ורק ב-ניצה (Nice) נשכבתי לרוחב הספסל כי נשארתי בקרון עם איטלקי אחד. אבל, למען האמת, לא הצלחתי להרדם בגלל הרעש ברכבת והמתח מסיפורי האשרות ב-גינואה. כאשר נכנסו לספרד פגשתי זוג מ-ניו יורק, נחמדים מאוד (כמובן יהודים) וגם ספרדי שנתן לי כתובת של מלון לא יקר (70 פזטות (\$1 = 36 פז) ליום כולל פנסיון) למרות שאומרים שב-רצלונה היא הכי יקרה בספרד, יותר מאשר מדריד. גם זוג ה-ניו יורקים באו איתי למלון-פנסיון. הספרדי שנתן לי את הכתובת ישאר כאן עד מחר לצורך עסקים. הוא נוסע בחברת בת דודה נחמדה מאוד, שאיתה דיברתי, כי הוא בקושי מבין כמה מילים בצרפתית. אבל אל דאגה אני לובש כל הזמן את הטבעת וכולם בספרד יודעים את משמעותה. מכל מקום אני מרוצה מאוד. הייתי קצת מאוכזב שלא מצאתי אף מכתב בסניף הדואר הממתין.

יקירתי אני אוהב אותך עד אין סוף.
היו לי כאן כמה הפתעות קטנות ונעימות. מחיר הנסיעה מתחנת הרכבת למלון, למרות המרחק, היה 120 פרנקים (11 פזטות) כן גם קופסת סיגריות אמריקאיות (11 פזטות) כלומר 120 פרנקים. כידוע לך יש לי כ-2000 פזטות והשאלה היא אם לחכות לך כאן או ב-מדריד. עני לי מהר אהובתי.

מכל מקום, אם אחזור לפגישה עם נורה ב-ברצלונה, אין לי ספק שהיו דברים רבים אחרים מלבד התסרוקת שעמדו בראש דאגותי: מבין אלה הסקרנות מה ארע בפגישה עם אביה? והאם ערכה תערוכה והצליחה למכור את ציוריה כפי שהצעתי? ומעל לכל לאן מועדות פנינו: חזרה לצרפת, לארץ או אולי לארה"ב? מכיוון שהשאלה המיידית מה נעשה בשלושת החודשים בספרד ולאן נמשיך לאחר מכן, אני מניח, אף שהדבר לא זכור לי, שנורה סיפרה לי מיד או למחרת שאביה שב והציע לממן את נסיעתי לארה"ב ואת שכר הלימוד ההתחלתי אם נגיע לשם. כולל כמובן בהצהרת התחייבות (Affidavit)

מצידו לקיים אותי כל עוד אמצא שם; דבר שלא עלה בדעתי לעשות, אפילו לא את המעט שיכולתי לצפות ממנו לו הייתי מבקש ולא ביקשתי. באשר לתגובתי להצעה לבוא ל-ניו יורק, אני מודה שראיתי אותה כדבר טבעי כשם שבזמנו הציעו הוריה של חנה לרכוש לנו דירה בירושלים אם ארצה ללמוד שם משפטים – הצעה שדחיתי כי עדיין לא החלטתי מה המקצוע שאבחר בו. אילולא הייתי כל כך תמים ורחוק מעולמם של אנשי עסקים, הייתי יודע שלא היה שום דבר טבעי או מובן מאליו בהצעה לבוא ל-ניו יורק אלא רק דרך פתלתלה לשלוט בנורה עוד מספר שנים.

נורה הגיעה ל-ברצלונה כשבידה הכתובת של סוכן נסיעות שהיה כנראה בקשרי עבודה עם אביה. כאשר נפגשנו ונודע לו שאני ישראלי, מיהר לספר שהוא יהודי שהגיע עם משפחתו במלחמת העולם השנייה והחליט להשאר במקום. בהמשך גם הזמין אותנו לביתו לארוחת ערב – ארוחה שבה התברר, בתשובה לשאלתי, שיש לא מעט יהודים שהחליטו כמוהו להשאר בספרד מאחר והיחס אליהם היה ללא גילויי איבה. עם זאת החליטו שומרי המסורת שביניהם לערוך את התפילות במקומות צנועים ככל האפשר, תמיד בביתו של אחד מחברי הקהילה. אין ספק שהתופעה ניראתה תמוהה בעיני בגלל הסיפורים על גירוש ספרד והאינקוויזיציה. בנוסף גם טרם שמעתי על יחסו המיוחד של פרנקו ליהודי ספרד שרבים מהם ניצלו מאחר והורה להעניק להם אזרחות ספרדית – מעין חוק שיבה – אולי בזכות המסורת לפיה הוא עצמו היה צאצא של אחת המשפחות שבחרו להתנצר ולא לצאת לגלות, כפי שעשו בפועל מרבית יהודי ספרד. באותו הקשר זכורים לי כמה מקרים, מתקופת שהותנו בספרד, שבהם ניגשו אלי אנשים שטענו שהם צאצאי משפחות יהודיות, כאשר שמעו שאני מישראל. הראיה לכך הייתה לעתים ספר תורה בעברית שנמצא חבוי בביתם. כמוכן שאותו ספר יכול היה להגיע לשם בנסיבות שונות ולא בהכרח בזכות היותם צאצאי יהודים. באותו הקשר של ספרד ויהודים, זכור לי גם הזעזוע למראה אבני מצבות חקוקות בעברית, שהיו משובצות ב-ברצלונה לאורך חומות ארמון המלוכה בעיר העתיקה – אבנים שכנראה נלקחו מבית הקברות היהודי לאחר גירוש ספרד, אבל סולקו משם כפי שגיליתי בביקורי הבא ב-ברצלונה כעשרים שנה לאחר מכן.

ההתענינות, באותה ארוחת ערב ב-ברצלונה, בנושא בתי הכנסת נבעה מהרצון של נורה ושלי להתחתן בטרם נמשיך את המסע. כפי שכבר סיפרתי היו לכך כמה סיבות בראש ובראשונה החשש שבספרד השמרנית עלול אפילו להחשב לעבירה. אפשר גם שבאותה הזדמנות סיפרנו שאנו שוקלים לנסוע לארה"ב. אותו מכר של ארנסט, הציע שלא להחפז עם החתונה אלא להמתין עד שיתיעץ עם אחד מידידיו העובד בשגרירות ארצות הברית. התשובה בסופו של דבר הייתה לחכות עד שנגיע לארה"ב ועוד כמה חודשים לאחר מכן, על מנת שלא לעורר חשד שהמדובר בחתונה פיקטיבית לצורך קבלת אזרחות אמריקאית, או לחילופין שמשוהו אינו כשורה, כי למעשה אין כל מניעה שאקבל את האשרה בזכות היותי יליד צרפת – מדינה שמימלא אינה ממלאת את מכסת ההגירה שנקבעה לה בזמנו. יתר על כן, מכיוון שאמרתי שאני מתכוון לבקש אשרת סטודנט הדבר יעורר עוד יותר ספקות לגבי.

כשבוע לאחר שובה של נורה מ-פאריז החלטנו להמשיך ל-מדריד. ברצלונה נראתה משעממת מדי ללא מוזיאונים או אתרים מעניינים אחרים שידענו או שמענו עליהם. כך למשל את עבודותיו של אנטוניו גאודי (Gaudi 1852-1926) מי שנחשב כיום לאדריכל הלאומי של קטאלוניה אלא שבזמנו לא ידעתי עליו דבר. אני חושד שגם תושבי ברצלונה לא היו מודעים לחשיבותו עד שהחל להתפרסם בשלהי שנות ה-1950. בדיעבד נראה היה לי כאילו עברתי ב-ברצלונה פעם או פעמים, סמוך לכנסיית "המשפחה הקדושה" שתכנן גאודי. וללא ספק ליד אחד הבניינים שתכנן בלב העיר. אבל עבודות כאלה כאלו לא היו קיימות – אותה התייחסות שהייתה לי לתמונות שלא הכרתי.

עם זאת עלי להוסיף, כי יתכן שהקלות שבה קלטתי ואימצתי את כל אלה – ציורים, פסלים ובניינים – נבע אולי משפע המראות שספגתי במהלך אותה שנה באירופה בנוסף לאלו שכבר חוויתי מאז היותי ילד. ב-מדריד לעומת זאת ידעתי לבטח שנמצא את מוזיאון "הפראדו". בנוסף הייתה בנו הסקרנות לראות את העיר שנורה הכירה משירי מלחמת האזרחים שהיו נפוצים בין זמרי העם והליברלים בארה"ב – אותה רוח שהכרתי רק מהסרט "למי צלצלו הפעמונים". אבל ליברליזם לחוד ומציאות לחוד. כאשר הודענו שניסע ל-מדריד ברכבת כפי שעשינו עד כה הזהירו אותנו אותם מכרים של נורה לבל נעשה זאת, כי מדובר בעשרות תחנות שבהם עולים ויורדים משפחות של איכרים עם התרנגולות והתוצרת החקלאית בדרכם לשווקים. בקיצור כמעט באותו מחיר אבל הרבה יותר מהיר לטוס ישירות מ-ברצלונה ל-מדריד.

אני לא זוכר מה הייתה עלות הטיסה אבל קשה לשכוח את המטוס הקטן שהיו בו כשמונה מושבים. בתחילה הכל התנהל כשורה עד שהתחלנו להיטלטל עלו וירוד מעל לגבעות ככל שהתקרבו ל-מדריד. בעיקר סבלתי מכאב חד באוזניים שנמשך זמן רב עד שלמדתי לאטום את האף ולנשוף אוויר "כאילו דרך האוזניים" – פעולה כה פשוטה ויעילה שמאז חזרתי עליה עשרות פעמים בכל הטיסות הבאות. איני יודע מה מידת האמת באזהרה מפני הנסיעה ברכבת בספרד של אותם ימים. עם זאת בחרנו שלא להסתכן וכל הנסיעות הבאות ל-סגוביה, אסקוריאל ול-טולדו, כולם בסביבת מדריד, עשינו באוטובוסים ואילו את הנסיעה חזרה לצרפת עשינו בלידת ברירה, ברכבת אבל במחלקה השניה וללא תחנות ביניים עד פאריז – נסיעה שעלתה, כצפוי הרבה, מעל ומעבר לכל אלה שקדמו לה.

בגלל אי ידיעת השפה אפילו לא ניסינו ללכת לתיאטרון וגם לא לקולנוע היות וכל הסרטים היו מדובבים. עם זאת זכורה לי פעם אחת שבכל זאת הלכנו לראות סרט ב-מדריד על "יהודה איש קריות". איני יודע מה משך אותנו לראות את הסרט על אף שידענו שנבין מעט מאוד, אם בכלל, את אשר יאמר שם. אולי הלכנו בגין ההצגה על אותו נושא שאיתי ב-פאריז והאפשרות להשוות בין פרשנויות שונות. בפאריז, כפי שכבר סיפרתי, יהודה מסגיר את ישוע לשלטונות מתוך אמונה שיתחולל נס אשר יוכיח את היותו המשיח. אבל, מתאבד ביום השביעי כאשר נוכח לדעת שלמעשה גרם למותו של אדם וחבר. הסרט הספרדי הדגיש, כנראה, את חולשתו ופחדיו של יהודה לגעת בבעלי מום ומצורעים, פחדים שגרמו לו, בסופו של דבר, לאבד הן את בטחונו העצמי והן את אמונתו בישוע, אם כי עלי להודות שאיני בטוח אם אכן זו הייתה הכוונה. לעומת זאת אין לי ספק ששיעשה אותי הקרבה הבלתי צפויה בין המילים "יהודה", "יהודי" ו-"שעועית" (Judeas, Judia, Judio).

תוך כדי כתיבה על הסרט "יהודה איש קריות" נזכרתי בסרט נוסף שהלכנו לראות ב-מדריד – סרט שכיכבה בו הזמרת הספרדייה לולה פלורס (Flores 1923-95) בשירה ובריקוד בסגנון הפלמנקו אבל גם בסגנון הזמר המקסיקני. בנוסף הלכנו לשמוע קונצרט צנוע של שתי קבוצות נגנים שהתקיים, כנראה בשגרירות הבריטית: האחת, בסגנון הפלמנקו והשניה, בסגנון ערבי-מרוקאי; קונצרט שהיה אמור להצביע על המכנה המשותף בין השניים: ניסיון שלדעת לא היה משכנע. עם זאת נותר לי ממנו הזיכרון של נגינה בכינור, כאילו היה צילו קטן, שהועמד על הברד, כפי שעשו נגני הקבוצה המרוקאית. באותו הקשר עלי להוסיף את תרומתה של נורה להשכלתי בתחום הזמר העממי שהיה אחד הנושאים האהובים על חוגי התרבות בארה"ב. למעשה עוד בארץ שמעתי תקליט של הזמר האמריקאי לד בלי (Lead Belly 1888-1948) ושל זמר עם ארגנטינאי שכינה את עצמו בשם אטוואלפא יופאנקי (Athvallpa Yupanqui 1908-92) על שמו של אחרון מלכי האינקא. לאלה נוספו, בזכותה של נורה, עוד כעשרה זמרי עם אמריקאים ביניהם הישראלי תיאו ביקל (Bikel 1924-) שנמנה על מכרי ב-ניו יורק. עם זאת עלי לציין שלצערני אני עתיד לגלות שלנורה הייתה רתיעה ממוסיקה קלאסית. תופעה שלא הייתי מודע לה

באירופה כי היינו עסוקים מדי בריצה מעיר לעיר וממוזיאון למוזיאון. בניו יורק על כל פנים אנו עתידים לקבל במתנה פטפון ישן ומכאן ואילך הלך וגדל אוסף התקליטים: שלי בתחום הקלאסי ושל נורה בתחום היותר עממי.

במבט לאחור אני מרגיש שהייתי תמים מאוד ואפילו פתי. בראש ובראשונה בקשר לעצה שנתתי לנורה להכין סדרת רישומים או ציורים בצבעי מים בתקווה שתוכל לארגן תערוכה ולמכור ועל ידי כך להשתחרר, לפחות במקצת, מהתלות באביה. לדבריה, ככל הזכור לי, עשתה כעצתי והצליחה למכור את עבודותיה בסכום לא מבוטל. ובנוסף האמנתי שהצלחה זו הייתה הגורם לשינוי אצל אביה; שינוי שנבע מכך שהבין כי תוכל להסתדר בלעדיו. המעבר מתלות גמורה לתחילתה של עצמאות לעשות כרצונה. כך למשל לחזור איתי לארץ עם או בלי הסכמתו. על כן הציע שוב לממן את הנסיעה ושנת לימודים אחת אם נסכים לגור ב-ניו יורק רצוי סמוך אליו ככל האפשר. אבל במקביל עשה ככל יכולתו על מנת לדחות את מועד נישואינו – התנהגות שנראתה לי, כפי שכבר ציינתי, כשל אב קנאי. עם זאת עלי להודות שבמידה מסוימת נראה היה לי שאני מבין ללבו: התחושה של הורים שלילדיהם מגיע יותר. אבל גם הקושי, במיוחד של אבות לבנות, להשלים עם הקוד המוסרי הליברלי ביחסים שבינו לבינה.

התמימות נבעה גם מהפער בין עולמות: על פי תפיסתי, האמן הוא איש מקצוע ועשייתה עבודה שממנה הוא מתקיים. בלית ברירה קורה שאמן חייב לעסוק, רצוי רק זמנית, לפרנסתו בתחומי משנה כגון עיצוב, איור והוראה. הדוגמא שעמדה לנגד עיני הוא כמובן אבא וחוג מכרי. אותו הדין לגבי שאר תחומי היצירה. סופרים ומשוררים כתבו למרות שידעתי שכמה מהם עסקו, שוב בלית ברירה, בעריכה ובתרגום ולעתים גם בהוראה. רק במוסיקה המצב היה שונה במקצת: הכוונה להפרדה בין ביצוע, כלומר נגינה, שבה עסקו כמה ממכרי, ביניהם אחד או שניים שגם כתבו ביקורת. זאת לעומת ההלחנה: תחום שבו לא פגשתי בצעירותי אלא שניים: את מרק לברי (1903-67) ומנחם אבידום (1908-95) שהיו מכרים של מכרים. רק מאוחר יותר הכרתי עוד כמה שעסקו בכתיבה אבל בעיקר של פזמונים, כגון דובי זלצר ונעמי שמר שזה כמובן סיפור אחר. אני מניח שגם נורה הייתה רוצה לראות את האמנות כמקצוע אבל עמוק בלב תפיסתה הייתה שונה מאוד. את זאת כמובן לא יכולתי לדעת כאשר נפגשנו במופארנאס. אני מצדי הייתי בטוח שכל האמנים שהכרתי שם חשבו כמובן על הוותיקים מחוגו של אבא והיותר צעירים שהגיעו מהארץ. מטבע הדברים הנחתי שגם לה אותה תפיסת עולם.

כיום אני מבחין לא רק בקיומו של פער בתפיסת האמנות אלא גם את מקורו. מִצָּה, האמא של נורה למדה נגינה, לדבריה בעיקר ליווי, אבל לא עסקה בכך אלא תקופה קצרה בליווי סרטים אילמים. הפסנתר שעמד בבית היה סוג של קישוט גם אם מדי פעם ניגנה עליו. רוב חבריה של נורה, בנים ובנות, מתקופת לימודיה בבית הספר לאמנות ואחרים, שהכירה במרוצת השנים לאחר מכן, זנחו את האמנות ועברו לעיצוב, הוראה, עסקים וגידול ילדים. בין אלה היו גם בודדים, שלושה או ארבעה, שהמשיכו במקביל ליצור "בשעות הפנאי" ורק מכרה אחת הקדישה את כל זמנה לאמנות ואף זכתה להצלחה לא מבוטלת. אין להבין מכך שהאחרים לא הצליחו כל אחד בדרכו, במיוחד המעצבים שמקצתם זכו להכרה בין לאומית. אין לי ספק שתפיסת עולמה של נורה הושפעה ממעשי מכריה, במיוחד מאמה אבל אולי גם מאביה שהצהיר בגלוי שרק בגין היותה בת הרשה לה ללמוד אמנות ולא מקצוע ריאלי, כגון הנדסה, כפי שניסה לאלץ את בנו, כלומר אחיה של נורה. נורה על כל פנים עתידה להתייאש, לדעתי בטרם עת, בגין הספקות שכרסמו כל העת בליבה. בזמנו קיבלתי, ללא כל פיקפוק, את דבריה של נורה ביחס למכירת הציורים ב-פאריז למרות שלא היה בידה, כאשר הגיעה ל-ברצלונה, אפילו רישום אחד. יתר על כן ולאורך כל תשעת החודשים בפגישותינו ב-פאריז במחצית יולי ועד נסיעתה ל-ניו יורק לא היה לה

אפילו בלוק נייר ועפרונות לצורך הכנת רישומים, כפי שעושים אמנים כה רבים. כך היה גם בהמשך, לאחר שהגענו ל-ניו יורק ותמיד בתואנה זו או אחרת אלא אם כן דחפתי והפצתי שתתמיד לצייר ואף ארגנתי לה את שלוש התערוכות הראשונות, כמעט בעל כורחה. השאלה כאן היא האם הייתי נוהג אחרת לו ידעתי שלא ערכה תערוכה וממילא גם לא מכרה? התשובה היא, קרוב לודאי, שלא: הרצון שלי לרכוש השכלה ומקצוע ברמה הטובה ביותר שתתאפשר לי, לא היה מאפשר לי להסתפק בלימודי האדריכלות בארץ. לכן נרשמתי ל"בוזאר" ב-פאריז, ולאחר מכן, כאשר גורשתי מצרפת, חיפשתי ביחד עם נורה מסלול חלופי. ארה"ב, למעשה אוניברסיטת קולומביה ב-ניו יורק, הייתה, בעיני אפשרות סבירה אולי לא ותיקה ותרבותית, כמו פאריז, אבל ללא ספק המתקדמת מבחינה טכנולוגית. גם ברור היה לי שהיחסים עם הוריה, בעיקר אביה, יהיו, בלשון המעטה, בעייתיים. עם זאת האמנתי בכוחי להתגבר על כל מכשול – אמונה שהתבררה כנכונה למרות כל האי נעימות שהייתה כרוכה בדבר. במבט ארוך קדימה לא הוא שגרם לשבר ביחסים שביני לבין נורה אלא אנו עצמנו גרמנו לכך, אך זהו לא המקום לפרט אירוע המקדים ללא צורך את הבאות ודיה לצרה בשעתה.

אם נורה לא ערכה תערוכה ב-פאריז כפי שהצעתי וכפי שאמרה שעשתה, אלא רק הציגה בגלריה כלשהי, הרי שגם שאר הדברים שקרו בהמשך היו שונים מאוד ממה שחשבתי והאמנתי עד כה. אתחיל בכך שאת הכסף שהביאה איתה לספרד, או חלק נכבד ממנו, לא היא הרוויחה אלא ניתן לה קרוב לודאי על ידי אביה. יתר על כן רק היום אגב חיטוט במכתבים הישנים גיליתי שני ספחים של חברת "אמריקן אקספרס" הנושאים את שמה כל אחד בסך של \$90 שנפדו במדריד – סכום משמעותי מאוד באותם ימים וספק אם מכרה בהיקף כזה, ספק הנובע גם מכך שבמכתבים ששלחה לי ציינה שמכרה שלושה גואשים ב-\$50. היתכן שבסופו של דבר מכרה בסכום כולל של פי 4: נורה אמנם לא סיפרה לי את תוכן השיחות שניהל איתה אביה ב-פאריז. כפי שכבר ציינתי אני סובר שהמטרה הייתה להפריד בינינו, אולי אפילו על ידי גרושי מצרפת. אבל מכיוון שלא הצליח החליט להחזיר אותה ל-ניו יורק ובלית ברירה להביא גם אותי לשם ובכל מקרה לדחות את נישואינו ככל האפשר. מכאן עולה בלבי החשד שהפגישה עם אותם אנשים ב-ברצלונה, לכאורה מכרים, נועדה מלכתחילה לכוון את צעדנו בספרד על מנת להבטיח שאקבל את אשרת הסטודנט לארה"ב. ומעל לכל שלא נתחנן מחשש שאם אחזור ארצה נורה תבוא בעקבותיי, כפי שהיא עתידה לעשות בהמשך.

איש קורא במועדון "אנגלו-אמריקאי", מדריד, 1954.

מדריד

יש כמה שאלות ביחס לדברים שקרו ב-מדריד, שאיני יודע את התשובה להן. למשל איך הגענו למועדון האנגלו-אמריקאי המקום שבו בילינו שעות על שעות. האם קיבלנו את הכתובת מאותם מכרים של משפחתה של נורה שפגשנו ב-ברצלונה? בדיעבד הדבר נשמע מתקבל על הדעת. שאלה מסקרנת נוספת, במבט לאחור, היא כיצד קרה שלא שכרנו חדר באחד המלונות או מלון-פנסיון, במרכז העיר או ליד תחנת הרכבת, כפי שעשינו עד כה לאורך כל המסע באיטליה וב-ברצלונה? במקום זאת שכרנו חדר בדירה באזור מגורים שבפרברי העיר. אם הכוונה הייתה לחסוך בהוצאות אני לא בטוח שהצלחנו, כי נאלצנו לאכול את כל הארוחות במסעדות. אלה אמנם לא היו יקרות וגם לא הסנדביצ'ים שהוכנו במועדון. עם זאת בגלל השעה המאוחרת שבה אוכלים ארוחות ערב בספרד נאלצנו לעיתים קרובות לחזור הביתה במוניות. אפשר שהחורבן הגדול שהותירה מלחמת האזרחים היא שגרמה לכך שכרנו חדר בדירה באזור המגורים ולא במרכז, כפי שעשו שאר הצעירים שפגשנו שם. באותו הקשר נותר לי זיכרון חד ומוזר. ב-מדריד, כמו ב-פאריז, הדיירים לא נכנסו לבית בכוחות עצמם, כלומר על ידי מפתח אלא באמצעות השוער. בצרפת מדובר היה, בדרך כלל, באישה שגרה עם משפחתה בדירה קטנה שבקומת

נורה במועדון האנגלו-אמריקני, מדריד.

פיאצה מאז'ור, מדריד.

פיאצה דל סול, מדריד.

מוזיאון הפראדו, מדריד.

טייפולו, "תהילת ספרד" (פרט), 1762-66, פרסקו, 270X100 מ', חדר הכתר, ארמון המלוכה, מדריד.

הקרקע: למעשה תפקיד ששילב בין שומר, שוער וקשר עם כל ספקי השירותים של הבית: ניקיון, תיקונים, דואר ומשטרה. בספרד משום מה אותו תפקיד ניתן לאדם שעמד ברחוב והיה אחראי לפתיחת השערים של קבוצת בתים. ועל מנת לקרוא לו צריך היה למחוא כפיים ולהמתין לבוא ובמיוחד אם ירד גשם ומצא מסתור בגומחת אחד הפתחים: מכל מקום בצרפת אותו תפקיד הוחלף ברוב המקרים על ידי מערכת חשמלית, כפי שקרה מאוחר יותר גם ב-מדריד.

תקופת השהיה ב-מדריד, שנמשכה שלושה חודשים תמימים ללא הפסקה, הייתה שונה מכל אשר ידעתי עד כה: בראש ובראשונה עומדים לנגד עיני עשרות נכי מלחמת האזרחים: קטועי ידיים, רגלים או עיוורים – שעמדו לאורך הרחובות וביקשו נדבות או לכאורה מכרו גפרורים; ללא ספק המראה המדכא ביותר שראיתי עד כה באירופה. ההרגשה הייתה כאילו כל בעלי המום מרחבי המדינה התרכזו ברחוב הראשי של מדריד. תופעה שלא ראינו כמותה בערים האחרות בספרד שבקרנו בהן: לא ב-ברצלונה אולי מפני שמלחמת האזרחים כלל לא הגיעה אליה או סגוביה שאולי אף היא ניצלה בנס. אבל גם לא בטולדו על אף שהייתה אחת ממוקדי הקרבות האכזריים ביותר כולל הרס רב של בניינים אלא שמשום מה, הדבר כמעט ולא הורגש. לעומת זאת ב-מדריד ההריסות, כמו נכי המלחמה נראו בכל מקום. כך למשל הקצה העליון של הרחוב הראשי – גבעה שעליה עמד בזמנו ארמון המלוכה וממנו הלאה עד לכיכר העתיקה הקרויה "פיאצה מאז'ור". לעומת זאת המשך הרחוב העובר דרך הכיכר הגדולה "פיאצה דל סול" ומגיע בחלקו התחתון למוזיאון "פראדו" – נראה כאילו יצא ללא פגע או אולי שוקם בטרם הגענו, כפי שנעשה לימים גם לשאר חלקי העיר, כולל ארמון המלוכה ואפילו ציורי הקיר המפורסמים של ג'יובני באטיסטה טיפולו (1696-1770).

ולאסקו, "לאס מנינאס" (או משפחתו של פיליפ ה-IV), 1656-57, שמן על בד, 318X276 ס"מ, מוזיאון הפראדו. מדריד.

ולאסקו, "הדוכס מאוליבירה על סוס", 1634, שמן על בד, 314X240 ס"מ, מוזיאון הפראדו, מדריד.

קטע הרחוב היחיד ב-מדריד שבו נהגנו ללכת ברגל היה בין אותה כיכר גדולה, כלומר "פיאצה דל סול", ומוזיאון "פראדו". בקטע זה היה גם ממוקם המועדון האנגלו אמריקאי בקומה השניה של בניין גדול אלא שאיני זוכר מה היה בו בנוסף למועדון. לצערנו ההליכה ברגל ברחוב הראשי של מדריד הייתה כרוכה במטרד מעצבן של כמה עשרות צעירים שלחשו לכל אישה צעירה שעברה שם, עם או בלי בן זוג, כמה מילים. בין אלה זכור לי "גואפה" (Guapa = יפה) – זכור לי אולי, כי נשמעה כמו אותה מילה, אבל בערבית ("שפה"), שהייתה מקובלת בזמנו בשיח הצעירים בארץ. עם זאת עלי להודות שלמרות האי-נעימות, עדיפות הלחישות של הספרדים על הצביטות של האיטלקים. עדיין בהקשר לרחוב הראשי זכור לי ערב אחד שבו הלכנו עם כמה מצעירי המועדון לשמוע קבוצת נגנים צוענים ב"פיאצה מאז'ור" – אזור שכולו נראה הרוס ונטוש. כאן נכנסנו למועדון באחד המרתפים שהזכיר לי מיד את רובע סאן ג'רמן דו פרה ב-פאריז – אולי בגלל הכתובת על הקיר האחת בצרפתית של בלו פאסקאל: "יש ללב הגיון שאינו מוכר להגיון" והשניה בספרדית: "יחי הבוז" (Aribba abajo). בהמשך התברר שהצוענים שחיפשנו עמדו בחוף וצריך היה לשלם להם סכום לא מבוטל על מנת שינגנו. עד כמה שזכור לי המשא ומתן איתם הסתיים בלא כלום.

למרות טרדת הלחישות, המשכנו לעבור במורד הרחוב הראשי, למעשה בלית ברירה, בדרכנו למוזיאון ה"פראדו" – מוזיאון שחדריו, כמו באיטליה, היו לצערי אפלוליים וקרים, כמו השומרים שליוו אותנו מחדר לחדר, כשהם מדליקים ומכבים את הנורה הבודדת התלויה מהתקרה. בנוסף, כמו באיטליה ואולי גרוע יותר, רק מעט מהתמונות שבאוסף היו מוצגות לקהל: בין אלה זכורות לי שלוש, כולן של ולאסקו: האחת, "לאס מניאס", של דייגו ולאסקו שמשום מה עמדה בחדר קטן יחסית עם שתי מראות ממול ומאחור על מנת להסביר כיצד צוירה; המראות זכורות לי היטב בגלל הדיוקן העצמי של אבא שבו השתמש במראה אחת בלבד ולכן הוא מחזיק את המכחול ביד שמאל – טעות שלא הבחין בה אלא בשלב מאוחר והשאיר אותה כמות שהיא. התמונה השניה היא של "הדוכס אוליברה" רכוב על סוס – שתיהן מוכרות לי עוד מימי ילדותי והשלישית "אזופוס" שהפתיעה אותי בגין ממדיה הגדולים והיותה תלויה על קיר אפלולי מעל לגרם המדרגות: תמונה שכלל לא הכרתי עד לאותו זמן.

פסל של נורה, מחווה לפסל וויליאם להמברוק, נוצר במכללת "קרנברוק", אוסף מכללת סמית.

בין הצעירים שפגשנו במועדון האנגלו-אמריקאי ב-מדריד היה הפסל ג'וליוס שמידט שנורה הכירה אותו באחד הקיצים שבו השתתפה בקורס במכללת "קרנברוק" (Cranbrook) למעשה כבר פגשנו אותו ב-פאריז, ליתר דיוק בקפה "סלקט" אבל לאחר מכן נעלמו עקבותיו. עד ששב והופיע ב-מדריד ראוי להוסיף שגם לא ברור לי למה נשאר כמה שבועות במדריד באפס מעשה: האם בגלל המחירים שהיו זולים להפליא או הציפייה להארה כלשהי? אפשר שגרמו לכך שתי נערות אנגליות שהופיעו לעת זו במועדון. זכור לי שהתייעץ אתי ביחס אליהן, מחד נמשך אליהן ומאידך נראו לו מופקרות לחלוטין. לדעתי היה זה שילוב אופייני שנבע מתמימות מוחלטת, כפי שגם אמרתי לו. מספר ימים לאחר מכן שתי הבנות נעלמו ואז סיפר לי שטעיתי, עם כי לא בצורה חמורה מדי. בסופו של דבר חזרנו ופגשנו את ג'וליוס עוד מספר פעמים ב-ניו יורק, בין השאר כאשר הוצג עם צעירים אחרים במוזיאון לאמנות מודרנית (MOMA) בשלהי שנות ה-1950. לעת זו גר בעיר קנזאס (Kansas) ולימד באוניברסיטה המקומית. מסתבר שבחר לחיות במקום זה דווקא מפני שהיה בזמנו די מבודד ורחוק מבחינה תרבותית. על כן זכה עד מהרה למעמד של אמן מקומי, שהקנה לו כמה זכויות בין השאר את השתתפותו באותה תערוכת צעירים במוזיאון ב-ניו יורק.

בריכת הפסלים בכניסה למכללת "הרנברוק".

גיליוס שמידט, "ללא שם", ברזל, 20.3X26.6X7.6 ס"מ, 1993.

Beat מילה שמשמעותה בעברית זהה לפועל דפק. מכאן נובעים דפיקה וקצב, דפוק ועייף... בכל מקרה הכוונה לדור שנות ה-1950 (The beat) שם המשלב את כל המשמעויות (Ggeneration) שם המשלב את כל המשמעויות בדומה לדור הקיומיות (Existentialisme) בפאריז, אולי בגין המוצא הצרפתי של הסופר ג'אק קרוואק, מעמודי התווך של התופעה. מכאן גם שמם של להקת ה-Beatles.

Jack Keruacc 1922-69

מאותו מועדון אנגלו-אמריקאי זכורים לי עוד כמה צעירים, ביניהם זוג ממדינת אילינוי. עד מהרה התברר שהשניים מצאו כאן מקלט מאביה של הנערה, נציג חברת התמרוקים המפורסמת 'גרלן', (Guerlain) שסירב בתוקף לאשר את נישואיהם. אלה היו עדיין שם כאשר עזבנו את ספרד. לימים כשנה או שנתיים לאחר מכן שלחו לנו גלויה שבה התבשרנו שהאב התרצה וצירף את הצעיר כשותף לעסק. זוג אחר הגיע לכאן מסן פראנסיסקו עם חברה – מעין שלישיה שלא נפרדה לרגע: יחד טיילו, אכלו ובילו; ויחד למדו את סודות הכנת תבשיל ה"פאייה" שאנו, שאר הצעירים, שימשנו להם ברצון כשפני ניסיון. לימים התברר שכונתם הייתה מלכתחילה לפתוח מסעדה, אמנם קטנה, ספרדית, כפי שאכן עשו, תחת השם "לה בודגה" (La Bodega) – מסעדה שהייתה לה הצלחה אצל צעירי "דור הביט" (Beat Generation) כפי שהתברר לי כאשר ביקרתי שם כעבור ארבע שנים.

כאמור איני יודע מה גרם לחבורת הצעירים האמריקאים שפגשו ב-מדריד להשאר שם שבועות ארוכים באפס מעשה ומבודדים כמעט לחלוטין: ללא שפה כלומר לא קולנוע או תיאטרון, אבל גם ללא תערוכות של ממש למעט כמובן ה"פראדו". אמנם הייתה כאן תערוכת שרטוטי אדריכלית ברזילאית שנורה ואני הלכנו לראותה מבלי שהבנתי דבר. כל שזכור לי ממנה הם גיליונות ארוכים שהיו פרושים על פני הקירות. אפשר שהיו שם גם דגמים אבל מאלה איני זוכר דבר או שהזיכרון נמהל ללא הכר עם עשרות תערוכות וספרים, שראיתי בהמשך מהן גם רבים של הברזילאים. הפעילויות שהעסיקו אותנו היו שולחנות הביליארד משחקים שהשתתפו בהם רק הבנים. פטפוט אין סופי של כולם על כוס קפה או משקה, בדרך כלל, וויסקי וסודה. עיסוק אחר אולי העיקרי היו הארוחות במסעדה בבעלות אנגלי ששירת בזמנו בחיל האוויר הבריטי ולכן בחר לקרוא לה ראי"פ (RAF=Royal Air Force). עלי להודות שאיני זוכר דבר ממה שאכלנו שם אבל אין ספק שהיה עדיף על אשר הוגש ברוב המסעדות הספרדיות באותם ימים. אלה היו אמנם מסובסדות וזולות עד כדי גיחוך אלא שהכול שם היה מתובל בשמן זית מר כלענה, מלח גרוס ויין שהיו גם הם לא פחות מרים. אם כי אפשר שהאשם היה בנו שלא הורגלנו לטעמים אלה. המאכל הנפלא היחידי באותן מסעדות היה ה"פאייה" של ימי חמישי; אותו מאכל שהשלישיה מסן פראנסיסקו התאמנה בהכנתו: בזמנו סיפרו לנו שהמדובר, למעשה, בקדרה העשויה משאריות העוף והנקניק שהצטברו במשך השבוע בתוספת דגים ופירות ים שנקנו לארוחת יום שישי שבו הנוצרים אינם אוכלים בשר, הכל על מצע ארוז מתובל. במילים אחרות מעין קדרת עניים שהכנה, כמו הפיצה האיטלקית, למאכל בין לאומי.

התשובה לשאלה שהעלתי קודם לכן: מה גרם לאותם צעירים אמריקאים לשבת ב-מדריד באפס מעשה ומבודדים היא כנראה תחילתה של תופעת התיירות, שגדלה במהלך השנים מכמה מליונים בתחילת שנות ה-1950 למאות מליונים כיום – תופעה, ראוי להוסיף, הניראת תמוהה לא פחות כיום מאשר הייתה בזמנו, כאשר ישבנו נורה ואני ב-מדריד או עברנו באיטליה מעיר לעיר וכמעט לבד ממוזיאון למוזיאון. אפשר שתיאור התופעה מתמצא בבדיחה הידועה של תייר אמריקאי האומר "אם זה יום רביעי סימן שאנחנו ב-בלגיה" או להפך "אם אנחנו בבלגיה סימן שזה יום רביעי". מכל מקום לא כל הצעירים היו אמריקאים, כפי שניתן לשער מאלה שהזכרתי עד כה. היו שם גם כמה בריטים ביניהם זוג, ללא ספק סימפטיים מאוד. הוא מעובדי הגרירות, מכופתר ומנומס כצפוי אבל עם הרבה הומור ברובו מכוון לעצמו. היא, כלומר אשתו, צעירה נאה רזה מאוד וביישנית שעד מהרה גילתה לנו כמעט בלחישה שהייתה בת למשפחה יהודית ממצרים. איני יודע למה הדבר נאמר בלחישה שהרי ממילא כולם שמעו אותה.

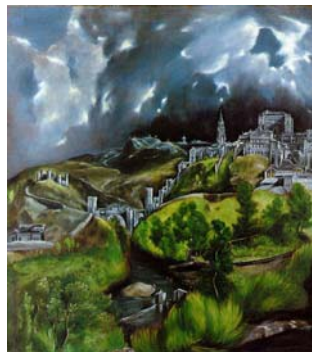
טולדו, אקסוריאל וסגוביה

מטרת הטיוול לטולדו, בנוסף לצורך, כמו שאומרים, "להתאוורר" או "לחלץ רגליים" הייתה התקווה לראות אולי כמה מעבודותיו של

"אל גרקו" – אחד הציירים האהובים עלי – במיוחד על מנת להשוות בין העיר וציור "מראה העיר טולדו" שהוא ללא ספק מקור ההשראה לאמנים רבים שנטו לאקספרסיוניזם – מבחינתי בשורה אחת עם "העצים" המפורסמים של רמברנדט. ואכן יש להודות שהעיר נראתה לי בעיני רוחי כמו התמונה אולי בגון העונה, כלומר בעיצומו של חורף והשמש שבצבצה מבעד לשמיים המעוננים. אבל, החוויה היותר עמוקה, הרבה מעבר לאותה השוואה, הייתה ההיתקלות הפתאומית והבלתי צפויה עם תמונת "הקבורה של הדוכס ד'אורגאז" – תמונה שזכרתי כמעט מילדותי, קרוב לודאי בזכות שילוב דיוקנו של הילד בחזית התמונה, שהוא בנו של האמן. לעומת זאת זכור לי שהבניין שהראו לנו "כביתו של האמן" נראה לנו בלתי אמין לחלוטין, בגלל היותו לא רק אפלולי אלא גם קטן מדי יחסית לממדי הבדים שנועדו באותם ימים למקומות ציבוריים.

באותו ביקור בטולדו נתקלנו נורה ואני בתופעה מוזרה בעת שהלכנו באחת הסמטאות כאשר לפתע ראינו שני ילדים שמשמרו עטלף מת על אחת מדלתות הבתים. תחילה צילמתי את הדלת עם העטלף והילדים לאחר מכן לאחר מכן הילדים הסירו את העטלף. בשלב זה תם הזיכרון, שממילא מושתת, כנראה, על אותם צילומים. עם זאת אני כמעט בטוח שעד מהרה הגיע לכאן האחראי למקום והוא שפתח לנו את דלת בית הכנסת – שהיה למעשה אולם ריק לחלוטין למעט העיטורים והכתובות על הקירות. הספק ביחס להמשך, כלומר שהגיע האיש האחראי והוא שפתח לנו את הדלת, נובע מהאפשרות שאני מבלבל בין הנסיעה הראשונה והשניה לספרד, שערכתי כעבור כעשרים שנה. עם כי איני בטוח כלל שבשנייה טרחת לראות את אותו בית כנסת.

אל גרקו (El Greco 1541-1614) הכינוי של צייר ממוצא יווני, למעשה מהעיר הרקליון בכרתים, שהיה לאחד מגדולי האמנים הספרדים. שמו המקורי דומניקוס תיאוטוקופלוס. סגנונו האקספרסיבי זכה להערכה רבה החל מתחילת המאה העשרים, במיוחד בזכות הדמויות המאורכות המשווה לעבודותיו יתר רוחניות. אל גרקו הושווה לא פעם לאמדיאו מודליאני בזכות הדמויות המאורכות והיו שטענו על סוג של ליקוי בראיה. בפועל סגנון זה הקרוי "מאנייריזם" היה אופייני לרבים מהאמנים בני תקופתו. הסברה הרווחת היא שהחל את דרכו באמנות עוד בהיותו נער. בזכות היותו אזרח העיר ונציה, ששלטה בזמנו בכרתים, התאפשר לו, כנראה בגיל 19, להמשיך את לימודיו אצל טיצ'אן. כאן דבק הכינוי "אל גרקו" על פי הנוהג באיטליה ומקומות אחרים בעולם להוסיף לשם את עיר או ארץ המוצא. ראוי להוסיף גם שהיה גאה במוצאו, כפי שמעידה חתימתו, תמיד בשמו המלא ואיב יווני. עם זאת כמעט ואין כל סימן להשפעת האמנות היוונית-ביזאנטית על עבודתו. מכל מקום, כבר בהיותו בן 26, כלומר סמוך לגמר תקופת ההשתלמות המקובלת, זכה לפרסום מסוים באיטליה בזכות יכולתו כאמן דיוקנות. לעת זו החליט להשתקע בספרד, על אף שהסיבות המדויקות לכך אינן ידועות. אפשר שקיווה להגיע למעמד של צייר חצר המלוכה – מעמד שלא זכה לו. עם זאת אין ספק שהייתה לו הצלחה ניכרת וביתו נחשב לאחד הגדולים והיפים בטולדו – למעשה ארמון שנהרס ואשר עמד סמוך למקום המוצג כיום כביתו למרות שמעולם לא גר בו.

אל גרקו, "מראה העיר טולדו"

בית הכנסת בטולדו

ארמון אסקוריאל, אדריכל: חואן באטיסטה דה טולדו.

הטיול השני אם כי לא בהכרח בסדר זה היה לארמון אסקוריאל – טיול מדכדך למדי אולי בגלל מזג אוויר: גשם דק ושמים אפורים שתאמו את המראה הקודר של הבניין: שילוב של ארמון ומנזר בעל ממדים עצומים החולש על כפר קטן ועלוב; שבזמנו נועד, כנראה, בעיקר למשפחות המשרתים של בית המלוכה. מדכא במיוחד היה

פרנסיסקו גויה, "השמשייה", 1776-78, שמן על בד, 152X104 ס"מ, מוזיאון הפראדו, מדריד.

הסיור המודרך במרתף לאורך שורות ארוכות של ארונות קבורה מוזהבים שבהם טמונים שרידיהם של כל מלכי ספרד. ההפתעה שחיכתה לנו בארמון היו כמה ציורים, או אולי היו אלה שטיחים על פי ציורים, של גויא בסגנון הרוקוקו הקליל שכלל לא ידעתי על קיומם. מבחינתי ההיפך הגמור מסדרות הרישומים וההדפסים שלו שהכרתי עד כה. בטיול השלישי, לו היינו יכולים, היינו נוסעים לכמה ימים, דרומה לאנדלוסיה, כפי שעשו רבים ממכרינו במועדון האנגלו-אמריקאי. אבל השילוב של עלות ואי הידיעה מתי אקבל את האשרה לארה"ב מנעו מאתנו מלהתרחק יתר על מידה מ-מדריד. עם זאת החלטנו לבקר את העיירה סגוביה ואפילו נשארו ללון, לילה אחד, במלון קטן מקומי על אף שלא הייתה לנו סיבה מסויימת להישאר שם. מהטיול הזה זכור לי בעיקר ארמון-מצודה משופץ ומלוטש כתפאורה הוליבודית כמעט סוראליסטית. עד מהרה התברר שאכן המקום שימש כאתר צילומים לכמה סרטים על נושאים היסטוריים. העיירה עצמה שהייתה אפרורית וענייה, זכורה לי הן בזכות כמה צילומים של משפחה שבהם ניסיתי לתפוס את תחושת המקום אבל גם מוביל המים מהתקופה הרומית הניצב בלב העיר כענק מיותר ונשכח.

סגוביה: האקוודוקט הרומי.

את אשרת הכניסה לארה"ב קיבלתי בסופו של דבר ב-מדריד בשני לאפריל 1954, כעשרה ימים לפני תום האשרה הספרדית. במילים אחרות נדרשו לצורך זה כמעט שלושה חודשים תמימים. רובו של הזמן עבר בציפייה לקבלת התצהיר (Affidavit) של ארנסט בו התחייב לשלם את שכר הלימוד ואת הוצאות קיומי כל עוד אשאר בארה"ב. מכאן ואילך דברים החלו לזוז במהירות. כבר באותו יום קיבלתי אשרת כניסה לבריטניה לחודש ימים. שלושה ימים לאחר מכן קיבלתי גם אשרת מעבר של עשרה ימים בצרפת. למעשה נותר לי שבוע עד תום האשרה הספרדית – שבוע שבו עשיתי את אחד הדברים היותר מוזרים הזכורים לי מספרד: הזמנת חליפה וכובע אצל חייט. קרוב לודאי שבשעתו שכנעתי את עצמי שאני עושה את הדבר הנכון: בראש ובראשונה בזכות המחיר שהיה זול להפליא; ממש פרוטות כך שאפילו אני יכולתי להרשות לעצמי את ההוצאה למרות שהיה לי מעט מאוד כסף. אבל מעבר לכך ההרגשה שהמסע הולך ומסתיים והצורך הנפשי להחליף ולו פעם אחת, את הז'קט ושני זוגות מכנסי הגברדין שלבשתי מאז שיצאתי מהארץ למעלה משנה קודם לכן.

קבוצת אנשים בעיירה סגוביה ספרד, 1954, (צילום א.א.).

בדיעבד אותו דחף או צורך נראה לי משעשע במקצת, כי בסופו של דבר לא לבשתי את החליפה והכובע אלא פעם אחת כאשר נורה ואני התחתנו ב-ניו יורק כעבור מספר חודשים. מיד לאחר מכן החליפה נעלמה כלא הייתה, כפי שנורה נהגה בכל הבגדים שלי שלא נראו בעיניה. את הכובע עוד שמרתי למזכרת כעשרים שנה עד שגיליתי שהעש אכל אותו וכולו מלא חורים ובלית ברירה נאלצתי להפטר ממנו. פרט נוסף גם משעשע וגם מביך ביחס לאותה חליפה – למעשה הז'קט של החליפה – היה הגזרה, במיוחד של הצווארון. החייט הציע כמובן שאבחר בדוגמא סטנדרטית על פי אחת החוברות שהיו ברשותו. אבל אני התעקשתי לקבוע את הצורה בעצמי: כריות כתפיים ודשי צווארון רחבים עם מותניים צרים – סגנון הידוע בשם "זוט סוט" (Soot Suit) שראיתי בסרטים אמריקאים על אף שלא הייתי מודע לכך עד שהגעתי לארה"ב. אלא שגם שם לא נאמר לי דבר, קרוב לוודאי על מנת שלא להביך אותי ואולי, למרות הכל, הגזרה נראתה להם סבירה.

מספרד לאנגליה

הנסיעה מ-מדריד ל-לונדון דרך צרפת היא אחד האירועים המסתוריים בחיי. זכורות לי השעות הראשונות בספרד ולאחריה ההפלגה במעבורת מצרפת לאנגליה, לכאורה למחרת עם עשרות אנגלים שהחזיקו בידיהם לחם צרפתי (Bagette). אבל מסתבר, על פי החתימות בדרכון, שעברו עשרה ימים, ממעבר הגבול בספרד ביום ה-13 ועד ה-23 לאפריל כאשר הפלגנו מנמל דייפ בצרפת לנמל ניו-הייבן

באנגליה; עשרה ימים שנמחקו כליל: הזיכרון היחיד שנתר אצלי על מעשי באותם ימים הוא המרוץ שלי בין הצלמניות על מנת לרכוש את העתקי התמונות על פי כרטיסי הביקור שנתנו לי צלמי הרחוב. אך גם זיכרון זה מאובק ומתבסס על כך שלא היה לי זמן לאסוף את הצילומים כאשרשבתי מצפרת. מאותם ימים יש בידי גם מכתבים שאמא שלחה לי לכתובת של לאה ומילטון רוזנטל ב-פאריז. השאלה היא היכן לעזאזל גרנו ומה עשינו? אני מניח שתעלומה זו כבר לא תפטר לעולם כי גם נורה וגם לאה ומילטון רוזנטל נפטרו ואין את מי לשאול. מכל מקום המכתבים הראשונים שאמא שלחה אלי ל-לונדון הופנו, משום מה, לכתובתו של העיתונאי ושדר הרדיו חגי פינסקר – כתובת שכנראה קיבלתי ממנו כאשר ביקר ב-פאריז כחצי שנה קודם לכן. אבל מדוע נתתי את כתובתו לאמא איני זוכר. למעשה הייתה לנורה ולי כתובת משלנו במלון ששכרנו בו חדר באזור הידוע בשם "סוויס קוטג' (Swiss Cottage) שהיה ידוע בזמנו כמקום מגוריהם של יהודים אמידים יחסית אבל גם של כמה ממכרי ואפשר שהם אשר המליצו בפנינו לשכור שם חדר.

לונדון, 1954.

על פי החתימות המופיעות אצלי בדרכון נשארתי ב-לונדון בדיוק שלושה שבועות עד שהפלגתי ל-ניו יורק מנמל סאותהמפטון ביום ה-15 למאי. הזיכרון הראשון היה החדר באותו מלון שנורה ואני שכרנו: חדר מרווח יחסית עם מיטה גדולה, שלא ראיתי כמותה עד אז ועליה מזרונים, כרים וכסתות מנופחים וענקיים. כך גם ממדיה של "ארוחת הבוקר האנגלית": קפה או תה, מיץ תפוזים, ביצים, בייקון, הם, תפוחי אדמה, טוסט וחמאה – ארוחה שהייתה יכולה להספיק ליום שלם אלמלא הוגשה בחדר האוכל עד לשעה שמונה. אבל, למזלנו, גילינו שניתן היה להזמין אותה לחדר עד לשעה עשר, כפי שעשינו כמעט כל יום; מעין ארוחת "בראנש" (Brunch) שילוב של בוקר וצהריים Br(eakfast)+(L)unch. מילה שנוצרה, כנראה, בדיוק לתיאור ארוחה מסוג זה. הבעיה בזמנו הייתה שהרעב שהחל מציק לנו כבר בשעות אחר הצהריים המאוחרות; מוקדם מדי לארוחת ערב ומאוחר לצהריים. מכל מקום לאחר שבוע כאשר נורה נסעה ל-ניו יורק ואני עברתי מיד לחדר קטן עם מיטה רגילה ליחיד וללא ארוחת בוקר ולכן גם הרבה יותר זול. למעשה חדר דומה לזה שהיה לי כאשר הגעתי ל-פאריז עם כיור ומקלחת בקצה המסדרון. בהבדל אחד, שגם נאמר לי בהרמת אף בלתי נשכחת, שב-לונדון חדרים מסוג זה נועדו לעובדי המלון ולא לאורחים.

וויליאם טרנר, "הגרונד קאנל, ונציה", 1835, שמן על בד, 122X91 ס"מ, מוזיאון

מהימים הראשונים עם נורה ב-לונדון זכור לי הביקור בגלריה הלאומית שבה ראינו – אני לראשונה – תערוכה ציורים של האמנים האימפרסיוניסטים. זכור לי גם שהופתעתי לגלות את הפער בין הצבעוניות הזוהרות של הרפרודוקציות שראיתי בספרים והאפרוריות היחסית של התמונות עצמן; תופעה שחזרה על עצמה גם בתערוכות הבאות עד שלמדתי, כעבור שנים רבות, שהסיבה נובעת מהסגנון עצמו המבוסס על טכניקת פיצול הצבע למרכיביו (Divisionism) במקום הצבע החלק והיא שגורמת למראה האפרורי – במיוחד בחדרים המבוססים על אור יום החודר בעקיפין מבעד לחלונות. זאת בניגוד לאור הישיר תחת כיפת השמים כפי שאותם אמנים נהגו לצייר. ראוי להוסיף שלימים למדתי על תופעות נוספות ביחס שבין סוגי האור השונים לציור: אור יום צפוני ודרומי, מנורות ליבון, פלואור והולוגן, וההשפעה של כל אלה על מראה התמונה, העשויה להשתנות ללא היכר מבחינת הצבע במעבר מסדנת האמן לגלריה, למוזיאון, או לביתו של האספן.

מהסיורים עם נורה ב-לונדון זכורים לי שניים. האחד, ביקור בכנסייה עתיקה ואפולולית בלב העיר שניגן בה אלמוני על עוגב – כלי ששמעתי שם לראשונה, וחוויה בלתי נשכחת בזכות הצליל שהדהה בחלל הכאילו אין סופי. השני, ביקור באחד השווקים בעיר שהיו עשרות חנויות עמוסות בדים, שטיחים ותכשיטים כאילו היה זה בזאר מזרחי. מקום הזכור לי היטב מכיוון שקניתי לנורה שרשרת ארוכה של חרוזי ענבר שהלמו אותה להפליא. זכור לי גם שעלו סכום

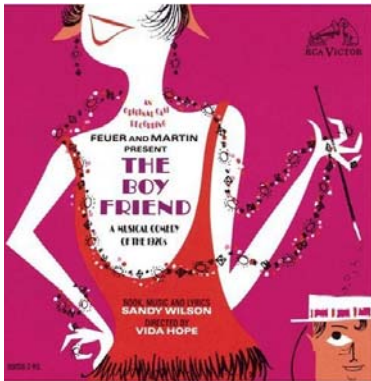

לא מבוטל בגלל הביקוש הפתאומי בעקבות הצלחת מחזמר על שנות ה-1920 בשם The Boy Friend, לכאורה על שנות ה-1920, שבו כל השחקניות ענדו שרשראות דומות.

משום מה לא זכור לי שנורה ואני ביקרנו ב-לונדון ב"גלריה טייט" [Tate], אולי לא הספקנו או אולי מפני שסברנו שמוציגים שם רק עבודות של ויליאם טרנר (Turner 1775-1851). אפשר גם שיותר חשוב היה ללכת לתיאטרון, כי זכורות לי לפחות שתי הצגות האחת "קוריוזלוס" של שייקספיר שהופיע בו ריצ'רד ברטון שאמנם עדיין לא זכה לפרסום אבל הרשים אותי בזכות נוכחותו הבימתית, אלמלא כן ספק אם הייתי זוכר אותו או את המחזה, מכיוון שלא הבנתי מלה. דבר זה התברר לי כאשר ראיתי את אותו מחזה בפעם השנייה כעבור עשרות שנים, ואפילו אז, כלומר כעבור שנים, התקשתי להבין את המלל למרות שבינתיים האנגלית שלי השתפרה לאין שיעור אבל לא עד כדי הבנת טקסטים שקספיריים ללא תרגום צמוד. לעומת זאת זכור לי היטב המלל של המחזה השני, "אני המצלמה": שהיה עיבוד לסיפור שכתב כריסטופר אישרווד (Isherwood 1904-86) שעובד שוב, כעבור מספר שנים, למחזמר בשם "קאבארט".

איני יודע מדוע נורה נסעה לניו יורק לפני ולא ביחד איתי. המדובר בשבועיים – שבועיים שנראו לי ארוכים במיוחד, כי לא ידעתי, כמעט עד לרגע האחרון מתי אקבל את כרטיס הנסיעה שהיה אמור להגיע באמצעות סוכן נסיעות לונדוני, שעבד עם ארנסט אביה של נורה. האם ארנסט קיווה שאבטל את הנסיעה, כפי שכבר אמרתי? זאת איני יודע ולא אדע כנראה לעולם. מושג מה על לוח הזמנים של אותם ימים אני שואב ממכתב של אמא שהגיע אלי, קרוב לודאי, ביום האחרון של חודש אפריל או בראשון למאי, שבו הכתובת של קרובת משפחה, כולל בקשה שאנסה לקבל עבורה, מאותה אישה, הזמנה לבוא לביקור ארוך ב-לונדון, על מנת שתוכל לפגוש אותי בטרם אפליג. במילים אחרות בשלב זה אמא עדיין אינה יודעת מתי אני עתיד לנסוע לארה"ב. מכל מקום כאשר התקשרתי לאותה אישה והוזמנתי לארוחת ערב משפחתית, שהגעתי אליה לבד, כי נורה כבר נסעה. הארוחה עצמה, שהשתתפו בה גם בעלה ושתי בנותיה, זכורה לי כאירוע מייגע בגלל הדיבור הבלתי פוסק של האישה שהיה כולו רהב: על מוצא המשפחה, לכאורה מהמבורג; על חשיבות קרוביה, ביניהם אחד שלדבריה היה שחקן קולנוע בפולניה וכך הלאה כנראה עד אחרון קרוביה, מכריה וידידיה. בעלה שבודאי כבר שמע את הדברים עשרות פעמים פרש עוד לפני סוף הארוחה אבל הבנות משום מה נשארו. בשלב זה החלה להסביר לי את חשיבות מעמדו של הבעל כאחד מהיהלומנים המכובדים ב-לונדון. איני יודע מה הייתה המטרה של אותו שטף דיבורים, אבל הרגשתי כיאלו האישה מנסה להרשים אותי כחתן אפשרי לבנותיה: האחת בת גילי והשניה צעירה יותר. האם לא ידעה שאני בדרכי לארה"ב. האם חשבה שאשנה את דעתי ואשאר ב-לונדון או אולי לא חשבה כלל אלא השמיעה באוזני את אותו נאום שנועד לכל צעיר שנקלע שם לארוחת ערב.

ספק רב אם בסופה של אותה ארוחת ערב היה עולה בדעתי לבקש דבר מאותה אישה. בודאי שלא טובה, כגון מכתב הזמנה עבור אמא. כאן המקום להוסיף שנדרשו לי שנים להבין שהסיפור על מוצא המשפחה מהמבורג נועד להאדיר את הייחוס המשפחתי, בזכות היותם לכאורה "יוצאי גרמניה" ולא סתם יהודים פולנים. באשר לבעלה התברר לי שכמה מבני המשפחה של אמא עסקו כמורה וכמו יהודים רבים נוספים, בסחר יהלומים ב-יוהנסבורג, ב-בריסל וב-לונדון, חלקם בהצלחה ואף עזרו לאבא בביקורו ממש באותם ימים בדור, אפריקה ובהמשך ב-בלגיה ואנגליה. את שתי הבנות פגשתי שוב כאשר התקשרו אלי בעת שביקרו בישראל; פגישות שבהן למדתי שאחת מהן, היותר צעירה, נישאה לאדריכל שזכה להצלחה מסוימת בבריטניה.

שנים סברתי משום מה שאת המחזה "אני המצלמה" כתב כריסטופר פריי (Fry 1907-2005) אולי בגין שנורה דיברה איתי על המחזה שחיבר בשם: The lady is not for burning, שהועלה באותם ימים ב-ניו יורק ולונדון והעוסק באותו נושא, כלומר הנאציזם.

ימים ספורים לאחר אותה ארוחת ערב פגשתי מכר מתקופת הלימודים בגימנסיה. איני יודע היכן או כיצד. אני מניח שאצל חגי פינסקר היות ולא הכרתי איש מלבדו ב-לונדון; ההנחה מתבססת גם

על כך שהמכתבים שאמא שלחה לעת זו נשלחו, כפי שכבר ציינתי, לכתובתו של פינסקר. מכל מקום אותו חבר לכיתה גר כנראה בסמוך למלון שלי, כי נהגנו להיפגש מדי פעם לשיחות שבהן סיפרתי לו על כוונתי ללמוד אדריכלות ואילו הוא מצידו על טכניקת השימוש בכרטיסיות שפיתח על מנת להשלים את לימודיו לתואר שלישי, כמדומני, בכלכלה. קרוב לוודאי שהאמין שאוכל להעזר באותה שיטה, אבל ללא הועיל. ראשית, בגלל הפער בין שיטת הלימוד באנגליה וארה"ב אבל בעיקר בגלל ההבדל בין לימודי אדריכלות לרוב המקצועות האחרים במיוחד העיוניים. מכל מקום השאלה שלא שאלתי הייתה כיצד מימן את לימודיו בחו"ל ולא רק הוא אלא עוד רבים מהחברים שלמדו איתנו בתיכון – שאלה שהתשובה עליה הייתה אולי מונעת בזמנו את סילוקי מצרפת וכפועל יוצא משנה את מסלול חייו.

אותו מכר הגיע לפגישה עם צעירה לונדונית, עגלגלה וללא ספק חביבה מאוד. במהלך השיחה בינינו שהתנהלה בעברית – שפה שהנערה כנראה לא הבינה – אמר לי שהקשר ביניהם רופף ואינו מעוניין לחזק אותו; לכן לא יתנגד אם תחליט להישאר איתי, כפי שאכן קרה. איני יודע מה חשבה הנערה. אולי כמוהו גם היא רצתה לנתק את הקשר ביניהם או להיפך, קיוותה שיחזור אליה, כי יתעורר בו רגש של קניין וקינאה. מבחינתי, על כל פנים, הקשר עם נערה זו זכור לי בגין היותו לראשונה בחיי, בלתי מחייב; פגישה מקרית באווירה של זמניות והידיעה שבעוד ימים ספורים נפרד ולא נראה עוד, כנראה, לעולם. אבל לא שום דבר אחר: לא מה היה שמה, לא במה עסקה, היכן גרה או כיצד שבנו ונפגשנו. לעומת זאת זכור לי היטב כיצד גלגלנו על עצמנו בגלל הקושי שהיה לנו עם המיטה הצרה בחדר שלי, עד כדי כך שלא יכלה להישאר לישון גם לו רצתה.

הבאתי סיפור זה על הנערה ב-לונדון כי הוא עתיד לחזור על עצמו עוד מספר פעמים במרוצת עשרות השנים הבאות. לא פעם שאלתי את עצמי מדוע כולם נשארו חקוקים בזכרוני? כך לפחות נדמה לי, על אף שיתכן שרבים נשכחו ודבר שנשכח כאילו לא קרה. מכל מקום הקשר עם אותה נערה ב-לונדון מצביע על תכונה – למעשה העדר תכונה – שאני עתיד לגלות אצלי. הכוונה לתחושה שאני מחויב לבלעדיות. במילים אחרות, לא הרגשתי נקיפות מצפון או חוסר נאמנות. אבל, זה גם לא רגשות של קינאה. אין להבין מכך שלא אהבתי את נורה או שלא ראיתי בה תמיד את בת זוגי לחיים; על אף שבדיוק על רקע זה אנו עתידים להפרד לאחר עשרים ושלוש שנים של חיים משותפים, מכאן ואילך במשך עשרים השנים הבאות נותרה בינינו ידידות, במידה רבה בזכותה, עד מותה בטרם עת ממחלה ממארת. ידוע לי היטב שהעדרה של תחושת המחויבות לבלעדיות בזוגיות אינה יוצאת דופן. אלמלא כן לא הייתי מוצא בנות זוג שהיו נשואות ואפילו נורה הודתה שלאחר לבטים רבים, קיימה, לאחר שנפרדנו, קשר עם גברים נשואים, בעוד שאצלי קרה הדבר ההפוך לאחר גיל חמישים – נושא שקרוב לוודאי אחזור אליו בהמשך.

הקשה ביותר בכל המסע היה המפגש עם אמא שהתקיים במלון שגרתיו בו ב-לונדון. כמה ימים קודם לכן קיבלתי ממנה מכתב שבו הודיעה לי שהיא בדרכה לפגוש את אבא ב-פאריז. אבל מכיוון שקיבלה אשרה לשהייה קצרה באנגליה מצאה אונייה שתביא אותה לנמל סאות'האמפטון ביום שישי ה-14 למאי בשעה 4 בבוקר. פירושו של דבר שנוכל להיפגש, אמנם רק לשעות ספורות, בטרם אפליג ל-ניו יורק באותו יום בשעה 4 אחר הצהריים. כמו כן זכור לי שמיהרתי לשכור עבודה את אותו חדר גדול שהיה לי ולנורה. מהפגישה עצמה נותר לי המראה של אמא, יושבת בקצה המיטה הגדולה: אישה מצומקת שהזדקנה הרבה מעבר לצפוי בארבעה עשר החודשים מאז נסעתי ל-פאריז. בנוסף זכורים לי שני פרטים, האחד שנתתי לה חלק מהכסף שנותר לי, בהנחה שתזדקק לו עד שתפגוש את אבא ב-פאריז. נראה לי תמוה שמצבה היה כה דחוק שהסכימה לקבל ממני את הכסף על אף שידעה שאזדקק לא בשבועות הראשונים ב-ניו יורק. הפרט השני מאותה פגישה הוא הצורך הקטן של תכשיטים מזרחיים

מוזהבים, חלק מהאוסף שלה עצמה, שנתנה לי עבור נורה. כאמור איני יודע על מה דיברנו וספק אם מילים יכלו להביע את התחושה שכנראה לא נפגש עוד שנים רבות. אבל לא יכולתי אפילו לדמיין לעצמי שהייתה לא רק עייפה מהנסיעה ואולי גם חולה, כפי שהתלוננה במשך שנים אלא גם מבוגרת יותר מאשר שערתי או שתהיה זו פגישתנו האחרונה והזעזוע אני עתיד לחוות כאשר נפטרתי כעבור ארבע שנים.

אין לי ספק שהפגישה עם אמא הותירה אותי במבוכה נפשית, שנמשכה כנראה כל אותו יום. כך למשל, כאשר הגעתי לתחנת "וטרלו" ולראשונה בכל המסע שלא הצלחתי למצוא את הרציף הרכבת שהייתה אמורה לקחת אותי לנמל שממנו היה עלי להפליג. מכיוון שלא ראיתי סדרנים או מודיעין פניתי, בלית ברירה, לקבוצת סבלים שעמדו שם. אבל במקום לענות לי באנגלית דיברו אלי בעגרי שלא הבנתי ממנה מילה. איני יודע איך בסופו של דבר מצאתי את הרציף שחיפשתי, אבל לעומת זאת זכורים לי הכעס והעלבון כאשר הסבלים דיברו אלי באותה עגה, כנראה "קוקני" של מזרח לונדון (Cockney), לא מפני שלא ידעו אנגלית אלא בשילוב של התנשאות וכוונה להעליב – כעס שנבע במידה רבה גם מהזיכרונות הקשיים שנתרו אצלי, למעשה עד היום, ממעללי הבריטים בשלהי שלטונם בארץ: תשלוטת דומה שונה של התנשאות וצדקנות שגרמה למוותם של כמה ממכרי במלחמת העצמאות. עלי להודות שגם בביקורי הבאים באנגליה התעוררה אצלי לא פעם תחושה של אי נוחות שנבעה משילובים דומים, שונים ולעתים משונים, במיוחד כאשר ניסית להגיע להסכם כלשהו בין המכללה לאדריכלות ועיצוב, שיסדתי בארץ והמכללות הבריטיות.

תחנת וטרלו מבט מלמעלה.

מכתבים מ-לונדון לנורה

לכי נורה רובנפלד, שדרה 5, 1200, ניו יורק. חותמת דואר: לונדון, 11.5.54, 15:00

נורה יקירתי

קיבלתי הבורק את המכתב הראשון מ-ניו יורק. גם אם השאלות שלך היו רטוריות אני מתכוון לענות לך. מאז המכתב האחרון שכתבתי לך לא קרו דברים רבים. הלכתי לראות הצגה גרועה בשם "אני המצלמה" [לימים "קאבארטי"] על פי סיפור של כריסטופר אישרוד סוג של טי וויליאמס – שהוא לא! ראיתי גם סרט בשם "הנרייטה" שביים ז'וליון דוביביה [Duvivier 1896-1967] – טוב מאוד ומצחיק מאוד. קיבלתי מכתב מאבא (הראשון). הוא מגיע ל-לונדון ב-25 למאי. הוא אינו יכול לבוא קודם, כי, לדבריו, אין מקום לא בטיסה ולא בהפלגה. מסתבר שנהיה מאוד אופנתי בדרום אפריקה לנסוע לאירופה בחורף. הטיסה היותר קרובה היא דרך קהיר, שאותה הצערו הוא לא יכול לקחת. אמא תגיע לכאן ביום ה-14 למאי. יום לפני שאני נוסע. כבר דיברתי עם בעלת המלון לשמור לה חדר עד בואו של אבא. טלפנתי ל-מישל וקבענו להפגש ביום חמישי (ה-13). הפינסקרים שלומס טוב ומוסרים לך דייש וכך גם בנימין סלומון. תיקנתי את השעון שלי (27 שילינג) – שלא עזר לי מבחינה כספית. אגב אני שואל את עצמי: מה יהיה ב-ניו יורק? מבחינה הגיונית איני רואה הרבה אפשרויות.

אני מבין ששובך ל-ניו יורק היה דחוף מאוד, כי אביך רצה שתשובי לפני אמן, כדי שתהיי איתו לבדך כמה ימים – לא כן? דן והעתונים הודיעו שירד גשם ב-ניו יורק כל השבוע. חבל, כאן חם מאוד ומעיק. יקירתי אני אוהב אותך, ומקווה שנתראה בקרוב. שלך תמיד, אליעזר.

לכי נורה רובנפלד, שדרה 5, 1200, ניו יורק, 29, ניו יורק, ארה"ב. חותמת דואר: 13.5.54, 15:00

מאת אליעזר פרנקל, לאנקאסטר גרוב 8, לונדון N.W.3

נורה יקרה

אני מבין מדוע לא קיבלת את המכתבים ששלחתי לך. אני חושב שזה בגלל הדואר האמריקאי. הבורק קיבלתי את מכתבך מיום ה-10 למאי. כבר עניתי לראשון שהגיע ב-7 למאי. מכל מקום גם אני מבין את חרדתך אני מרגיש שקט. קודם כל נסיעתי לאמריקה עדיין ניראת כאילו במחשכים. את אמורה לדעת את רגשותי ונוסף גם חשבתי הרבה על אפשרות הקיום ב-ניו יורק. כמוכן שאלה גורמים לי צמרמורת. אני שואל את עצמי האם אצליח למצוא עבודה? והבעיה כיצד מוצאים מיד עבודה? כאשר למר פרופס, נדמה לי ששמעתי את שמו אבל איני זוכר באילו

נסיבות. גם שכחת לכתוב לי מה את עושה שם במשרד ומהו אותו משרד? אני מבין שאינך מצטיירת – חבל. איני מבין מדוע את רוצה שאבא שלך יקנה תמונה של פרנקלי: אבל כמובן עשי כפי שאת מוצאת לנכון. לא כתבתי לך מיד על השירים שלך, אבל עליך להבין שאיני רגיל לדברים שמתייחסים אלי. אבל כפי שאת מבינה הם החניטו לי וריגשו אותי.

אני מקווה שהכל אצלך בסדר וסיפור האהבה שלך עם אביך מתנהל כשורה. אמא שלי תגיע לכאן ביום שישי אחר חצות, למעשה שבת ב-4 בבוקר, באותו יום שבו אני מפליג אחר הצהריים בשעה 16:30. הזמן שיעמוד לרשותנו יהיה קצר. מכתב זה, כפי שאת מבינה, הוא כבר תשובה למכתבך הארוך השני. ראיתי את מיכאל (!) ואכלתי אצלו צהרים. הוא גר בקצה העולם. קיבלתי מכתב מגיון בתל (Bihel) ואני שולח לך אותו. את צריכה לענות לו. מסתבר ש-מרגרי (Margarie) מפליגה עם ה"איל דה פראנס" לאמריקה. אתמול הלכתי לראות בפעם הראשונה את "קוריולוט" בתיאטרון "אולד ויק". איני סובר שזה עצוב שאינך יכולה לראות צילום שלי. מצדי אלה תמיד חסרי חשיבות ואפילו מתסכלים כאילו לא ראית כלום, כל מה שניתן לומר הוא "הממ... אי אפשר לשפוט לפי צילום; צריך לראות..." מכל מקום דרישת שלום לאבא שלך וגם לאמא שלך.

הערה: את המילים הבאות כותבים כך:

1. בוה-קשה = בבקשה
2. הביבי = חביבי
3. אוחבת = אוהבת

לכי נורה רובנפלד, שדרה 5, 1200, ניו יורק, ניו יורק 29, ארה"ב. חותמת דואר: לונדון, 18:45, 16.5.54

נורה היקרה
סאותהמפטון, 15.5.54
אני צריך את תעודת החיסון נגד בעבועות הרוח בטרם ארד מהאניה. אנא תבקשי במשרדי חברת הספנות "הולנד-אמריקה" לעשות את הסידורים הנדרשים על מנת שאקבל אותה בטרם ארד. הם יכולים להעביר אותה אלי באמצעות צוות האניה. עניין זה חשוב מאוד כידוע לך.

פגשתי את אמא הבוקר, לכן לא ישנתי כלל אבל אין זה חשוב. היא ביקשה לומר לך שהיא אוהבת אותך מאוד ומאחלת לנו להתחתן. היא נתנה לי מתנה בשבילך: תכשיטים נפלאים. אני מקווה שהים יהיה שקט ושלא אקבל מחלת ים. אז כל טוב ונפגש בקרוב.

אל תשכחי להעביר לי את תעודת החיסון בטרם ארד.

אני אוהב אותך מאוד ומקווה שלא נפרד יותר. מצטער על הטרדה שאני גורם לך. שלך באהבה, אליעזר.

ארבעה עשר החודשים שבין ההפלגה ל-פאריז וההגעה ל-ניו יורק, מהווים פרק נפרד ושלם בחיי: פרק הכולל את הספק ביחס לדרך שבה אלך ואת הבחירה באדריכלות – בחירה שהגעתי אליה, אולי לא במקרה, לאחר הפגישה עם נורה, כי אם רציתי להיות איתה הרגשתי, אמנם לא במודע, בצורך להחליט על הדרך שבה אלך. ברור היה לי רק במה שאיני רוצה לעסוק: לא באוצרות מוזיאונים ותערוכות, לא בתיאוריה וביקורת ובודאי שלא בציור או בפיסול עצמם. הכתיבה הספרותית והעיתונאית ייגעה אותי ולא יכולתי להשלות את עצמי שאני עתיד להיום סופר או משורר. יתר על כן, בניגוד לאמרה המפורסמת של המוסיקאי ג'ון קייג' (Cage 1912-99), אותה שמעתי לימים, לא היה לי את האומץ להודות לא לעצמי ובוודאי שלא לאחרים, כי "אין לי מה לומר ואני אומר זאת". אבל, בדיוק בשעה שהחלטתי מה והיכן ללמוד בא הצו לעזוב את צרפת – צו שגרם לי ולנורה לנדוד יחד באיטליה ובספרד עד שהחלטנו לנסוע ל-ניו יורק על פי הזמנתו של אביה, ארנסט, למרות העוינות הגלויה שלו כלפי.

לכאורה התבזזה שנה. אבל במבט לאחור איני מצטער על הזמן האבוד – זמן שבו ראיתי את פאריז, הכרתי את נורה ויחד נסענו ל-אמסטרדם, לאיטליה, לספרד ול-לונדון. בקיצור מסע קסום במוזיאונים לאמנות שמקצתם כבר הכרתי מספרים, אבל הפעם כחוויה בלתי אמצעית של מראה עיניים. לאלה נוספו עשרות מראות בלתי מוכרים של רחובות, ככרות, בתים וארמונות. ב-ניו יורק יתווספו עוד תמונות ומראות של עיר מדהימה; עיר שהצרפתים שהגיעו אליה בשנות מלחמת עולם שנייה אמרו עליה שהיא כמו

"סוס הישן בעמידה" – אותה ניו יורק שהיא עולם בפני עצמו ואשר בה הלכו התרחקו ממני חוויות הילדות והנעורים, במקביל לחוטים הדקים של הרגש שחיברו אותי לאמא כמו כל בן יחיד ולאבא כאל דמות נערצת ללא סייג.

דבר לא זכור לי מהשעות שלאחר חיפוש הרציף בתחנת "ווטרלו", ב-לונדון. לא הנסיעה ברכבת ולא העלייה לספינה בשם "רוטרדאם", פרט לכך שהייתה הולנדית, כנראה חדשה וצבועה לבן שבהק בשמש. ההפלגה עצמה מאנגליה ל-ניו יורק נמשכה בדיוק חמישה ימים בים חלק ומזג אוויר אביבי. בנוסף זכורה לי אמריקאית קטנה, בגיל העמידה, עם שער כסוף ועור בהיר מאוד כמעט שקוף, ואפילו אוורירי, מכיוון שלבשה רק בגדים בהירים. היות והושיבו אותנו ליד אותו שולחן למדתי עד מהרה שהייתה בדרכה חזרה הביתה לאחר תקופה ארוכה שבה נסעה באוניות משא מנמל לנמל עד שהקיפה את כל כדור הארץ. אבל מעבר לכך לא סיפרה על עצמה דבר אולי מפני שהקשר בינינו הצטמצם לשיחות קלות בשעת הארוחות. אפשר שגרמה לכך התנהגותה שהייתה ידידותית ומנומסת אולם גם מרוחקת. עם זאת אפשר שניסתה בדרכה לרמוז לי להתקרב, כאשר חזרה וסיפרה מספר פעמים על הארוחות שאכלה תמיד ביחד עם קברניטי האוניות. אלא שאני הבנתי את ההיפך: בטוי של אכזבה שהושיבו אותה עם בחור צעיר ולא עם קציני הספינה. אין ספק שהאישה וסיפור המסע עוררו את סקרנותי אלמלא כן קרוב לודאי שהייתי שוכח אותה, אבל בו זמנית הרתיע אותי הפרש הגיל שבינינו – תופעה שתחזור עוד מספר פעמים במרוצת חיי תמיד עם תירוץ כלשהו; בדרך כלל החשש מאי הבנה.

לימים שמעתי רבות על תיירים העושים נסיעות סביב העולם באוניות פאר אבל מעט מאוד על אוניות משא – במיוחד לאור העובדה, כפי שגם סיפרה לי אותה אמריקאית, שלא תמיד ידעה מה היעד הבא. יש שהספינה שינתה כיוון אפילו בלב ים ולעתים עברו ימים רבים עד שעגנה בנמל כלשהו ולא בהכרח במקום שראוי היה לרדת לחוף. מכל מקום אני מעלה את הנושא, כי הוא זכור לי כאחד מאחרוני "הסיפורים מהחיים" שלי או של אחרים שצברתי במודע כמין קולט ברקים בתקווה שישמשו אותי כנקודת מוצא לכתיבה: אותה צבירה שהסופר גרסיה מרקס (Marquez 1928-) קורא לה "לחיות כדי לספר" ובמקרה שלי גם "לשמוע ולזכור כדי לספר". אפשר שזו הסיבה שאני זוכר כל כך הרבה פרטים, כי העליתי אותם שוב ושוב, בעיני רוחי, כנושאים לכתיבה שמעולם לא התממשו: בין אלה גם מעשים שלא הייתי מתנסה בהם, אלמלא חשבתי שישמשו אותי כסופר.

א.ק רוטרדאם.

פרט לסיפורה של הגברת הזקנה לא זכור לי דבר מהמסע למעט כמה אירועים קטנים של היום האחרון בטרם הירידה אל הרציף ב-ניו יורק. ראשית, המבוכה ביחס לסכום ולדרך שיש לתת כתשר לצוות הספינה – נושא שכלל לא הייתי חושב עליו אלמלא עלה בעת השיחה בשעת ארוחת הבוקר באותו בוקר. בסופו של דבר עשיתי כמו רבים אחרים והשארתי ממש ברגע האחרון מעטפה אצל הכלכל (Purser) עם סכום כסף שנראה לי סביר יחסית למעט שנותר לי. בנוסף התלבטתי בקשר לצרור התכשיטים שאמא נתנה לי עבור נורה, אמנם ידעתי ששוויים אינו רב, עם זאת חששתי שאם יבדקו את חפצי וימצאו אותם שם הדבר עשוי לעורר שאלות ועיכובים או להחשב כיבוא ועבירה על חוק כלשהו שאינו ידוע לי. בקיצור החלטתי להחזיק אותם בכיס עד שאפגוש ואביא אותם לנורה.